

Х.ДОСМУХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ - НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

**ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF THE ATYRAU
UNIVERSITY**

№ 1 (68) 2023

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Атырау қ., 2023
г. Атырау, 2023
Atyrau, 2023

«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналында іргелі және қолданбалы зерттеулердің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарындағы тарих және археология, педагогика және психология, экономика және құқық бағыты бойынша мақалалар жарияланады.

Бас редактор

п.ғ.к., қауым. проф. **Идрисов Саламат Нұрмұханұлы**

Бас редактордың орынбасары

PhD Е.К. Айбульдинов

Жауапты хатшы

т.ғ.к. **Г. Кайргалиева**

Редакциялық алқа

Ш.И. Джанзакова	п.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Б. Панькин	п.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
Л.Е. Қойшығұлова	п.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.Б. Бердығожин	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.С. Сарсенов	т.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
П.М. Кольцов	т.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
С.Ж. Сапанов	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.В. Орлова	ә.ғ.д., проф., Г.К. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және басқару университеті (Ресей)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембридж университеті (Ұлыбритания)
Б.Ж. Таубаев	а.-ш.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Ж.Б. Шаяхметова	з.ғ.к., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.М. Бакирбекова	з.ғ.к., қауым. проф., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Д. Таиров	т.ғ.д., Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті (Ресей)
Д.Б. Санақоев	з.ғ.к., Днепропетровск мемлекеттік ішкі істер университеті (Украина)
Э.М. Адиева	з.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.А. Нукушева	з.ғ.к., доцент, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Е. Юхневичюс	з.ғ.д., Гданьск университеті (Польша)
И.С. Сактаганова	з.ғ.к., қауым. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Меншіктенуші: «Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде № KZ21VPY00048733 Мерзімді баспасөз басылымдарын қайта есепке қою арқылы 04.05.2022 ж. тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: E01Y6P0 (060011), Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, құрылыс, 1 ғимарат, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

Научный журнал «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова» публикует научные и образовательные материалы в области фундаментальных и прикладных исследований по направлению социально-гуманитарные науки: история и археология, педагогика и психология, экономика и право.

Главный редактор
к.п.н., асс. проф. **Идрисов Саламат Нурмуханович**

Заместитель главного редактора
PhD Е.К. Айбульдинов

Ответственный секретарь
к.и.н. **Г.Кайргалиева**

Редакционная коллегия

Ш.И. Джанзакова	д.п.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Б. Панькин	д.п.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
Л.Е. Койшигулова	к.п.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Б. Бердыгужин	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
А.С. Сарсенов	д.и.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
П.М. Кольцов	д.и.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
С.Ж. Сапанов	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.В. Орлова	д.соц.н., проф., Московский государственный университет технологий и управления им. К.Г. Разумовского (Россия)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембриджский университет (Великобритания)
Б.Ж. Таубаев	д.с.-х.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
Ж.Б. Шаяхметова	к.ю.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.М. Бакирбекова	к.э.н., асс.проф., АУ им. Х.Досмухамедова
А.Д. Таиров	д.и.н., Южно-Уральский Государственный университет (Россия)
Д.Б. Санакоев	к.ю.н., Днепропетровский государственный университет внутренних дел (Украина)
Э.М. Адиегова	к.э.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Р.Н. Шайхаденов	PhD, АУ им. Х.Досмухамедова
А.А. Нукушева	к.ю.н., доцент, Карагандинский университет им. Е.А. Букетова
Э. Юхневичюс	д.ю.н., проф., Гданьский университет (Польша)
И.С. Сактаганова	к.ю.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Атырауский университет имени Халела Досмухамедова».

Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания зарегистрировано в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за № KZ21VPY00048733 от 04.05.2022 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: E01Y6P0 (060011), Республика Казахстан, г.Атырау, пр.Студенческий, строение 1, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

The scientific journal «Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University» publishes scientific and educational materials of fundamental and applied research in social and humanitarian field: history and archeology, pedagogy and psychology, economics and law.

Chief Editor

candidate of pedagogical sciences, associate professor **Salamat Idrissov**

Deputy chief editor

PhD **E. Aibuldinov**

Responsible secretary

candidate of historical sciences **G. Kairgaliyeva**

Editorial Board

Sholpan Dzhanzakova	doctor of ped. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Arkadiy Pankin	doctor of ped. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Lyailya Koishygulova	cand. of ped. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Leskali Berdyguzhin	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aldar Sarsenov	doctor of his. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Peter Koltsov	doctor of his. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Saifulla Sapanov	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyudmila Orlova	doctor of soc. sciences, prof., K.G. Razumovsky Moscow State University of Technology and Management (Russia)
Turalay Kenc	PhD, prof., University of Cambridge (UK)
Baktybek Taubaev	doctor of agric. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Zhanna Shayakhmetova	cand. of law., ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aigul Bakirbekova	cand. of econ., ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Alexander Tairov	doc. of his. sciences., South Ural State University (Russia)
Dmytro Sanakoiev	cand. of law., Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Ukraine)
Elmira Adiyetova	cand. of econ., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Renat Shaikhadenov	PhD, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aigul Nukusheva	cand. of law., Karaganda University named after E.A. Buketov
Edwardas Juhnevicius	doc. of law., University of Gdansk (Poland)
Indira Saktaganova	cand. of law, ass. prof., L.N. Gumilev Eurasian national University

Proprietary: Non-profit joint-stock company "Khalel Dosmukhamedov Atyrau University".

The certificate of registration of a periodical printed publication was registered in the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan № KZ67VPY00025498 issued on 04.05.2022

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: Student Ave., building 1, Atyrau, Republic of Kazakhstan, E01Y6P0 (060011), tel. +7 (7122) 276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

Ercilasun K. The eastern steppe in the Manchu period.....	6
Балмағамбет С.С. Образ лошади в инсигнии власти [The image of the horse in the insignia of power].....	14
Нағымов Ш.Н., Бердіғожин Л.Б. 1930 жылдардағы Маңғыстау көтерілісі: жаңа деректер [Uprisings in Mangistau in the 1930 s: new sources].....	23

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~ PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Crispin Castrejon V.A. Development of scientific reasoning in physics classroom with high school students from marginalized contexts.....	34
Исламғалиева В.Ж. Применение дистанционных технологий в учебном процессе вуза [Application of remote technologies in the educational process of the university].....	43
Нурмукашева С.К. Кәсіби білім берудің психологиялық аспектілері [Psychological aspects of vocational education].....	50

ЭКОНОМИКА ~ ЭКОНОМИКА ~ ECONOMICS

Islamov A. Organizational aspects of increasing the cash flow of joint-stock companies.....	58
Chaikovskaya L. Environmental-economic instruments of environmental policy.....	65
Естурлиева А.И., Жайлаубасва Ж.А., Утебалиева Д.Б. Организация инновационных подходов внедрения водяных скважин для водоснабжения сельской местности [Organization of innovative approaches to implementation of water wells for water supply in rural areas].....	74
Әбікенова Ш.К., Сәкенов Ө.Ж. Кәсіби тәуекелді бағалау үшін өндірісте жарақат пен өлім статистикасын талдау [Analysis of statistics of injuries and deaths in occupation to assess occupational risk].....	83
Сабинова Р.К., Дингазиева М.Д., Мукашева А.Ж. Сравнительный анализ эффективности производства и реализации овощной продукции по субъектам сельхозформирований Атырауской области [Comparative analysis of the efficiency of production and sales of vegetable products by agricultural entities of Atyrau region].....	96
Шайдулов Р. Научные методы прогнозирования в экономической деятельности [Scientific methods of forecasting in economic activity].....	106

ҚҰҚЫҚ ~ ПРАВО ~ LAW

Shirbakova O. Issues of the legal category "Duty" in the field of labor.....	116
Ботагарин Р.Б., Абикинова Г.Б. Кейбір посткеңестік мемлекеттердегі азаматтық мәселесі [The problem of citizenship in some post-soviet states].....	126
Мухамедина А.Е., Мухамбетова Г.С. Медиация - жанжалдарды шешудің балама әдісі [Mediation is an alternative method of conflict resolution].....	135

K. Ercilasun*

Ankara Hacı Bayram Veli University
Ankara, 06500, Turkey

*e-mail: konuralp.ercilasun@hbv.edu.tr

THE EASTERN STEPPE IN THE MANCHU PERIOD

Abstract.

The paper will focus on the Sanjak system and its effects from these changes. To explain this, a piece of general information about the steppe civilization will be given first. Then it will be mentioned that the Mongols came under Manchu domination. Finally, the main features of the Sanjak system that the Manchus established in the Mongol lands will be examined and its effect on the nomadic life will be emphasized. Turks and Mongols have been the main carriers of steppe civilization throughout history. As a result of the organization based on tribes, the Turkish and Mongolian tribes constantly entered into each other. For centuries, the perception of identity in the steppe continued from the lifestyle partnership. With the Mongols coming under Manchu domination, the structure of the Mongols based on nation and otok units changed. This structure evolved into a monarchical system based on its relationship with the Manchu court. The sanjak system was established in the Mongolian region. The Manchus, another nomadic element east of the Mongols, used changes in the stature structure.

Key words: Sanjak system, Manchu domination, steppe civilization, Turks, Manchu dynasty.

Introduction.

The Asian Steppe Belt, where Turks and Mongols lived together in history, indicates a different culture and civilization environment from its neighbors in the south. Settled civilizations based on rivers carrying fertile soils emerged in regions such as China, India, and Mesopotamia in the south. In the north, which is adjacent to these, a nomadic civilization formed within the framework of the steppe. While the settled civilizations based on cultivating alluvial soils were similar within the framework of certain criteria, the basic criteria of the nomadic civilization differed. For this reason, the nomadic lifestyle couldn't be understood for a long time in world civilization studies or it was seen as the previous period of the settled civilization.

Because of the research carried out since the last quarter of the 20th century, the steppe environment emerged as a nomadic civilization environment. Turks and Mongols are seen as the main representatives of this civilization. While Turks were the representatives of this civilization in the West in the modern age, the representatives in the East were the Mongols. The Manchus, another nomadic element east of the Mongols, underwent a major change in the modern age. The Manchus dominated the Mongolian regions and captured the whole of China, the former-southern representative. Thus, the Manchus came out of the steppe and dominated a more populated farming region than they did. This transformed both the Manchus and their relations with the Mongols over time. Thus, some changes took place in the life of Mongolian nomads during the Manchu period [1]. The paper will focus on the Sanjak system and its effects from these changes. In order to explain this, general information about the steppe civilization will be given first. Then it will be mentioned that the Mongols came under Manchu domination. Finally, the main features of the sanjak system that the Manchus established in the Mongol lands will be examined and its effect on the nomadic life will be emphasized.

Materials and methods of research.

The Steppe Civilization is based on the steppe soil structure, but it spreads over a wider area than the region where this soil structure is located. We can extend the spread of this civilization from the ocean coasts in the east to the Hungarian Plains in the west. The north of this civilization is based on

taiga forests. In the south, the Yellow River, Karakoram, Pamir, Kopet, Caucasus, and Carpathian Mountains; The Caspian Sea, and the Black Sea determine the framework of this civilization. Between the Pamir Mountains and the Kopet Mountains, Transoxiana forms the softest boundary between the steppe civilization in the north and the farming civilization in the south. For this reason, the greatest migrations of steppe tribes that would change history passed through here and reached India, Iran, and Anatolia [2].

The steppe does not cover all of this geography, whose borders we have drawn. Here deserts such as Karakum, Kızılkum, and Taklamakan; high ranges such as the Altai and the Tian Shan; There are also areas suitable for farming such as Transoxiana and Tarim Basin. As a soil structure, the steppe continues from the north of these to the Hungarian Plains. However, the social relations and political formations formed in the steppe deeply affected these non-steppe regions and included them in the same civilization circle. If there had been no activity in the steppe, separate river civilizations could have been expected in Transoxiana and in the Tarim basin.

In the historical process, these regions became a part of the steppe civilization by integrating. Turks and Mongols have been the main carriers of steppe civilization throughout history. Because the organization was based on tribes, the Turkish and Mongolian tribes constantly entered into each other. For centuries, the perception of identity in the steppe continued from the lifestyle partnership. Of course, there were constant political or economic conflicts between the tribes. However, in the end, the perception of the other and us was mainly based on the difference between the inside and outside of the steppe. In the perception of the "other", China in the eastern steppes was being replaced by Iran in the middle and Rome in the west [3].

When it comes to new and modern ages, the distinction based on tribes became clear. In these ages, the growing roots of Islam in the western part of the steppe and Tibetan Buddhism in the eastern part also clarified the Turkish and Mongolian identities. When we look at it from a geographical point of view, we see some differences between the eastern and western steppes. For example, the eastern steppes have a higher altitude, while the western steppes have a lower altitude. For such reasons, it is seen that in Turkish historiography, the eastern steppes are not very interesting after the 14th century. However, here, just like in the western steppes, nomadic life continued to be the dominant factor. Researching the recent times of the eastern steppes gives us important information about the nomadic lifestyle and its transformation.

Based on historical, political, and topographic differences, during the Qing dynasty, the new frontier, Xinjiang, as a whole could be divided into three parts: North Xinjiang (Zungharia), East Xinjiang, and South Xinjiang (the latter two parts were also called as Altishahr, Eastern Turkestan, Chinese Turkestan, or Huijiang). The entire region totaled some 650,000 square miles. After Qing troops defeated the Zunghar Khanate in the late 1760s, almost all the Mongolian tribal people, who constituted the majority of the population in North Xinjiang, were killed in the purge after the war or were forced to leave their homeland. As a result, the dwellers of North Xinjiang were mainly the Qing stationed troops (Eight Banner and Green Standard troops) as well as Han or Uyghur agrarian immigrants from other Chinese regions and Altishahr. Chinese civilian administrative structures were taking shape and three prefecture-level units were established under the control of Manchu officials. East Xinjiang had a close relationship with China due to its geographic proximity and its early submission to the Qing. In East Xinjiang, mainly covering Hami and Turfan, local Muslims were organized under the banner system. The chieftains were designated as jasaks to rule over their people. In South Xinjiang where the indigenous Uyghurs constituted the majority of the population, Muslim officials-begs were appointed to administer the Uyghurs and other Turkish-speaking natives under the supervision of imperial agents stationed there by the Qing. Due to the diversity of the population and modes of administration, legislation, judicature, and law enforcement differed in these three parts of Xinjiang. Generally speaking, Qing law prevailed in most parts of North Xinjiang. Nonetheless, an increase in both Chinese and Uyghur immigrants from within or outside Xinjiang made the situation more complex, since the number of disputes occurring between different ethnic groups increased accordingly and the implementation of

Qing law became progressively challenging. The Huijiang area presented an even more complex picture. There, both Qing law and Islamic law were enforced to deal with criminal and civil cases. After several decades under Qing rule, the conflicts among various groups in Xinjiang intensified due to ethnic conflicts, local bureaucratic corruption and legal abuse, foreign intervention, and an increasing diminution of the Manchu emperors' authority. The Muslim Rebellion, which broke out in 1864, can be regarded as an outgrowth of over one hundred years of accumulating social dissatisfaction toward Qing rule in the area. Finally, by the end of 1881, the Qing Empire regained and consolidated its sovereignty over the entire Xinjiang area after a thirteen-year loss of control. The designation of Xinjiang as a province in 1884 marked a turning point in Qing governance over Xinjiang. By then, Xinjiang was administratively incorporated into the imperial prefecture system, which can be regarded as the final step of the long process that saw the balance of the Qing administration shift from military to civil authority. Begs were placed under greater official supervision and renamed Xiangyue (village compact head). As in the inland provinces after the Taiping Rebellion, ethnic Han officials replaced Mongol and Manchu officials in many of the high administrative positions of Xinjiang. A group of 1820s and 1830s statecraft scholars, such as Gong Zizhen and Wei Yuan, influenced the political thought of these officials. Facing increasing fiscal and social troubles domestically and growing commercial and military pressure along the maritime and land frontiers, this new generation of officials was eager to carry out stronger national defense by turning Xinjiang into a fully-fledged Chinese colony. Broadly speaking, there was a historical shift over the one and half centuries of Qing governance in Xinjiang, evolving from the flexible, indirect rule that gave ethnic chieftains considerable administrative autonomy to an unmediated frontier administration which was said to be - unified with China proper. The development of legal policies in Xinjiang followed the political and social changes of the frontier. Gradually the realms in which Qing codified law applied were enlarged and the realms in which Islamic law applied shrank. But for most of the era, the civil domain of indigenous people was largely left untouched by the state.

L.J. Newby's book, *The Empire and the Khanate* focuses on the political history of the Qing administration of Altishahr (South Xinjiang) and its relations with Khoqand from 1760 to 1860. Newby links the two angles by reminding us that policy towards Khoqand was bound both to the security of the empire's frontier and the 13 domestic administration of Altishahr [4]. Moreover, the distinctiveness of Newby's research lies in the fact that she makes a better effort to locate this frontier story in the background of the transformation of China from an expansive empire to a proto-nation-state. The [Qing] empire's interaction with peoples outside its territorial jurisdiction contributed towards the move from an open, fluid frontier to a non-negotiable, closed concept of border, thus presaging the shift from a Qing empire to a nation-state [5]. The 100-odd years of diplomatic contact between Khoqand and the Qing empire from 1760 to 1864, indicates a shift from the old order to a new one. After the conquest of this northwest frontier area, the Qing soon found that their adjacent neighbor, the Khoqand state, was becoming a more and more powerful regional player and was in all likelihood capable of conquering Altishahr. This threat made the Qing finally choose to further consolidate their control by transforming Xinjiang into a non-negotiable part of the empire. As the Chinese scholar Pan Zhiping has also argued, Khoqand's relationship with Qing China shifted from that of a dependent state (shuguo) between 1759 and 1820 to that of a neighboring state (linguo) and therefore one that was equal and independent after 1820.

The second Khoja invasion in 1830 marked the beginning of a shift in Qing policy. The Qing government began to display an implicit distrust of East Turkestanis and voted for intensified Chinese colonization. In the meantime, some Han statecraft thinkers, such as Gong Zizhen, Wei Yuan, and Xu Song, proposed transforming Xinjiang into a fully-fledged Chinese colony. This blueprint was finally realized by Han general Zuo Zongtang and his colleagues who re-conquered Xinjiang in the 1880s and established it as a province. Millward defines their policies as - Hanization instead of Sinicization. Millward's work, however, covers only the period before 1864 and emphasizes the economic aspect of empire-building in Xinjiang; he does not go further to evaluate the role of frontier policies in the late

Qing period. Therefore his thought-provoking research leaves some important questions unanswered. For instance, to what extent can we say Qing policies after the 1880s had a missionary impulse? Should we regard the establishment of Xinjiang province in the 1880s and the more direct state control thereafter as a break with the Qianlong strategic mode? Can we divide the Manchu ruling elites and Han officials into two distinct camps and treat Xinjiang and even Qing history after the mid-nineteenth century as an incomplete process of - Hanization? Peter Perdue is another scholar who specializes in the Qing expansion northwestward [6]. His article Culture, history, and Imperial Chinese Strategy: legacies of the Qing Conquests argues that the Qing strategy was radically different from the Ming, even though both faced a similar situation on the Northwest frontier. Perdue criticizes the cultural realism thesis, represented by Alastair Iain Johnson's work¹⁰, and claims that the Qing strategy by no means can be characterized as merely - realism. According to him, the fact that the Qing conquered and protected the Central Asian frontiers was mainly the result of the personalities of Kangxi, Yongzheng, and Qianlong as well as the strong economy at that time. Moreover, Perdue suggests that the Qing conquest of Xinjiang was precarious. Their policies became more coherent only as time went on and as the international relations and domestic situation did not offer them more choices [7].

Mongols' Entry into Manchu Domination. The nomadic organization of the Mongols developed from the end of the 14th century and the beginning of the 15th century, through nation and otok units. In the Eastern Mongols, the nations consisted of 10,000-20,000 families, in the Western Mongols 40,000-50,000 families. The subunits of nations, the otoks, were about 1000-2000 families. Therefore, the basic organizational unit in this period was the autok. This situation began to change with the Manchu domination [8].

With the strengthening of the Manchus in the Far East, some of the Mongolian tribes entered into relations with them. The Manchus developed alliances with some Mongol tribes even before they conquered China, but this alliance was based on Manchu supremacy. Thus, in 1636, some Southern Mongols obeyed the Manchus. From this date on, the Northern Mongols got closer and closer to the Manchus as a result of disagreements among themselves and the Cungan attacks. As a result, in 1691 all the leaders of the Southern and Northern Mongols met in a convention and declared that they were vassals of the Manchus. From the Manchu's point of view, they were using their Southern Mongol allies against them before they could subdue the Northern Mongols. The Manchus were trying to lure those in the north by bestowing many favors on the Southern Mongols. In the second half of the 17th century, the Manchus, who implemented a policy of protection towards the Northern Mongols, this time started to support the Northern Mongols against the Western Mongols. The 1691 convention was the result of the efforts of the Manchus [9].

The Manchus applied two different policies towards the Mongols. On the one hand, he accepted them as the founding element of the Manchu (Qing) state, but on the other hand, he implemented the policy of divide and rule against the Mongols. The reason why he accepted it as a founding element was his alliance with the Southern Mongols even before he conquered China. In addition, during the conquest of China, the Mongols were of great help to the Manchus. After the conquest of China was completed, the Manchus continued this alliance. One element of this relationship was the marriage of Manchu dynastic princesses to Mongol lords. The other was to bring the Mongols to higher positions than the Chinese, just like the Manchus, throughout the imperial lands. The Manchu dynasty was making propaganda against the Mongol tribes that it was the legitimate heir of the Yuen dynasty. Thus, the dynasty showed the feature of being a Manchu-Mongol alliance for a long time. Then this situation gradually changed to the detriment of the Mongols [10].

Results and its discussion.

In 545-547, the Union of Turkish tribes, which ruled Bukhim, formed the Turkish kaganate. The newly formed kaganate became the first major state to bring together peoples living in a huge territory from the Dnieper River in the west to the Amur River in the east, from the Yenisei to the Tibetan Highlands in the North. In 545, Buhman first established personal bargaining relations with the Chinese. In that era, North China was divided into the Eastern Wei and Western Wei kingdoms and fought among

themselves. The Eastern Wei Empire, allied with the Zhujan and togon Khanate, severely oppressed the Western Wei Empire. In 545, Western Wei sent an embassy to the Turkish ruler for friendly relations. Having succumbed to the temptations of his people, Bumin made contact with the enemy of Zhuzhan Khan, who ruled them and sent an embassy to Chang'an, the capital of Western Wei. In addition, the Turks continued to produce iron for the Zhuzhans. Buym, which was slowly strengthened, in 546 was able to defeat and add to itself 50 thousand smoke Uyghurs who fought against their master – zhuzhan Khan Anahuan. This year, 50 thousand cavalry troops of the delegates went on a campaign against the Zhuzhans, he unexpectedly met his army and was forced to go under their command. Now he was looking for an excuse to start a war for independence from the Zhuzhans. Anahuan is sent by an ambassador asking for the daughter to be given to him. Zhuzhan Khan is very proud of this and reacts angrily, thereby provoking the existence of a war [11].

The Manchu elites were presented with a brand new project, figuring out how to govern South Xinjiang. In contrast to their relatively rich knowledge of Tibetans and Mongols, Manchu elites knew little about the Turkic Muslims (Uyghurs) living in South Xinjiang. Furthermore, for Qing rulers, the control of millions of Muslim subjects was an ideological challenge. They could not become proper Islamic monarchs on a scale that gave them real leverage without the approval of Mecca, which could not be managed the way Lhasa was managed. At the same time, there was little in Tibetan Buddhism or Manchu shamanism that could appeal to these Muslims.

When the Khan of the Turks Tyumen (Buhm) Zhuzhan Kagan told his daughter Anhui (Anahuan), Anhui: "You are my iron-smelting slave, and you dare to make this claim, "the story of the Kingdom of Zhu lamented. The Turkish chapter says".

In 551, Buhmyn received the Princess of the Western Wei Kingdom of China, and in this year Buhmyn received the title of "Kagan" and united the Turkish tribes into a single state. It was in the winter of this year that he went to war and hit the Zhuzhan Khanate with a crushing blow. Bulimus holds the position of "Ilkhan" ("Elkhan"), however, he dies at the end of 552. Then the throne is occupied by the son of Bulun, the Black Issik Kagan. He will crush the Zhuzhans who did not stop fighting. Soon the Black Issik Kagan dies. In 553, another son of Bumin, Mukan Kagan, came to power and brought the Turkish Union to the Empire.

Mukan Kagan ended the war with the Zhuzhans and reached the Yellow Sea. In 556, a combined army of China and Turks invaded the country of Togons. The younger brother of Mukan Kagan, Estemir, conquers Central Asia, Zhetysu, and Khorezm and reaches the Aral Sea. After some time, the remnants of the Khazars, Bulgar-targets (in the North Caucasus), kids (in Manchuria), and Sogdians were subordinate to the Turks. Thus, the Great Turkish Empire was created.

Thus, the place of the Turkish kaganate in the history of the world in those times was huge. It was a huge state bordering Byzantium to the West, Persia to the South, India, and China to the East. Compared to the Hun Empire, it was stronger not only in scale but also in economy. This is because the Turks had established control over the Silk Road, which transported the silk that China had flocked to exchange for European gold.

At the beginning of the XVII century the Manchus, who lived in the northeast of modern China, suddenly began to grow rapidly. They attacked the scattered Mongol tribes and forced them to pay tribute. In 1636, the Manchus occupied Inner Mongolia. After capturing Beijing in 1644, they formed the Qing Kingdom and united all of China within two years. Then they turned north to Mongolia. As a result of the clashes between the khalkhs and oirats, as well as the skillful incitement of Tibet to strife, the Manchus annexed Mongolia in 1696.

After the signing of the treaty between the Qing Empire and Russia in Kyakhta in 1725, the Russian-Chinese border was completely defined. The Manchu army of 50 thousand soldiers, taking advantage of the weakness of the divided Oirats, defeated them and annexed them to the Empire in 1755. Thus, after 130 years of efforts, the Manchus annexed Mongolia to China. 1755-1757. The Oirats started an uprising, and the Khalkhs resisted at the same time. As a precaution, military units were deployed to Ulyasutai to defend against the Mongols. Administratively, Mongolia was divided into 4

Halkha and 2 Derbet regions, with a total of 125 hoshuns (administrative units under Manchu rule). Since bogdo gegen Jabdzundamba supported Amarsana, the head of the uprising, it was decided in Beijing to invite the subsequent Bogdo Gegen only from Tibet. The residence of Bogd Gegen is also located in Hūrei (urge). Subsequently, the Amban administration was established in Kobdo and Customs in Kyakhta. The Ministry of Mongolian Affairs "Zhurgan" was opened in Beijing, through which relations were established between the Mongols and the Manchu-Chinese empire. The Manchus themselves were semi-nomads. Therefore, they banned all communication between the Mongols and the Chinese to avoid cynicism. Chinese merchants were only allowed to enter Mongolia for a short time and in a certain way and were forbidden to live here permanently and engage in any activity other than trade.

Before the advent of Qing governance, Islamic law (mixed with some traces of pre-Islamic native customs of this place) regulated Uyghur behavior in Eastern Turkestan. It was recorded in a Chinese document that Uyghurs do have their criminal law, but they do not have their codes or statutes [12]. (When they have disputes), they go to Akhunds, who will look at the (Islamic) classics to make a decision. Both beg and common people will all believe and obey the arbitration [13]. Generally speaking, Islamic law pays more attention to private law [14]. The judicial regulations of civil cases constituted the main body of Islamic law. This is in contrast to the Chinese traditional legal system, largely represented by the Great Qing Code, which had a strong penal emphasis. In the Great Qing Code, even matters of a civil nature were treated based on stipulations of penalties. Moreover, whereas Islamic law operated parallel to state authority, Chinese law was public law and - dealt with all matters from the point of view of the ruler [15]. After 1759, the Qing rulers allowed the application of Islamic law in dealing with civil disputes and the least serious criminal cases. When dealing with other criminal cases, especially severe ones, officials had to refer to the Qing law. It is widely agreed that the adjudication of civil and non-severe criminal disputes among Uyghurs during the Qing dynasty was largely carried out by Akhund.

A few studies about the legislation and legal practice in other frontier regions of the Qing empire are particularly helpful for us in discussing the legal situation in Qing Xinjiang. Dorothea Heuschert discusses the development of Qing legislation for the Mongols in a brief but informative essay that shows some inspiring insights [16]. Firstly, she argues that the gradual blurring of Mongol and Chinese law does not seem to have been intentional, but a result of the wish to clarify and formalize Mongolian law. Moreover, the validity of the Manchu-made Mongolian statute book for the whole Qing era indicates that Qing emperors had not intended to impose Chinese law on the Mongols. Secondly, when studying the coexistence of the Qing code and the Mongolian statute book as well as the applicability of the two laws, Heuschert notices the Qing ruler's ambivalence in deciding between a principle of territoriality and the ethnicity of the criminal. Thirdly, she reminds us that as the local judicial authority, Mongolian noblemen (Jasaks) held a recognized position in the official hierarchy of the Qing administration in Mongolia. They were not like indigenous litigants in most Western colonies, such as British Africa, who were answerable to the authorities of an alien imperial legal system.

Thus, Mongolia at that time was a vassal province with special rights of the Manchu Qing Empire. But then the small population of Manchuria was assimilated by the Chinese.

Conclusion.

From 1644 to 1911, «barbarians» again ruled China this time the Manchu from the northeast of China. The Manchus, being of limited numbers, were anxious to use the existing structures of Chinese bureaucracy and blended themselves with the native population as much as possible. They saw the greatest population growth in history and expanded the empire to its present extent. At first, they encouraged trade with the Europeans but later would close the empire to foreign trade. As we know, the Europeans are rarely deterred when such a vast market looms on the horizon, and the colonial empires - especially the British - would chip away at the glory that had been China.

Many scholars have drawn attention to the inheritance by the modern Chinese state of its vast frontier territories from the Manchu Qing empire. The role of the Qing in the history of China's northern and western frontiers is of unique significance and importance not only because the CCP has built on

the imperial acquisitions of the Manchus, but also because it was the Qing who initiated civil administration in these frontiers. With these initiatives, the Qing endeavored to transform the traditional Chinese system of tributary relations and loose-rein policies into a new system of administrative governance. The major changes that occurred in the second half of the Qing dynasty are the subject of this study, covering the period when Xinjiang was lost and recovered. Manchu domination in Mongolian lands initially began as an alliance. Then the conquest of all of China and the strengthening of the Manchus deteriorated the weight of the relationship against the Mongols. This relationship gradually turned into a relationship of commitment. On the other hand, the Manchus were afraid of the Mongols, the sons of Chingis Khan. For this reason, they did not want the Mongol tribes to act together. The temporary gathering of the tribes in the nomadic life in the highlands or winter quarters seemed to be a threat to the Manchus. They wanted to prevent this threat by dividing the Mongol lands into smaller pieces than the areas used by the Mongol tribes. Ultimately, this division of the Mongol lands into small administrative units led to the fragmentation of the Mongol tribes into smaller units. For this reason, in modern times, we see that the nomadic area of Mongols remained within the Sanjak.

REFERENCES

- 1 Cao Yun-tien. (1989) Political and Religious System of the Mongols in the Qing Period, Peking: Conghua Shuchu. 124 p.
- 2 Ercilasun K. (2013) On the Expressing Terms of the Western Mongols, Contributions to Turkish Historiography – Mustafa Kafalı Gift, Ankara: Turkish Culture Research Institute Publications. P. 101-109
- 3 Ercilasun K. (2020) What were the Basic Characteristics of the Steppe Civilization, From Turkistan to Anatolia in the Trail of History Prof. Dr. Gift to Mehmet Alpargu, Volume 1, ed. Zeynep İskefiyeli and Muhammed Bilal Çelik, Ankara: Nobel Publications. P. 432-442
- 4 Newby L.J. (2005) The Empire and the Khanate: A Political History of Qing Relations with Khoqand. Leiden: Boston Brill. 10 p.
- 5 James A. (1988) Millward, Beyond the Pass-Economy, Ethnicity, and Empire in Qing Central Asia. California: Stanford University Press. 43 p.
- 6 Peter C. (2000) Perdue - Culture, History, and Imperial Chinese Strategy: Legacies of the Qing Conquests in Warfare in Chinese History, ed. Hans van de Ven. E.J. Leiden: Brill. P. 252-287
- 7 Johnson I.A. (1995) Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History, Princeton: Princeton University Press. 57 p.
- 8 Ercilasun K. (2013) From the Depths of History to the 19th Century, Kashgar, Ankara: Turkish Historical Society Publications. 78 p.
- 9 Jagchid S., Paul H. (1979) Mongolia's Culture and Society, Boulder, Co.: Westview Press. 5 p.
- 10 Krader L. (1955) Ecology of Central Asian Pastoralism, Southwestern Journal of Anthropology, 11/4. P. 301-326
- 11 Lu M. (1994) The History of Economic Development of the Northern Frontier Nations in the Qing Era, Harbin: Heylongciang Ciaoyu Chubansh. 56 p.
- 12 Ildiko B. (1995) Law and Custom Among the Uyghur in Xinjiang. P. 173-194
- 13 Xibei M.Y. (1998) Studies on Northwest Peoples. №2. 103 p.
- 14 William C.J. (1994) The Great Qing Code. Oxford: Clarendon Press. Introduction. 7 p.
- 15 Shimada M., Minmatsu Sh. (1986) Mongoru hō no kenkyū (Studies on the Mongolian laws in force at late Ming dynasty toward early Qing dynasty). Tōkyō: Sōbunsha. P. 400-403
- 16 Dorothea H. (1998) Legal Pluralism in the Qing Empire: Manchu Legislation for the Mongols, The International History Review. Vol. 2. P. 310-324

МАНЬЧЖУ КЕЗЕҢІНДЕГІ ШЫҒЫС ДАЛА

Аңдатпа.

Бұл мақалада санжақ жүйесі және оның өзгерістері мен салдары туралы жазылған. Мұны қарастыру үшін алдымен дала өркениеті туралы жалпы мағлұмат беріліп, монғолдардың маньчжур билігіне өткені жазылады. Соңында маньчжурлардың монғол жерінде орнатқан санжақ жүйесінің негізгі ерекшеліктері зерттеліп, оның көшпелі өмірге тигізген әсері айтылады. Түркілер мен монғолдар тарих бойы дала өркениетінің негізгі тасымалдаушысы болды. Тайпа негізінде ұйымдасу нәтижесінде түрік және монғол тайпалары бір-біріне үздіксіз еніп отырды. Ғасырлар бойы даладағы тұлғаны қабылдау өмір салты серіктестігіне жалғасты. Монғолдардың маньчжур билігіне өтуімен монғолдардың ұлт бірліктеріне негізделген құрылымы өзгерді. Бұл құрылым маньчжур сотымен қарым-қатынасқа негізделген монархиялық жүйеге айналды. Маньчжурлар, монғолдардың шығысындағы

тағы бір көшпелі элемент, бойындағы өзгерістерді пайдаланады. Монғол өлкесінде санжақ жүйесі құрылғандығы баяндалады.

Негізгі сөздер: санжақ жүйесі, Маньчжур үстемдігі, дала өркениеті, түріктер, Маньчжур әулеті.

ВОСТОЧНАЯ СТЕПЬ В МАНЬЧЖУРСКИЙ ПЕРИОД

Аннотация.

В статье описывается о системе санджака ее изменениях и последствиях. Дается общее представление о степной цивилизации и описывается переход монголов к маньчжурскому правлению. Исследуются основные особенности системы санджака, установленной маньчжурами на монгольских землях, и описывается о ее влиянии на кочевую жизнь. На протяжении всей истории турки и монголы были основными носителями степной цивилизации. В результате организации на племенной основе турецкие и монгольские племена непрерывно проникали друг в друга. На протяжении веков восприятие личности в поле продолжалось как образ жизни. После перехода монголов под маньчжурское правление изменилась структура правления монголов, основанная на единстве нации. Маньчжуры, еще один кочевый элемент к востоку от монголов, которые используют изменения вдоль. Эта структура стала монархической системой, основанной на отношениях с маньчжурским судом. Сообщается, что в монгольском крае создана система санджака.

Ключевые слова: система санджаков, Маньчжурское господство, степная цивилизация, тюрки, Маньчжурская династия.

REFERENCES

- 1 Cao Yun-tien. (1989) Political and Religious System of the Mongols in the Qing Period, Peking: Conghua Shuchu. 124 p. [in English]
- 2 Ercilasun K. (2013) On the Expressing Terms of the Western Mongols, Contributions to Turkish Historiography – Mustafa Kafalı Gift, Ankara: Turkish Culture Research Institute Publications. P. 101-109 [in English]
- 3 Ercilasun K. (2020) What were the Basic Characteristics of the Steppe Civilization, From Turkistan to Anatolia in the Trail of History Prof. Dr. Gift to Mehmet Alpargu, Volume 1, ed. Zeynep İskefiyeli and Muhammed Bilal Çelik, Ankara: Nobel Publications. P. 432-442 [in English]
- 4 Newby L.J. (2005) The Empire and the Khanate: A Political History of Qing Relations with Khoqand. Leiden: Boston Brill. 10 p. [in English]
- 5 James A. (1988) Millward, Beyond the Pass-Economy, Ethnicity, and Empire in Qing Central Asia. California: Stanford University Press. 43 p. [in English]
- 6 Peter C. (2000) Perdue - Culture, History, and Imperial Chinese Strategy: Legacies of the Qing Conquests in Warfare in Chinese History, ed. Hans van de Ven. E.J. Leiden: Brill. P. 252-287 [in English]
- 7 Johnson I.A. (1995) Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History, Princeton: Princeton University Press. 57 p. [in English]
- 8 Ercilasun K. (2013) From the Depths of History to the 19th Century, Kashgar, Ankara: Turkish Historical Society Publications. 78 p. [in English]
- 9 Jagchid S., Paul H. (1979) Mongolia's Culture and Society, Boulder, Co.: Westview Press. 5 p. [in English]
- 10 Krader L. (1955) Ecology of Central Asian Pastoralism, Southwestern Journal of Anthropology, 11/4. P. 301-326 [in English]
- 11 Lu M. (1994) The History of Economic Development of the Northern Frontier Nations in the Qing Era, Harbin: Heylongciang Ciaoyu Chubansh. 56 p. [in English]
- 12 Ildiko B. (1995) Law and Custom Among the Uyghur in Xinjiang. P. 173-194 [in English]
- 13 Xibei M.Y. (1998) Studies on Northwest Peoples. №2. 103 p. [in English]
- 14 William C.J. (1994) The Great Qing Code. Oxford: Clarendon Press. Introduction. 7 p. [in English]
- 15 Shimada M., Minmatsu Sh. (1986) Mongoru hō no kenkyū (Studies on the Mongolian laws in force at late Ming dynasty toward early Qing dynasty). Tōkyō: Sōbunsha. P. 400-403 [in English]
- 16 Dorothea H. (1998) Legal Pluralism in the Qing Empire: Manchu Legislation for the Mongols, The International History Review. Vol. 2. P. 310-324 [in English]

Information about authors:

Konuralp Ercilasun – **corresponding author**, PhD, Professor, Ankara Hacı Bayram Veli university, Faculty of Humanities, Department of “History”, Ankara, Turkey

E-mail: konuralp.ercilasun@hbv.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5344-7194>

Информация об авторах:

Конуралп Эрсиласун – **основной автор**, PhD, профессор, Хаджи Байрам Вели университет Анкара, Гуманитарный факультет, кафедра «История», Анкара, Турция

E-mail: konuralp.ercilasun@hbv.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5344-7194>

Авторлар туралы ақпарат:

Конуралп Эрсиласун – **негізгі автор**, PhD, профессор, Анкара Хажы Байрам Вели университеті, Гуманитарлық факультеті, «Тарих» кафедрасы, Анкара, Түркия

E-mail: konuralp.ercilasun@hbv.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5344-7194>

МРНТИ 03.01.21

DOI 10.47649/vau.2023.v68.i1.02

УДК 930.23

С.С. Балмагамбет *

Казахский национальный университет имени аль-Фараби
г. Алматы, 050040, Республика Казахстан

*e-mail: Sabirzhan98@bk.ru

ОБРАЗ ЛОШАДИ В ИНСИГНИИ ВЛАСТИ

Аннотация.

В этой статье рассматриваются изделия из камня, то есть жезлы. Они обычно заканчивались зооморфными изображениями, среди которых чаще всего встречался образ лошади. Значительное внимание уделялось их иконографическим свойствам. Также, здесь были выделены и описаны другие характерные особенности в данных изделиях. Главной целью статьи является раскрытие феномена культа лошади, который имел широкое значение и распространение в декоративно-прикладном искусстве бронзового века на территории Обь-Иртышья. Ключевым аргументом в пользу подтверждения сакрального значения и особого статуса лошади, явилось его преобладание в изображениях каменных жезлов.

Особый акцент был уделен тому, что все каменные жезлы с навершием лошади относятся к случайным находкам. Они были найдены в окрестностях г. Семипалатинска, г. Усть-Каменогорска и в разрушенном погребении могильника Шипуново-V на Алтае. А причиной такого широкого размаха распространения в этих окрестностях заключалась их особая значимость в жизнедеятельности населения. Это также несколько раз подтверждалось и другими археологическими материалами, которые были похожи по функциональному значению, но уже встречались с другими зооморфными образами. Однако, исследуемые объекты в литературе трактуют одинаково и именуют каменными жезлами, датированными началом первой половины II тыс. до н.э.

В итоге был сделан вывод, что функциональным назначением данных каменных изделий было их применение в качестве одного из атрибутов власти, ставшее его символом.

Ключевые слова: бронзовый век, жезл, лошадь, камень, декоративно-прикладное искусство, зооморфные изображения, сейминско-турбинский стиль.

Введение.

Среди большинства инсигний власти особое место принадлежит вытянутому и вертикальному изделию из камня, которое именуется «жезлом». Основная его функция заключалась в доминировании над остальными, то есть в их управлении и подчинении. Вследствие чего он и стал в дальнейшем ассоциироваться со знаками власти. Занимателен такой факт, что само слово «скипетр» происходит от греческого слова со значением «жезл». Жезл когда-то был материальным символом военной власти, и наряду с этим позже стал олицетворять императорскую власть. Пример такому факту можно увидеть в истории древнего Рима, позже это явление в дальнейшем продолжила свое отражение в средневековой Европе. До сих пор не теряет своей актуальности версия о том, что жезл мог символизировать особый почитаемый статус не только его владельца, но и самого изделия. В качестве держателя мог выступать не

только правитель или лицо командующее войском, но и служитель древних ритуалов и культов, то есть «шаман». Нельзя забывать, что последнее упомянутое лицо играло ключевую роль в служении древним обрядам и верованиям.

В эпоху бронзы на территории Обь-Иртышья возникли яркие изделия из камня, которые были выполнены в сейминско-турбинской изобразительной манере. Одними из таких ярких примеров являются жезлы с навершиями в виде скульптурной головы лошади, которые относятся к случайным находкам. Данные предметы были датированы эпохой бронзы, то есть началом – первой половиной II тыс. до н.э. [1]. Они представляют собой уникальные образцы изделий в области декоративно-прикладного искусства, с определенными формами и размерами. Наверняка, на их изготовление приходилось затрачивать колоссальное время и различные средства труда. Непосредственно самим изготовлением данных изделий занимались художники прикладного искусства, которые были несомненно мастерами своего дела или по-другому профессионалами. Они так искусно создавали эти и подобные им каменные изделия, что те до сих пор поражают своей презентабельностью, а их мастера – мастерством. Скорее всего, эти умельцы изначально были щедро награждены даром самой природы, то есть они обладали определенными знаниями и умениями в области декоративно-прикладного искусства. Общеизвестен тот факт, что искусная обработка подобных художественных изделий являлось далеко уделом не всех. Следует добавить и признать то, что этим мастерам в условиях своего времени удалось выполнить свои работы на довольно высоком уровне, поскольку они смогли точно передать все основные иконографические формы и тонкости в изображении животного. Эти резчики по камню были способны передать в неживом камне оживший образ. Их мастерство проявилось не только в портретном, но и в реалистическом изображении вымершего вида лошади. На приведенных рисунках можно увидеть основные черты лошадей, характерные тарпану и Ленской лошади. То есть они настолько тонко и искусно были способны вырезать детали моды лошади, что сумели передать её точный образ. Однако стоит упомянуть и то, что рассмотренные нами каменные изделия дошли до нас в относительно отличном состоянии, поскольку условия их обнаружения и климатические условия мест их залегания оставляли желать лучшего. На их изготовление шли разные порообразующие минералы, а в нашем случае одним из таких минералов был порфирит.

Материалы и методы исследования.

В материалах эпохи бронзы Обь-Иртышья и за его пределами данные изделия стали общеизвестны, и исследователи трактуют их как жезлы или песты. Они представляют собой каменные стержни со скульптурным изображением лошади на одном конце [2]. Для достижения цели в данном исследовании были выбраны теоретический и эмпирический методы научного исследования. Поскольку их сочетание позволяет расширить возможности в интерпретации данных жезлов [3].

Каменные жезлы с навершиями в виде скульптурной головы лошади были случайно обнаружены в окрестностях г. Семипалатинска, г. Усть-Каменогорска и в разрушенном могильнике Шипуново-V. Их отнесли к подлинным шедеврам древнего декоративно-прикладного искусства. Поскольку, они были совершенны как по технологии изготовления, так и в стиле художественного воплощения воображаемой лошади [4]. Поэтому с полным основанием можно утверждать, что эти жезлы являются эталонными образцами древнего искусства выполненными в так называемом сейминско-турбинском изобразительном стиле. Они так точно сумели передать некоторые характерные черты и особенности экстерьера лошади, которые были типичны Ленской лошади и тарпану с короткой гривой [5], [6].

На каменных жезлах уши не выступают над гривой и либо перпендикулярны морде, либо обращены вперед. Последний прием сочетается с нависающей «челкой», и также является индикатором хронологически поздней иконографической манеры. На жезлах гривы лошадей не отделаны поперечным рельефом, хотя техника их изготовления позволяла это сделать. Скорее всего, причина имеющихся иконографических различий между сейминско-турбинской

металло-пластикой и жезлами с навершием головы лошади заключалась в их неодинаковом содержаний образа [7]. Эти жезлы могут выступать в качестве символа власти, то есть скипетра вождя конных всадников [8]. Поскольку в эпоху бронзы, как и в энеолите на территории Обь-Иртышья преобладали находки с изображением лошади.

В особом контексте конеголовые жезлы могут выступать в качестве своеобразной реплики реальных коней, останки которых иногда сопровождают погребенных. Дело в том, что во многих мифологических системах образ коня неизменно ассоциируется с идеей переноса или перехода из живого мира в мир мертвых. И возможно поэтому наличие в погребении коня или его суррогата может указывать на роль этого животного именно как проводника душ – психопомпа [7. – 259]. Тем не менее, следует подчеркнуть, что та символическая посылка, которая заключена в конеголовых и прочих жезлах, не обязательно предполагает первостепенное значение лошади именно как верховного животного, но и его значимости в хозяйстве. Появление социальных регалий подобных жезлу, скорее всего было обусловлено какими-то иными особенностями эквидов, максимально отвечавшим представлениям древних о природе верховной власти [6. – 63].

Источники и историографическая база. Источниковая база исследования опирается на публикации уже опубликованных материалов советских, отечественных и российских исследователей. Среди советских авторов это – П.П. Славин, С.С. Черников и Н.В. Леонтьев. Из отечественных исследователей своими публикациями известен З.С. Самашев. Из российских авторов нужно выделить такие имена как Ю.Ф. Кирюшин, С.П. Грушин, Г.Е. Иванов, О.П. Чеченкова, И.В. Ковтун, И.В. Манзура.

Результаты и обсуждение.

Культ коня – это очень старое и одно из наиболее интересных явлений, поскольку ему уже более 7 тыс. лет. Культ данного животного возник по разным причинам.

Рисунок 1 – Каменные жезлы с навершиями в виде скульптурной головы лошади: Верхний Иртыш, окрестности г. Семипалатинска, по С.С. Черникову (слева), Алтайский край, Мамонтовский район, могильник Шипуново-V, по Ю.Ф. Кирюшину (посередине), Усть-Каменогорский район, станица Бухтарминская, по П.П. Славину (справа).

Примечание: составлено на основе источника [8. – 125], [1. – 50], [11].

Рисунок 2 – Тарпан или «Equus ferus ferus», по Daniel Pickering (слева). Ленская лошадь или «Equus lenensis», по Д.Богданову (справа).

Примечание: составлено на основе источника [10. – 130].

В первую очередь необходимо отметить, что лошадь для человека является уникальным животным. Она в результате своей некой универсальности изначально смогла занять важное место в его хозяйстве и быту, так как сначала человек использовал лошадь как охотничье животное и только после его приручения стал использовать в качестве транспорта. Возможно, когда он стал использовать мясо лошади как источник пищи для него стало открытием универсальность данного животного. В дальнейшем опытным путем было неоднократно выяснено и доказано то, что в быту населения эпохи бронзы широко использовались шкуры, волосы и сухожилия лошади. И так получилось, что лошадь стала полифункциональным животным, то есть она стала подходящим объектом в качестве священного культа в будущем. Потому что она могла прокормить, напоить, согреть и выступить в качестве перевозочного транспорта. Одним словом, лошадь была универсальным животным.

Человек всегда считал, что это животное уникальное в своем роде и имеет какие-то магические свойства. Данное свойства животного натолкнуло его к таким мыслям, что она была прислана свыше, то есть не просто так пришло к нему. В связи с чем и начали возникать массы различных нюансов.

У многих народов есть определенный объект преклонения, и в силу своей значимости лошадь постепенно стала олицетворением культа. И для человека было очень значимо то, что лошадь использовали как культовое животное, в частности для жертвоприношения. Лошадь была божественна, поэтому её любые части и изображения выполняли определенную функцию оберега. Она считалась некой помощницей человека, которая помогала ему не только в повседневной жизни, но и в загробной. В связи с чем её использовали как некоего связного или перевозчика в тот самый загробный мир. Соответственно, с этим культом в целом связано огромное количество различных элементов, на которые сейчас мы можем даже не обращать никакого внимания. Если говорить о захоронениях, то это очень специфичный аспект, связанный с тем, что лошадь использовалась как проводник. Поэтому, чаще всего – это захоронения с владельцем лошади или отдельно рядом. Иногда встречались символические жертвенники, то есть отдельные захоронения лошади.

До сих пор образ лошади играет большую роль в жизни человека. Несмотря на то, что появление живой лошади в нашей жизни стало редким событием, она до сих пор продолжает сохранять свою значимость в качестве «pars pro toto», то есть некой части от целого. Например, это может быть подкова или череп лошади. Таким образом, можно смело говорить о том, что несмотря на свою незаметность и по сей день культ лошади остается существенным элементом в нашей жизни [11. – 125].

Жезл с изображением головы лошади из Шипуново (рис. 1). Место хранения – Музей археологии и этнографии Алтая при Алтайском государственном университете (Алтайский край, г. Барнаул, Россия). Место обнаружения – могильник Шипуново-V, Мамонтовский район, Алтайский край. Техника – шлифовка [10. – 130]. Размеры: длина – 28 см, максимальный

диаметр (в середине) – 3,7 см, минимальный (внизу) – 2,6 см, в сечении круглый, длина наверх (по гриве поля) – 6,8 см [3. – 44]. Год находки – 1996 г. Авторы находки – Корзунов А.А., Гвоздев Е.М. (жители с. Островное) [10. – 130].

Данное изделие было найдено в песке вместе с несколькими зооморфными жезлами, которые были расположены вертикально в ряд (видимо, вдоль боковой стенки могилы) и зооморфными наверх (по гриве поля) – 6,8 см [3. – 43]. Порода камня – туф липаритового порфирита серовато-черного цвета (по Б.Н. Лузгину).

Справа на гриве коня есть небольшой скол, а на нижней поверхности изделия присутствуют следы забитости и мелкие сколы. В сечении он круглый, снизу слегка уплощен. Голова лошади смоделирована довольно обобщенно и посажена под прямым углом к основному стержню. Мускулатура морды лошади передана гранеными плоскостями, а выпуклым рельефом показаны – глаза, ноздри, щеки, уши. Обращает на себя внимание то, что рот у лошади не обозначен. Уши плотно прижаты к гриве, а сама грива расширяется к основанию. По сравнению с другими жезлами с изображением лошади грива не опускается низко на стержень, а заканчивается довольно на высоком уровне [10. – 130]. Данный жезл тщательно зашлифован и имеет сигарообразную форму. Наверх было выполнено техникой шлифовки, следов резных линий и сверления нет. Лошадь с жесткой, короткой и полуовальной гривой, настороженными, торчащими ушами. Её глаза показаны небольшими выступами, шлифовкой моделирована мускулатура морды, нижняя челюсть и ноздри. Голова очень реалистична и изображает скорее всего Ленскую лошадь или тарпана.

В нем ощущается стремление древнего скульптора подчеркнуть настороженность, стремительность и грациозность. Эти черты, столь характерные для изображения тел лошади в сейминско-турбинском стиле. Из известных нам серии жезлов с головой лошади, данный жезл имеет самый маленький размер, и он был выполнен в несколько иной манере. То есть, на нем нет желобчатых резких линий и сверленных углублений, которыми на большинстве других наверх были выполнены рот, ноздри, глаза и уши. Голова на жезле из Шипуново более схематична, но и более экспрессивна, чем аналогичные жезлы. Изображения близких по внешнему облику лошадей известны на каменных жезлах, на бронзовых ножах и украшениях [3. – 44].

Жезл с изображением головы лошади из Семипалатинска. Место хранения – Государственный музей искусств РК им. А.Кастеева, №4650 (Казахстан, г. Алматы). Место обнаружения – случайная находка на территории Семипалатинской области. Техника – резьба, шлифовка и сверление. Размер – 38,4 см. Плотный камень серо-зеленого цвета, возможно это песчаник.

Нижний конец жезла поврежден грубым сколом и вероятно, современным. По всей поверхности данного изделия фиксируются поперечные следы шлифовки. На губах и правой щеке лошади присутствуют следы красной и коричневой краски. Жезл в сечении круглый и имеет сигаровидную форму. Под сколом в нижней части жезла можно различить то, что первоначально данное изделие был клинообразно стесано с двух сторон: «спереди» (по отношению к изображению) и «сзади». Голова лошади приподнята вверх, а носовая часть морды лошади утолщена и к ней заметен плавный переход. К носовой части сходятся выпуклые грани плоскостей, которыми был моделирован основной объем головы лошади. Особой, слегка сужающейся к носу плоскостью выделена верхняя сторона её морды. Выпуклыми объемами и очерченными резными линиями показаны ноздри, глаза и уши. Ноздри в центре высверлены, а уши внутри имеют продольные углубления. Губы разделены резной линией, а у основания морды на нижней поверхности размещено V-образное углубление, подчеркнутое резьбой. Её грива передана так же, как на Усть-Каменогорском экземпляре. Однако, с той разницей что спереди она не нависает углом и стоит прямо [10. – 126]. Морда лошади расположена под углом к оси стержня. Моделировка головы очень искусная. Ноздри переданы ямками, глаза выпуклые с ямками в центре. Уши рельефно-выпуклые и подняты кверху, а между ними располагается

конец гребня изображающего вздыбленную гриву [8. – 64].

Жезл с изображением головы лошади из Усть-Каменогорска (рис. 1). Место хранения – Музей археологии и этнографии Сибири им. В.М. Флоринского, № 5278 (Россия, Томская обл., г. Томск). Место обнаружения – случайная находка на реке Бухтарма (приток реки Иртыша) у станицы Бухтарминская под г. Усть-Каменогорском. Техника – резьба, шлифовка и сверление [10. – 124]. Длина (от гривы до нижнего конца) – 46,3 см, ширина средней части – 7 см и нижнего конца – 2,7 см. Объем головки через затылочный гребень и гриву – 26,6 см, объем самого кончика рукоятки – 10,3 см [8. – 125]. Плотный, раковистый в изломе камень темно-серого цвета и относится к группе диабазов (по П.П. Славину) [10. – 124]. Данное изделие художественно вырезано из однородного куска камня зеленовато-черного цвета [8. – 125].

На нижней поверхности жезла заметны следы ударов и тремя крупными сколами повреждена грива. Данный предмет наиболее крупный из серии жезлов с изображением лошади. В сечении он овальный и сужается к низу. Голова лошади размещена под прямым углом к основному стержню. Её изображение выполнено мастерски, уверенной рукой. Носовая часть морды лошади выделена выпуклостью, которая сверху очерчена двумя округлыми, расходящимися от центра линиями. На этой выпуклости двумя сверленными углублениями показаны ноздри и резной линией отмечен рот. На щеках размещены по 3 желобка, которые лучами сходятся к носу. Профильная линия головы лошади подчеркнута выступающим ребром. За счет желобков и выпуклостей данная скульптура приобретает сложную светотеневую моделировку. Её глаза переданы овальными бугорками со сверленными отверстиями зрачков. Щеки лошади очерчены резными линиями, которые опускаются на нижнюю сторону морды и смыкаются у носа. Образованное этими линиями на нижней поверхности головы лошади V-образное пространство углублено. Стоящая грива выступает вперед углом, в поперечном сечении она немного расширяется к низу и плоско срезана сверху. Передний торец гривы выделен дополнительной плоскостью. К гриве плотно прижаты торчащие, заостренные кверху уши. Они показаны выступающим рельефом, а в центре имеют каплевидное углубление [10. – 124]. Она представляет собой длинный пестообразный предмет с головой коня на конце, которое исполнено в очень близкой, почти тождественной манере. Данная скульптура отличается превосходной реалистической моделировкой мускулатуры на морде животного [12]. Головка лошади вырезана рельефно четкими, выразительными линиями и отличается реалистичностью изображения. В скульптурной форме, обработанной из камня, чувствуется напряженная динамика. Предмет этот представляет замечательный образец искусства, который был создан для определенных практических целей [8. – 125].

Результаты и их обсуждение.

Каменные жезлы, чаще всего с зооморфными окончаниями были открыты на территории Обь-Иртышья. Эти находки позволяют поставить вопрос о почитании культа лошади, древним населением эпохи бронзы на данной территории. Возможно, в бронзовом веке здесь имело место быть некоторым культурным традициям, среди которых был особо заметен культ лошади. Причиной возникновения данного культа являлось его значительная роль в быту и хозяйстве древних племен бронзового века. Скорее всего, подобным образом этот культ стал появляться в символиках власти, а позже и вовсе стал в них преобладать. Из чего и стала возникать подобная осмысленная закономерность. Такое широкое применение зооморфных образов в символиках власти стало итогом к его поклонению, как к культу в мире животных образов. Однако, точное функциональное назначение, как самого изображения лошади на конце жезла, так и самого жезла до сих пор не выяснено и остается под вопросом. Одной из причин этому явилось то, что все три рассмотренных каменных жезла происходят из случайных находок. Также, следует в них упомянуть похожие по-иконографически виды лошадей. Со схожими чертами образа лошади наиболее близко подходят Ленская лошадь и тарпан (рис. 2), оба из них относятся к вымершим видам лошади. Одним словом, на данных жезлах невооруженным глазом можно увидеть стилистические особенности свойственные упомянутым видам лошади. Также,

подобные проявления присущие в их общих чертах могут отделять и обособлять их виды.

Заключение.

Жезл – это один из символов и регалий царской власти. Он означал божественную или царскую власть, суверенность и полномочия. Эти изделия из камня относятся к разряду особо престижной символики, связанную с верхушкой социальной иерархии. И в этом присущие им свойства способны были входить во множественные семантические ряды или поля, образуемые в сфере представлений о личности и качествах социального лидера [13]. Населению Обь-Иртышья в трудных и суровых условиях необходима было выносливое и сильное животное. Оно должно было быть способным оправдать их риски и этим животным явилось лошадь, которая не только оправдала все их ожидания, но и смогла стать культом поклонения и олицетворением верховной власти.

Приручение лошади вызвало первые крупные переселенческие процессы, когда человек смог проникнуть в труднодоступные территории и практически оседлал пространство и время. Подобным открытием, он смог заселить необитаемые территории, а также стал использовать ресурсы тех мест не только для нужд своего хозяйства, но и в области декоративно-прикладного искусства. Всю свою жизнь населения эпохи бронзы стали связывать с культом лошади [14]. Накопленные материалы уже не говорят о единичных зооморфных формах жезлов и позволяют их датировать началом – первой половиной II тыс. до н.э. [15], [16]. Они теперь ярко демонстрируют и иллюстрируют довольно определенные каноны и как бы в натуралистическом направлении в их семантике.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Самашев З.С., Ермолаева А.С., Куц Г.А. Қазақ Алтайының көне қазыналары. — Алматы: «Өнер» баспасы. — 2007. — 200 б.
- 2 Кирюшин Ю.Ф., Грушин С.П. Предметы мобильного искусства раннего и среднего бронзового века лесостепного Обь-Иртышья. Археология, этнография и антропология Евразии. — №4 (40). — 2009. — С. 67-75
- 3 Кирюшин Ю.Ф., Иванов Г.Е. Новый сейминско-турбинский могильник Шипуново-V на Алтае. Историко-культурное наследие Северной Азии: сборник научных трудов. — Барнаул: Изд-во Алтайского Университета. — 2001. — С. 43-52
- 4 Кирюшин Ю.Ф. Энеолит и ранняя бронза Юго-Западной Сибири. Монография. — Барнаул: Изд-во Алтайского Университета. — 2002. — 294 с.
- 5 Самашев З.С. Изобразительная деятельность в бронзовом веке (к изучению проблемы в контексте культурогенеза). «XXI ғасырдың басындағы Отандық археология және этнологияның мәселелері мен жетістіктері» атты Ә.М. Оразбаевтың 90 жылдығына арналған «IV Оразбаев оқулары» республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. — Алматы: «Қазақ университеті» баспасы. — 2012. — Б. 20-31
- 6 Муйтиева И.Н. Конь в культуре и в фольклоре у алтайцев. Тюркология. — №3 (77). — 2016. — С. 115-123
- 7 Ковтун И.В. Конноголовые жезлы и культ конской головы в Северо-Западной Азии во II тыс. до н.э. Археология, этнография и антропология Евразии. — №4 (52). — 2012. — С. 95-105
- 8 Славин П.П. Каменный жезл с головкой коня. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР. — 1949. — С. 125-126
- 9 Чеченкова О.П. Каменная скульптура лесостепной Азии эпохи палеометалла III - I тыс. до н.э. — Екатеринбург: Изд-во «Тезис». — 2004. — 336 с.
- 10 Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы. МИА СССР. — Москва-Ленинград: Изд-во. АН СССР. — №88. — 1960. — 273 с.
- 11 Спасская Н. Культ коня у европейских народов. [Электронный ресурс] — URL: <https://postnauka.ru/video/70402> (дата обращения: 04.01.2023)
- 12 Леонтьев Н.В. Каменные фигурные жезлы Сибири. Первобытная археология Сибири. — Ленинград: Изд-во «Наука». — 1975. — С. 63-67
- 13 Манзура И.В. Владеющие скипетрами. Stratum plus. — Кишинев: Высшая Антропологическая школа. — 2000. — С. 237-295
- 14 Reconstruction of the tarpan or wild European horse «Equus ferus». Available at: — URL: https://nsf.gov/news/mmg/mmg_disp.jsp?med_id=65957&from (accessed: 04.01.2023)
- 15 Ленская лошадь [Электронный ресурс] — URL: <https://extinct-animals.fandom.com/ru> (дата обращения: 04.01.2023)

16 Самашев З.С., Жумабекова Г.С. К вопросу о культурной атрибуции некоторых случайных находок из Казахстана. Известия НАН РК: серия общественных наук. — №5 (191). — 1993. — С. 23-33

БИЛІКТІҢ ИНСИГНИЯСЫНДАҒЫ ЖЫЛҚЫ БЕЙНЕСІ

Аңдатпа.

Бұл мақалада негізінен тастан жасалған бұйымдар, оның ішінде таяқтар, асатаяқтар туралы баяндалады. Олар әдетте зооморфты болып, көбінесе жылқының бейнесі жиі кездеседі. Асатаяқтардың иконографиялық қасиеттеріне көп көңіл бөлінеді. Сондай-ақ, осы заттардың басқа да сипаттамалық ерекшеліктері нақтыланып, сипатталды. Мақаланың басты мақсаты Обь-Ертіс өзендері аумағындағы қола дәуірі кезіндегі сәндік-қолданбалы өнерде кең таралған жылқыға табыну құбылысын түсіндіруге тырысу болды. Асатаяқтардың басындағы жылқы бейнесінің көптеп кездесуі жылқы малының қасиетті мағынасы мен ерекше мәртебесі болғандығының басты дәлелі болып табылады.

Мақалада жылқы бейнелі тас асатаяқтардың көп жағдайда кездейсоқ олжа ретінде табылуына мән берілді. Олар Семей және Өскемен қалалары маңынан және Алтайдағы Шипуново-V қорымының қираған жерлеу орындарынан табылды. Бұндай заттардың кеңінен табылуының басты себебі осы аймақтағы тұрғындардың шаруашылық кәсібі мен халықтың тұрмыс-тіршілігінде жылқы малының маңызды рөл атқаруына байланысты болды. Бұл тұжырым бұған дейін де табылған археологиялық материалдармен дәлелдене түседі. Атап айтқанда, олардың функционалдық мәні жағынан ұқсас басқа да зооморфтық бейнелерде кездесуінен көрініс табады. Алайда, олардың барлығы әдебиетте біздің дәуірімізге дейінгі II мыңжылдықтың бірінші жартысына жатқызылатын тас асатаяқтар деп біркелкі аталады.

Нәтижесінде, тастан жасалған бұл бұйымдардың функционалдық сипаты олардың билік атрибуттарының бірі ретінде пайдалануында және биліктің символына айналған деген қорытынды жасалды.

Негізгі сөздер: қола дәуірі, асатаяқ, жылқы, тас, сәндік-қолданбалы өнер, зооморфтық бейнелер, сеймин-турбиндік стиль.

THE IMAGE OF THE HORSE IN THE INSIGNIA OF POWER

Abstract.

This article deals with stone products, that is, wands. They usually ended with zoomorphic images, among which the image of a horse was the most often found. Considerable attention was paid to their iconographic properties. Also, other characteristic features of these products were highlighted and described here. The main goal was an attempt to reveal the phenomenon of the cult of the horse, which had a wide significance and spread in the decorative and applied arts of the Bronze Age in the territory of the Ob-Irtysh region. The key argument in favor of confirming the sacred meaning and special status of the horse was its predominance in the images of stone wands.

Special emphasis was placed on the fact that all stone rods with a horse's pommel belong to accidental finds. They were found in the vicinity of Semipalatinsk, Ust-Kamenogorsk, and in the destroyed burial grounds of the Shipunovo-V burial ground in the Altai. The reason for such a wide scope of distribution in these surroundings was their special significance in the life and activities of the population. This was also confirmed several times by other archaeological materials, which were similar in functional significance but had already met with other zoomorphic images. However, they are all treated in the same way in the literature and are called stone wands, dated from the beginning – the first half of II thousand BC.

As a result, it was concluded that the functional purpose of these stone products was their use as one of the attributes of power, which became its symbol.

Key words: bronze Age, rod, horse, stone, decorative and applied art, zoomorphic images, Seiminsko-Turbinsky style.

REFERENCES

- 1 Samashev Z.S., Ermolaeva A.S., Kuş G.A. Qazaq Altaınyñ köne qazynalary. [Ancient treasures of the Kazakh Altai]. Almaty: «Öner» baspasy. 2007. 200 p. [in Kazakh]
- 2 Kiryushin Yu.F., Grushin S.P. Predmety mobil'nogo iskusstva rannego i srednego bronzovogo veka lesostepnogo Ob'-Irtysh'ya. [Objects of mobile art of the early and Middle Bronze Age of the forest-steppe Ob-Irtysh region]. Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii. №4 (40). 2009. P. 67-75 [in Russian]
- 3 Kiryushin Yu.F., Ivanov G.E. Novyi seiminsko-turbinskii mogil'nik Shipunovo-V na Altae. [The new Seiminsko-Turbinsky burial ground Shipunovo-V in Altai]. Istoriko-kul'turnoe nasledie Severnoi Azii: sbornik nauchnykh trudov. Barnaul: Izd-vo Altaiskogo Universiteta. 2001. P. 43-52 [in Russian]
- 4 Kiryushin Yu.F. Eneolit i rannyya bronza Yugo-Zapadnoi Sibiri. [Eneolithic and Early Bronze of South-Western Siberia]. Monografiya. Barnaul: Izd-vo Altaiskogo Universiteta. 2002. 294 p. [in Russian]
- 5 Samashev Z.S. Izobrazitel'naya deyatel'nost' v bronzovom veke (k izucheniyu problemy v kontekste

kul'turogeneza). [Visual activity in the Bronze Age (to study the problem in the context of cultural genesis)]. «XXI ғасырдың басындағы Отандық археология және этнологияның мәселелері мен жетістіктері» атты А.М. Оразбаевтың 90 жылдығына арналған «IV Оразбаев оқулары» республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы: «Қазақ университеті» баспасы. 2012. P. 20-31 [in Russian]

6 Muiteva I.N. Kon' v kul'ture i v fol'klore u altaicev. [Horse in the culture and folklore of the Altaians]. Tyurkologiya. № 3 (77). 2016. P. 115-123 [in Russian]

7 Kovtun I.V. Konnogolovye zhezly i kul't konskoi golovy v Severo-Zapadnoi Azii vo II tys. do n.e. [Horse-headed wands and the cult of the horse's head in Northwest Asia in II thousand]. Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii. №4 (52). 2012. P. 95-105 [in Russian]

8 Slavin P.P. Kamenniy zhezl s golovkoi konya. [Stone rod with a horse's head]. KSIIMK. Moskva-Leningrad: Izd-vo AN SSSR. 1949. P. 125-126 [in Russian]

9 Chechenkova O.P. Kamennaya skulptura lesostepnoi Azii epokhi paleometalla. [Stone sculpture of forest-steppe Asia of the paleometallic epoch] III - I tys. do n.e. Ekaterinburg: Izd-vo «Tezis». 2004. 336 p. [in Russian]

10 Chernikov S.S. Vostochnyi Kazakhstan v epohu bronzy. [East Kazakhstan in the Bronze Age]. MIA SSSR. Moskva-Leningrad: Izd.-vo. AN SSSR. №88. 1960. 273 p. [in Russian]

11 Spasskaya N. Kul't konya u evropeiskikh narodov. [The cult of the horse among European peoples]. Available at: — URL: <https://postnauka.ru/video/70402> [in Russian] (accessed: 04.01.2023)

12 Leont'ev N.V. Kamennye figurnye zhezly Sibiri. [Stone Figurative rods of Siberia]. Pervobytnaya arkheologiya Sibiri. Leningrad: Izd-vo «Nauka». 1975. P. 63-67 [in Russian]

13 Manzura I.V. Vladeyushhie skipetrami. [Wielding scepters]. Stratum plus. Kishinev: Vysshaya Antropologicheskaya shkola. 2000. P. 237-295 [in Russian]

14 Reconstruction of the tarpan or wild European horse «Equus ferus». Available at: — URL: https://nsf.gov/news/mmg/mmg_disp.jsp?med_id=65957&from [in English] (accessed: 04.01.2023)

15 Lenskaya loshad'. [Lena horse]. Available at: — URL: <https://extinct-animals.fandom.com/ru> [in Russian] (accessed: 04.01.2023)

16 Samashev Z.S., Zhumabekova G.S. K voprosu o kul'turnoi atributsii nekotorykh sluchainykh nakhodok iz Kazakhstana. [On the issue of cultural attribution of some random finds from Kazakhstan]. Izvestiya NAN RK: seriya obshchestvennykh nauk. №5 (191). 1993. P. 23-33 [in Russian]

Information about authors:

Sabyrzhan Balmagambet - **corresponding author**, second-year master's student, chair of “Archeology, ethnology and museology”, Kazakh national university named after al-Farabi, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: Sabyrzham98@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-3000-6632>

Информация об авторах:

Сабыржан Балмагамбет - **основной автор**, магистрант второго курса, кафедра «Археология, этнология и музеология», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: Sabyrzham98@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-3000-6632>

Авторлар туралы ақпарат:

Сабыржан Балмагамбет - **негізгі автор**, екінші курс магистранты, «Археология, этнология және музеология» кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Sabyrzham98@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-3000-6632>

Ш.Н. Нағымов¹ , Л.Б. Бердіғожин^{1*}

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
*e-mail: berdyguzhin@mail.ru

1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ МАҢҒЫСТАУ КӨТЕРІЛІСІ: ЖАҢА ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа.

Мақалада ХХ ғасырдың 20-30 жылдары Қазақстанның қазіргі Атырау және Маңғыстау облыстарының территориясында бұрынғы тарихи әдебиеттерде «Адай көтерілісі» атымен белгілі болған Кеңес үкіметінің қысымшылық, озбырлық саясатына қарсы бағытталған халықтың жаппай күресі мен оны большевиктердің адам айтқысыз қатыгездікпен аяусыз жаныштап басуы туралы баяндалады. Азамат соғысынан кейінгі совет үкіметінің күштеу саясаты Батыс өлке халқының наразылығының артуына, жұртшылықтың байы бар, кедейі бар ашық күреске шығуына алып келді. Бұл мақаланың мақсаты – Адай көтерілісінің тек Маңғыстау өңірін ғана емес, ең әуелі Атырау облысының Қызылқоға, Ембі аудандарының Сағыз, Топырақшашқан, Жем өңірлерін қамтыған сол кезде өмір сүрген жұртшылықтың кеңестік биліктің әділетсіздігіне қарсы жаппай қатысқандығын баяндау болып табылады. Мақаланың нәтижесінде, тарих ғылымына бұрын белгісіз болып келген Адай көтерілісіне қатысты деректер көрсетілді. Қазан төңкерісінен кейін бүкіл республика бойынша және қазіргі Атырау облысының территориясында өмір сүрген халықтың әлеуметтік жағдайы өте төмен болды. Экономиканың табиғи даму заңдылықтарын есепке алмау және толассыз әкімшілендіру ауыл шаруашылығын мүлде мүшкіл халге түсіріп, жағдайды күрт шиеленістіріп жіберді. Ол халықтың наразылығын туғызып, көтеріліске алып келді.

Негізгі сөздер: көтеріліс, көтерілістің себептері, азық-түлік салығы, көтеріліс болған жерлер, көтеріліске қатысқандарды жазаға тарту.

Кіріспе.

ҚР Президенті Қ.К. Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашадағы № 456 «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөнінде» жөніндегі Жарлығын іске асыру мақсатында республикалық, өңірлік мемлекеттік комиссиялар құрылып, өзінің жұмысын бастаған болатын. Комиссиялардың басты міндеттерінің бірі – Қазақстанның тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығы үшін жеке күрескен адамдар мен топтарды толық ақтау үшін қажетті ұсыныстар дайындау болып табылады. Осы мәселені зерттеудің барысында төмендегі жайттар анықталып отыр. 1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін бүкіл республика бойынша және қазіргі Атырау облысының территориясында өмір сүрген халықтың әлеуметтік жағдайы өте төмен болды. Кеңес үкіметі жеңіске жеткеннен кейін бұрынғы Ресей империясының өзге де аймақтары сияқты Қазақстан да өкіметтің көптеген әлеуметтік-экономикалық тәжірибелер жасайтын сынақ алаңына айналған еді. Экономиканың табиғи даму заңдылықтарын есепке алмау және толассыз әкімшлендіру ауыл шаруашылығын мүлде мүшкіл халге түсіріп, жағдайды күрт шиеленістіріп жіберді. Өсіресе, мал шаруашылығының жағдайы өте ауыр күйге ұшырады. Малды біресе ақтар, біресе қызылдардың тартып алуы, соғыс жылдарындағы жағдай, табиғи жайылымның бұзылуынан туындаған жұт қазақ жұртшылығы күн көрісінің басты көзі – мал шаруашылығының құлдырауына әкеліп соқты. 1914 жылдан 1922 жылдың аяғына дейін ірі қара мал саны 2,1 млн-ға, жылқы 2 млн-ға, уақ мал 6,5 млн-ға, түйе 300 мың басқа азайып кеткен. Жалпы алғанда осы жылдары барлық мал түрі 10,8 млн. басқа кеміген [1]. Осындай қиын жағдайды ескермей, азамат соғысы жылдарында кеңес үкіметі тарапынан халық арасында жүргізген азық – түлік салғырты, азық түлік салығы саясатының кесірінен елде ашаршылық басталды. Осы жылдарда (1921-1922 жж.) республикада толық емес мәліметтер бойынша 2 млн. 300 мың адам ашаршылыққа ұшырап, оның тең жартысы қаза болған [2].

Мемлекеттің күштеу саясаты Батыс өлке халқының наразылығының артуына, жұртшылықтың байы бар, кедейі бар ашық күреске шығуына алып келді. Күні кешеге дейін мектеп және жоғары оқу орындары оқулықтарында «бүлік», «бандитизм», «бандылар», «контрреволюционерлер ісі» деп жазылып келген тарихи оқиғаларды бүгінгі кезең тұрғысынан баға бере отырып, оларға қатысқан тұлғаларды жазықсыз жазаланған саяси қуғын-сүргін құрбандары ретінде ақтау қажет деп есептейміз [3], [4], [5]. Зерттеу көрсеткендей Қазақстанның батыс өлкесінде кеңес үкіметінің шектен тыс қысымшылық шараларына 1921-1922 және 1931 жылы халық көтерілістері болып, олар өкімет тарапынан қатаң жазаланған. Одан кейін 1931 жылы наурыз айында Атырау өлкесінде басталған Адай көтерілісі Маңғыстау жеріне ұласып, оған бірнеше мың адам қатынасып, күшпен басылды [6], [7], [8].

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Мақаланы дайындаудың барысында XX ғасырдың 20-30 жылдары кеңестік биліктің шамадан тыс қатыгез саясатының кесірінен ірі байларды тәркілеудің, оның нәтижесінде орын алған ашаршылыққа байланысты халық көтерілістері туралы отандық тарихшылар Т.Омарбековтың [9], Т.Алланиязов пен А.Таукеновтің [4. – 159], М.Қозыбаевтың [5. – 270], Ж.Абылхожин мен М.Қозыбаевтың [6. – 52], М.Татимовтың [10], І.Сариев пен М.Омаров [7. – 156], Б.С. Жұмағұловтың [2. – 309], зерттеулері мен олардың әдістері басшылыққа алынды.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Мақаланың зерттеу тақырыбы бойынша профессор Б.Жұмағұловтың 2021 жылы Алматы қаласындағы «Үш қиян» баспасынан «Сұрқия саясат сойқаны» атты монографиясы [2. – 309] жарық көріп, онда адай көтерілісінің бұрын белгісіз болып келген деректері жарияланды. Атап айтқанда, 1921-1922 жылдардағы Батыс Қазақстан жұртшылығының бұрын зерттелмеген жаңа ошақтары монографияда көрсетіліп, адай көтерілісінің басшысы Тобанияз Әлниязовтың Маңғыстау елін басқару ісіндегі еңбегі толық ашылып баяндалды. Батыс өлке жұртшылығының XX ғасырдың 30-50 жылдарында саяси қуғын-сүргіндерге ұшырауы, ірі байларды тәркілеу, азаматтарды сайлау құқынан айыру мәселері бойынша профессор Ш.Нағымовтың 2021 жылы Қарағанды қаласындағы «Medet Group» ЖШС баспасынан «Азалы ақ кітап» [11]. «Атырау өңірі XX ғасырдың 20-40 жылдарында» атты зерттеу еңбектері жарық көрді [12]. 2021 жылдың 9 қыркүйегінде «Егемен Қазақстан» газетінде «Бұрынғы тарих – болашаққа ескерту», атты мақаласы жарияланды [13].

Атырау облысының мемлекеттік архивінің №2 қорының №6 ісінде 1923 жылы азаматтарды сайлау құқынан айыру туралы мәліметтер сақталған. Сол «айырылғандардың» арасында Ембі болысының № 1,2,4 ауылдарының 40-тың үстінде азаматтарының аты-жөндері көрсетілген. Сайлау құқынан айыру себебі – бұлардың бәрі көтеріліске қатысқан. 1928 жылға дейін Ембі болысының Адай округіне қарағандығын ескерсек, бұл адамдар атақты Тобанияз Әлниязов тобы құрамында 1922 жылғы көтеріліске қатысқан болар деп топшыладық.

№1 ауыл тұрғындары:

1. Алдекенов Қазтуған, Төлендиев Ақбай, Қазтуғанов Аманғазы, Төремедиев Аман – бұлар Адай уезіне өтіп кеткен, Дашков Жұмабай – 52 жаста, Алтыбаев Жаролла – 28 жаста, Қолишев Смағұл – 18 жаста, Асауов Бүркітбай – 53 жаста, Үсенов Ахмет – 70 жаста, Күткенов Тұрым – 65 жаста, Алмұқанбетов Қалим – 41 жаста, Нұршабаев Сисен – 35 жаста, Жұманов Жүсіп – 42 жаста, Соқыров Жарылғас – 34 жаста, Ажиденов Қалу – 36 жаста, Ақмұқамедов Мұқан, Ержанов Бердімұрат, молда – 38 жаста, Малашев Саязбай, бай – 41 жаста, Матенов Баймағанбет – 53 жаста, Матенов Қозыбай – 63 жаста, Жаманшиев Жекей, Наурызбаев Жәнібек, алыпсатар – 52 жаста, Рақымбердиев Қалмағанбет, бай – 37 жаста, Басаров Өзбек – 53 жаста, Шалабаев Жанша – 70 жаста, Тазбаев Елубай – 36 жаста, Имашев Бердіқұл – 51 жаста, Жадриев Тасмағанбет – 30 жаста, Мудриев Жадыра – 57 жаста, Ербосынов Оспан, бұрынғы сот – 37 жаста, Бейсеуов Бекмағанбет, бай – 65 жаста, Көшмағанбетов Айтжан, бұрынғы сот – 40 жаста, Бекболатов Ақбай, бай – 50 жаста.

№ 4-ауыл тұрғындары: Даржанов Құлнияз, бай – 61 жаста, Жанжанов Тұржан – 43 жаста, Ерліков Байжұман – 45 жаста, Жаншурин Бекес – 54 жаста, Шайқашев Қайролла – 44 жаста, Көтенбаев Шайқош – 70 жаста, Ибиров Ақнияз – 24 жаста, Жанбаев Алдияр – 24 жаста, Құлбатыров Мұнал – 19 жаста, Құлбаев Берде – 40 жаста, Асанов Өтеш – 54 жаста [14].

Енді бір сәт, осы көтерілістің алдындағы Адай уезіндегі саяси-әлеуметтік ахуалға тоқталсақ: бұл өңірде 1920 жылдың 4 қазанында Бүкілқазақстандық Бірінші съездің шешімімен Маңғыстау уезі Адай уезі болып өзгертілді. Съезд Адай уезі ревкомының төрағасы етіп Тобанияз Әлниязұлын, орынбасары етіп Сыдиық Жұбаевты сайлады. Адай уезі ревкомының атқаратын міндеттері сан түрлі болды. Атқаратын жұмысына қарай, шаруашылық және саяси жағдайларға байланысты құрамы 3 адамнан 7 адамға дейін өсіп отырды. Уездік ревком 27 болыстық, 151 ауылдық ревком арқылы шаруашылық, ел басқару, ұйымдастыру, мәдени-ағарту, көпшілік тәрбие жұмыстарын жүргізді [15]. Әрине, кеңес үкіметінің таптық саясаты, бұрыннан қалыптасқан өмір салтын қирату жергілікті халықтың наразылығын тудырды. Бүкіл Маңғыстау өңірінде өзінің қара қылды қақ жарған әділдігімен, ел басқару ісінде жинақтаған бай тәжірибесімен халықтың арасында бұлжымас беделге ие болған Тобанияз Әлниязұлымен оның жақтастарына совет үкіметінің жергілікті жерде жүргізген саясаты ұнамады. Қазақ халқының ғасырлар бойы армандаған жер мәселесі шешілген жоқ. Ауыз су мен жайылымдық жерлердің басым көпшілігі келімсектер мен казактарға бөлінген күйінде қалып қойды. Оның үстіне большевиктер қазақтың ауқатты адамдарының жеке меншігіне қол сұға бастады. Ең бастысы – большевиктер қазақ халқының ғасырлар бойы берік қалыптасып, өзін мейілінше ақтаған ел басқарудың ұлттық дәстүрлерінен, шариғат пен адат үлгілерінен бас тартып, бүкілресейлік совет үкіметінің басқару түрлері мен мазмұнын жергілікті жерлерге күштеп таңды. Совет үкіметі Жергілікті басқару орындарындағы ұлттық кадрлардың қызметіне сенімсіздікпен қарады. 1921 жылғы 28 наурызда болған Қырғыз (Қазақ) облыстық бюро мәжілісі Адай-Маңғыстау уездік партия ұйымының жұмысына баға бере келіп, «партияға өткен 80 адамның 50-і қажетсіз элементтер, ал таптық жіктеліс жүргізілген жоқ [16]. Жастармен ешкім жұмыс істемейді» десе, 1927 жылғы IV Бүкілқазақтық партия конференциясында Ф.И. Голощекин: «Өзірше бізде Адай уезінде Әлниязов секілді адай князі отырғанда ешқандай атқарушы өкімет ештеңе істей алмайды», - деп мәлімдеген еді [17]. Шындығында бала кезінен «бала би» атанып, Маңғыстау түбегінен бастап, Ойылға дейін, бір жағы Сам құмдарының оңтүстігіне, одан әрі Арал теңізіне дейін созылған кең байтақ далада көшіп жүрген ел арасында бірден-бір билік жүргізу құқы тек қана революциялық комитеттің төрағасы, «Адайдың ханы» атанған Тобанияз Әлниязұлының халық арасындағы аса жоғары абыройы мен беделінің арқасында жүрді деуге болады. Кеңес үкіметінен үміт күткен Тобанияздың басшылығымен түбектегі революциялық комитеттер елдің жағдайын түзеу жолында бұқара арасында саяси, мәдени-тәрбиелік, әлеуметтік және шаруашылық жұмыстарын жүргізді. Бірақ бірте бірте кеңестік басшылықтың жергілікті кадрларға сенімсіздігінің кесірінен Тобанияздың ел басқару ісіне Адай ревкомының құрамына әдейі енгізілген Данилов пен Холодков, әсіресе уездің әскери комиссары Лаптев пен төтенше комиссияның төрағасы Маньковичтер үлкен кедергі келтіріп отырды. Оның басты себебі, бұлардың барлығы Тобанияздың болыстық және ауылдық ревкомдарды құрған кезде Адай ішіндегі беделді адамдарға сүйенгенін қолдамай, оларды Кеңес үкіметіне жат элементтер деп есептеді [18]. Кеңес үкіметі орнаған кезінен бастап-ақ, Маңғыстау уезінде милиция, сот, прокуратура тағыда басқа органдар болғанмен, олардың жұмыстары Тобанияз басшылық еткен кезде, билер алқасымен, ескіден келе жатқан ел дәстүрімен байланыстырылып жүргізілді. Бірақ, Тобаниязға оның қызметінің бас кезінен бастап орталық үлкен қауіппен, сенімсіздікпен қарады.

Оның нақты дәлелі ретінде ОГПУ-дың 1922 жылы жүргізген ісін келтіруге болады. Бұл істі 1922 жылы Адай уезінде орын алып, кеңестік қарулы күштермен басылған ұлт-азаттық көтерілістен кейін көтерген. Осы іс бойынша ақ гвардияшыл генерал Толстов армиясының қалдықтары, байлар, саудагерлер, молдалар, бұрынғы шенеуніктер, ақсақалдар және т.б. кеңеске қарсы элементтер жаңа өкіметке қарсы қарулы күрестің ешқандай нәтиже бермейтініне көздері

жеткесін, енді бұрынғы биліктерін сақтап қалу үшін астыртын контрреволюциялық жолға түсті деген желеумен, олардың үстінен қылмыстық іс қозғапты.

Бұл іс бойынша контрреволюциялық ұйымға бірікті деген айыппен төмендегі тізім жасақталған: Атанов Мұқаметжар – бай, Әлниязов Тобанияз – бұрынғы болыс, «Адайдың ханы» атына ие. Байжанов Асқар, Балқиев Сағындық – бай, саудагер. Бекназаров Шәкір – ірі саудагер. Бақдәлетов Қошан, Бекназаров Сапар – ірі саудагер. Баймұрзаев Оспан – молда. Баймұрзаев Зұлқаш – оның баласы. Ғұбайдуллин Садық – кәсіпкер-саудагер. Жакыпбаев Сағындық – бай-саудагер. Даулетниязов Айландыр – бұрынғы патша қызметшісі. Дауылов Орынбасар – ірі бай. Дәрментаев Бекес – бай, болыс басқарушысы, контрабандист. Жұбанов Талпақ – ірі бай. Жұбаев Садық – бұрынғы патша қызметшісі. Ирзаев Отақас – бай-саудагер. Измамбетов Сәдмен – қызметші. Иманғазиев Отарбай – ірі бай-саудагер. Измамбетов Жетімек – қызметші. Көбеев Қалдыбай – бай. Қалиев Әбіш – бай. Қалқаев Дүйсембай – бай-молда, бұрынғы қызметші. Қожықоы Қалым – ірі бай. Құдаманов Сағындық – бай. Көбжанов Қуандық – ірі бай-саудагер. Көбеев Оспан – бұрынғы полковник. Құбаев Салдыбай – оның жиені. Қилыбаев Барбоз – молданың баласы. Кубишев Жетпісбай – бұрынғы полиция қызметкері. Мақұлов Мұңал – ірі бай – саудагер. Маймақов Жолдыбай – бұрынғы патша қызметшісі. Матжанов Қыдыр. Мұрзабеков Нұрмағанбет – патша қызметшісі. Нереев Демеу – бай. Омелянович Валерий – бұрынғы офицер, бұрынғы патша қызметшісі. Сақауов Бегей – бай-саудагер. Сарходжаев Қойсары – бай, патша қызметшісі. Садықов Әмір – байдың баласы. Тоқмамбетов Сұлтан – кедей. Томалақов Бозжігіт – патша қызметшісі. Тілеубергенов Қалдыбек – бай-саудагер. Тотаев Алшен – бай. Тұрниязов Зәкерия – болыс басқарушысы, ірі бай. Оңғалбаев Қонарбай – Красноводск кеденінің қызметшісі. Оңғалбаев Лепес – оның баласы. Оңғалбаев Қажы – ол да. Ожаров Балкөт – бай, бұрынғы патша қызметшісі. Омаров Жұмағали – бай, Алаш Орданың бұрынғы офицері. Омаров Хайруш – Алаш Орданың бұрынғы жақтасы. Шомпақов Жәнібек – қызметші. Жүнісов Өтебай.

Бұлардың бәрі контрреволюциялық топтың қатысушылары – контрреволюциялық қызметті басқаратын және оның идеяларын басқаларға таратушылар деп көрсетілген [15. – 9]. Олардың Тобанияздан басқасының ақталғаны немесе ақталмағаны туралы мәлімет жоқ.

Сонымен қатар бұл іс бойынша осыларға ерді деген тағы да 33 адамның тізімі жасақталған. Соңғы кездегі зерттеулерде «Адай көтерілісіне» 1931 жылғы Маңғыстау өңірінде орын алған күштеп ұжымдастыру мен ашаршылықтың салдарынан туындаған бірнеше көтерілістер жатқызылып жүр. Шындығында белгілі ғалым Т.Омарбеков атап көрсеткендей «бұқаралық көтеріліс басталмастан бұрын да бұл өлке мазасыз күй кешіп, мұнда Қошанов Құрмаш, Оразбаев Естұрған, Өмірбаев Айзақ деген кісілер ұйымдастырған, ұзын саны елуге тарта қарулы топ, 1922 жылдан бері қарай кеңес үкіметінің жаңа тәртібін орнықтыруға орасан зор кедергі келтіріп келді» [16. – 5].

ҚР ҰҚК-нің мұрағаты құжаттарында сол ауыр кезеңнің бір оқиғасы туралы мәліметтер сақталған. 20-жылдары Маңғыстау уезінің халқы кеңестік озбырлықтан басқа көршілес түркімен және хорезм басқыншыларының қыспағына түсті. «Жау жағадан алғанда, бөрі етекпен алады» дегендей, 1921 жылы Хорезм жерінен Адай уезінің шекаралас ауылдарына бірнеше рет шабуылдар ұйымдастырылады. Бұған дейін де ұзақ уақыт бойы Адай уезінің территориясына Түркмен қарақшылары шабуыл жасап, жергілікті адамдарды өлтіріп, малдарын айдап алып кетіп отырған. Шыдамы таусылған жергілікті халық Тобанияздан көмек сұрайды. Осыдан кейін, Тобанияз бірнеше жүз қаруланған адамдарымен 1921 жылы қыркүйекте Қоңырат қаласына барып, ешқандай қақтығыссыз ел басшыларымен келіссөз жүргізеді. Бұл шара кейін өзінің жемісін берді. Тобанияз Әлниязұлының халық қамын жеп, Қоңыратқа барып, елге тыныштық орнатуын, халық арасындағы оның абыройын, беделін арттыра түседі де, керісінше бұл жергілікті әкімшілікке, партия-кеңес қызметкерлеріне ұнамады. Ел ішінде алауыздық, күншілдік, рушылдық, бақталастық өрбиді. Партия-кеңес басшылары мен революциялық комитеттің арасындағы жұмыс бабында да қайшылықтар біліне бастайды. Жаңа үкіметтің «жай

халыққа, жұмысшы-шаруаға еркіндік беріледі, барлық азаматтар тең құқықты болады» деген сияқты үндеулері, партияның, кеңестің саясатын жете түсінбегендердің, әсіресе басшы қызметкерлердің арасында қайшылықтар туғызбай қойған жоқ. Біреулер революциялық комитеттің ұстаған бағытын қолдаса, шолақ белсенді коммунистер кеңесті қолдады. «Барлық билік – Кеңеске!» деген ұранмен жұмыс жасап, жікке бөліну, өз адамдарын қолдау етек алып, мұның арасында өтірік айту, жала жабу, жалпы жұмысқа әдейі кедергі жасау, т.б. әрекеттерге жол берілді. Бұл жағдай және басқа да мәселелерге байланысты Тобанияз Әлниязұлының істеген іс-әрекеттері үшін оны қызметінен алу керек деген жергілікті коммунистердің өтініштеріне орталық басқару органдарының құлақ асуына тура келді. 1922 жылы ол тұтқындалып, Орынборға жөнелтіледі. Тобанияз Әлниязұлына қарсы қозғалған айыптауларының мәні КАЗЦИК-тің төтенше өкілі мен облыстық партия комитетіне, Қозыбековке 1922 жылы қыркүйектің 6-да ГПУ-дің Адай уезі бойынша өкілі Рыбоследовтың жолдаған мәліметінде баяндалған. Революциялық комитетінің төрағасы Әлниязұлы Тобанияздың орнынан алынуының бірінші себебі, оның Хорезмге жорығы болса, екінші себебі, партия, кеңес қызметкерлері мен ревком аппаратының арасындағы қайшылықтар болды. Хорезмге сапарынан кейін, республиканың жоғарғы органдары ревкомның жұмысын, оның ел арасындағы жүргізген саясатын қатты тексеріп, олардың басшыларын қысымға ала бастады. Кейін орнынан алып, қылмыстық іске тартты. Сол кездегі уез халқының үкімет саясатына қарсы белең алған наразылығын революциялық комитеттің басқа да беделді азаматтарынан көрді. Соның ішінде Тобаниязды барлық келеңсіз жағдайды ұйымдастырушылардың басшысы ретінде айыптап, оның соңына шырақ алып түсті. Міне, жергілікті басшылардың өздері елді ұйымдастыра алмай, оларды басқаруға шамалары жетпегеніне қарамай, ел ішіндегі сыйлы адамдардың осындай беделіне де олар қызғанышпен қарап, соңына түскенге ұқсайды. Тобанияздың өз қолымен, араб әріпімен жазылған қысқаша өмірбаянында көрсетілгендей «Менің соңыма түскендер партия-кеңес қызметкерлері. Олар өтірік жала жауып, ел арасында болып жатқан алауыздықты, тағы басқа да келеңсіз жағдайларды өздерінен көрмей, менен және менің айналамдағы азаматтардан көреді» - дей келіп, «менің бір кемшілігім, партия қатарына өтпедім, себебі партия қатарына өткендердің көбі паракорлар, тағы басқа да қылмыс жасайтындар, сондықтан да, партияға кірмедім», - деп көрсеткен [19]. Әлниязұлы Тобанияздың соңына түскен біріккен саяси басқарма ойлағанына жетіп, 1929 жылдың желтоқсанында онымен бірге тағы да бірнеше адамды тұтқынға алады. Бұл іске «Байлардың, саудагерлердің, патша үкіметінің бұрынғы Адай округі кеңес қызметкерлерінің контрреволюциялық ұйымы» деген қылмысты іске қатынасушылар деп, қылмыстық кодекстің 58-2 бабымен 70 адамды айыптап тұтқындаған. 1930 жылдың наурыз айының басында Тобанияздың үстінен жүргізілген тергеу ісі аяқталып қалғанға ұқсайды. Оған дәлел, Гурьев округтік Мемлекеттік біріккен саяси басқармасының Маңғыстау аудандық өкілі Фетисов 1930 жылдың 1 наурызында Гурьев округтік мемлекеттік саяси басқармасынан Рудаковтың қолымен Алматыға жеделхат жіберілген, онда: «Тұтқындағы «хан» Тобанияз Әлниязұлы өміріне қауіпті аштық жариялады, тергеу ісін жылдамдатып қарап, абақтыдан босатуды талап етеді. Ол жөніндегі тергеу ісі аяқталды. Оны босату мүмкін емес. Қылмыстық процессуалдық кодекстің 206-бабы бойынша, істе жиналған материалдармен таныстыруды талап етеді. Бірақ оны әртүрлі себептер бойынша орындауға болмайды. Айыптау қорытындысын оқып берумен ғана шектелу қажет. Облыстық прокурор бұған келісті. Өзіңіздің нұсқауыңызды жедел хатпен хабарлауыңызды сұраймын, Рудаков» деп көрсетілген. Бұл іс ақырында заңды сот орнына берілмей, заңсыз құрылған үштікке түсіп, оның шешімімен 70 адам жазаланып кете барған. Міне, осындай заңсыздықтар Кеңес өкіметімен өмірге бірге келіп, ақырында Мемлекеттік біріккен саяси басқарманың Гурьев округтік бөлімі Тобанияз Әлниязұлын Алматыға толық құқықтық уәкілдігінің қарауына жіберуге қаулы қабылдайды. Бірақ, оның не үшін Алматыға алдырылғандығы жөнінде құжаттарда ештеңе айтылмайды. Осыдан кейін, көп кешікпей-ақ, 1930 жылдың 9 қазанында Қазақстандағы мемлекеттік біріккен саяси басқарманың өкілдігі үштігінің ұйғаруымен іс бойынша, айыпталушы 70 адамның 61-і (9

адам тергеу аяқталғанша түрмеде қайтыс болды) сотталды. Үштіктің шешімімен Тобанияз бастаған 21 адамды атуға, қалғандарының дүние мүлкін тәркілеп, 3 жылдан 10 жылға дейін түрмеге жабуға үкім шығарады [20].

Бұдан кейін Адай көтерілісі деп аталып жүрген Батыс өлке халқының азаттық күресі 1931 жылы наурыз айында қазіргі Атырау облысының Топырақшашқан, Сағыз, Жем өңірлерінде басталып, кеңес үкіметі тарапынан асқан қатыгездікпен жанышталды. Адай көтерілісі туралы алғаш рет зерттеуші милиция полковнигі Ізтұрған Сариев болды. 1995 жылы Атамұра баспасынан Ізтұрған Сариевтың Мұқаш Омаровпен бірігіп жазған «Ойрандалған Адай даласы» атты зерттеу еңбегі жарыққа шығып, бұл кітап оқырманға «ашық күнде найзағай ойнап, жұрттың төбесіне жай түскендей» әсер қалдырды. Өйткені, бұл зерттеуде авторлар 30- жылдары Қазақстанның еш жерінде Батыс өлкесіндегідей болмаған кеңес үкіметі тарапынан жергілікті халыққа жасаған қатыгездігі мен зұлымдықтарын ҚР Орталық мұрағаты материалдарымен бұлтартпай дәлелдеді. Аталған авторлар 90-жылдары зерттеуді қолға алған кезде мұрағаттық материалдардан басқа көтеріліске қатысып, жазаланған адамдардың ұрпақтары мен көтеріліс туралы білетін адамдардың көздері тірі еді. Ал қазіргі зерттеушілердің міндеті – сол көтеріліске қатысқандардың бұрынғы зерттеулерге еңбеген қатардағы басым көпшілігін мүмкіндігінше анықтау болып табылады. Осы еңбекті жан-жақты талдай отырып, Алматылық жазушы Жұмабай Құлиев «Абай.KZ ақпараттық порталында» 2010 жылдың 16 қыркүйегінде «Адай көтерілісі немесе жиырмасыншы ғасырдағы қызыл жендеттік туралы не білеміз?» атты мақала жариялаған болатын. Сол мақалада мынадай мәліметтер берілген: Көтеріліс 1931 жылғы наурыз айының жиырмасында Қызылқоғадағы Топырақшаштыда тәркілеуге ұшыраған бұрынғы бай Баянқұл Көптілеуұлының үйінде болған мәжілістен бастау алған. Осы бас қосуда елдің мал-мүлкін тонау күннен-күнге күшейіп, елдің тұрмыс жағдайына аса ауыр болғаны, бұдан құтылудың ең басты жолы – қарсы тұру екені сөз болады. Сондықтан әзірге мал басының бар кезінде Маңғыстау өңіріне қарай көшу, одан әрі Түрікменстанға қоныс аударудың қолайлы екені, ол жақта үкіметтің заңы, халыққа көзқарасы бұл жердегідей емес екендігі айтылады. Үкімет тарапынан көшуге қарсылық болатыны да ескеріліп, бұған қарсы тұру шарасы да қарастырылады. «Маңғыстау жерінде көтерілістің басталу себебі республика өкіметінің, жергілікті партия, кеңес басшыларының, шолақ белсенділердің асыра сілтеуі, бұлардың қызмет бабын пайдаланып, өздерінің жағдайын көздеуі, елді көпе-көрнеу алдауынан болды, - деп, өкімет мүшелері Меңдешев, Асылбековтер мойындағаны жөнінде мәліметтер архив құжаттарында сақталған. Мұны бірақ олар Маңғыстауда, Үстірт үстінде халық қансырап жатқанда ғана есіне алған. Халық қанға боялып, бала-шаға да, шал-кемпір де жазықсыз жазаланып, жапа шегіп жатқан уақытта үкімет басшылары болсын, ауыл әкімдері болсын, жазалаушы аппараттар болсын, үсті-үстіне жоғарыдан көмек сұрап, тездетіп қозғалысты басу үшін әрекет жасағаны бесенеден белгілі. Көтерілісшілер Азамат соғысында 19 шет мемлекеттің шабуылынан құтылып, жеңілмей шыққан кеңес үкіметін жеңеміз деп бәс тіккен жоқ. Бұлардікі өлер алдындағы «тұяқ серпер» іспетті шерменде болып, «ноқталы басқа – бір өлім» деп, шыбын жанын шүберекке тую еді. 1931 жылы Қызылқоға мен Жем өңірінде наурыз айында өріс алған көтерілісті Рахмет Аминұлы мен Бокмаш Шоланұлы басқарған. Біріккен саяси басқарманың Попов дегеннің басқарған жазалау отряды Рахмет Әминұлы ауылының Шоланұлының тобына қосылуына кедергі жасау үшін шара қолданып, бесатар мылтықпен, пулеметпен, бір автомашинамен қаруланып, 200-250-дей жасағы бар Әминұлының тобымен кездеседі. Бұл бірінші соғыс Иманқара дөңесінің түстік-батыс бетінде, Ханқожа көлінің маңында 1931 жылы 15 сәуірде болады. Көтерілісшілердің барлық қарулары қылыш, найза, құсатар мылтық болғандықтан, соғысты ұзаққа созуға шамалары келмейді. Әминұлының жасақтары екі рет қысқалау шабуылда 9 кісісінен өлідей, екеуінен жаралылай айырылып, ендігі қарсылықта бұдан да көп шығынға ұшырайтынын сезініп, бала-шағасын, малдарын қорғай отырып қаша жөнелді. Көш өте ауыр болды. Елдің ірілі-уақты малы бар, кемпір-шал, бала-шағаларымен алысқа ұзай алмайтын еді. Осы ауыр көш жазалаушылардан құтылып кету мақсатымен енді ғана жылжып,

Жемнен өтіп кетеміз деп отырғанда, 21 сәуірде бұларды 8 автомашинамен қуып жеткен Боронежский басқарған мемлекеттік саяси басқарманың Саратов қаласынан шыққан, өздерінің жеке қаруларынан басқа, 6 қол, бір станокты пулеметпен қаруланған 90 кісілік отряды көтерілісшілерді үш жағынан қамап, пулеметпен оқ жаудырып, көп шығынға ұшыратты. Көтерілісшілер үш еседей көп болса да, 20 кісісінен айырылып, қол көтеруге мәжбүр болды. Көтерілісшілерден бар болғаны 3 бесатар, 3 аңшы мылтығы, 27 қылыш және 11 тапаншаның оғы алынған. Сол кездегі өлшеммен айтқанда, бақайшағына дейін қаруланған жазалаушыларға қарсы тұру – тек қана ашу-ыза мен көзсіз ерліктің белгісі болатын.

1931 жылдың көктемінде Жем бойындағы көтерілісшілер аса күшті қаруланған жазалау отрядына қарсы тұра алмай, бір азғантайы қашып құтылып, Үстірт үстіне қарай кеткенімен, көтерілісшілердің екі үлкен тобы, оларға қоса сол маңда көшіп жүрген адай ауылдары, біріншісі Иманқараның оңтүстік бетінде, екіншісі Қарақұмның терістік жағында, Аққұдық, Қарашүңгіл әулие маңында қоршауға алынып, қолға түскен. Қарақұм деген Жем өзенінің солтүстігінде Құлсарыдан 50-60 шақырымдай құнарлы, шөбі шүйгін, құмды өңір. Бұл жерді адайлар қыстаққа пайдаланған. Қарақұмдағы көтерілісшілер және оған қатынаспаған жай көшпенділер өздерінің мал-бастарымен, бала-шағасымен көшіп-қонып жүрген жерінде жазалаушы отрядтың қармағына ілінді және аяусыз жазаланды. Адамдарын қорлады, зорлады, мал-мүлкін талады. Қарақұмда қолға түскен көтерілісшілердің ер азаматтары бір бөлек, тонаудан қалған азғантай малдары мен бала-шағаларын бір бөлек Гурьев қаласына қарай айдауға қатынасқан сол кездегі комсомол мүшесі, белсенді ретінде осы жұмысқа тартылған Алматылық Шашан Оразбайұлы өзінің естелігінде: «Біздер, партия, комсомол, кеңес белсенділері, Қарақұмнан ұсталған көтерілісшілер ауылын Гурьевке қарай айдадық. Жалпы адам саны, балаларды қоса есептегенде, үш мыңнан асатын болуы керек. Көбі жаяу, Сарықамыс маңы мен Жем өзенінің сағасы арқылы теңіздің жағасымен Гурьевке қарай жүрдік. Бұл жерден Жемге жету үшін, бір тәуліктен артығырақ уақыт кетті ғой деймін. Жемге келгенде, адамдар мен малдың өзенге бас қойғанын көргенде жаның түршігеді. Содан кейін Гурьевке қарай жол тарттық. Алдымызда әлі 200 шақырымдай жер жүруіміз керек. Жолда су жоқ, осы жолда көп адамдар, балалар мен қарттар шөлден жүре алмай, өлгені өліп, өлмегені жолда қалды. Ең ауырлығы – әйелдер мен балалардың күңіренгенінен, жылағанынан сай-сүйегің сырқырайды. Бүкіл ел, дала зарлағандай болды. Гурьевке ер адамдардан басқа ешкім жеткен жоқ» дейді.

1931 жылы көктемде Жем бойында көтерілісшілер үш рет жазалаушылардан қатты соққы жеді. Естеліктер көрсеткендей, Жемнің сол жақ бетінде, Қарақұмда, осы жылы көтерілісшілердің тағы бір үлкен тобы жеңіліс тапқан. Көп адамдар ұсталып, олардың мал-мүліктері қолға түскен.

Маусым, шілде айларында көтерілісшілердің қарсылығы енді осы Маңғыстау өңірінде өршиді. Көтерілісшілердің ең бір үлкен тобы Үстірттің орталық бөлігінің түстігінде, Сам құмдарынан Қарабауыр бөктеріне қарай шамамен 400 шақырымдай өте шалғай жатқан Қарамаю тауы мен көлінің айналасына дейін созылған жерлерге орналасыпты. Бұл Қарақалпақстан, Түрікменстан жерлерінен көп алыс еместі. Осы аталған көтерілісшілер ауылдарын Мырзағали Тынымбайұлы, Айшуақ Жаңайұлы, Дауылтай және осылардың сенімді көмекшілері Мамай Салғараұлы, Өтебай Батынұлы (Қожаұлы), Бәйімбет Жангелдіұлы, Назыр Бекенұлы, Қарабатыр Қаралдаұлы, Ерғали Күтегенұлы, Қоңғабай және Досандар басқарды. Бұлардың жасақтары бірнеше жүзден құралған, барлығы 2000 адамнан асты деген деректер бар.

Маңғыстау өңіріндегі барлық көтерілістер қозғалысының басшылығына ел алдында беделді, халық қолдайтын, сыйлайтын Мырзағали Тынымбайұлы сайланды.

1931 жылдың жазында үкіметтің 32 бөлімнен құралған жазалаушылар отрядтары болды. Мұның жартысына жуығы, яғни 14-і – мемлекеттік біріккен саяси басқарманың әскерінен де, басқалары әртүрлі коммунистік ерікті бөлімшелерден партия, комсомол белсенділерінен құралып жиналғандар еді. Олар еріктілер, белсенділер атанғанымен, әскери тәжірибесі бар командирлер басқарған, қару-жарақтары әскерлермен бірдей қамтамасыз етілген жауынгерлер

болатын. Жазалаушылар отрядтарының жалпы саны, 200-ден аса еріктілерді санамағанда, 1000 кісіден асты, 12 станокты, 8 қол пулеметі, бір қысқа мойынды зеңбірек, бір күзетші кеме, 13 жүк машинасы, 2 жеңіл автомашинасы, көптеген жылқы көлігі болды.

Мамыр айында 8 жүк, 2 жеңіл автомашинамен қарауында 110 әскері бар бір полк, 2 қол, 3 станокты пулеметпен қаруланған және 39 атты әскерімен Форт-Александровскіден Сырма басқарған 68-ші дивизион шықты. Бұлар Маңғыстау бөктерінің және Бостанқұм құмының оң беті мен Бесокты, Сенек құдықтары арқылы жоғары көтеріліп, Босағаға, Қайғылы-Бабадан шығыс-түстікке қарай, Қарқын, Тағылбай, батыстағы Күшетас құдықтарына келді. Архив құжаттарының деректеріне сүйеніп, ол қақтығыстардың қалай басталып, қалай аяқталғанына зер салсақ, олар төмендегідей сипат алады.

8-10 маусымда Сенек құдығының маңындағы Қоңғабай сарбаздарының бір тобына жазалаушылар отряды шабуыл жасайды. Осы соғыста олардың үш кісісі өліп, екі көтерілісші 50 оғы бар екі бесатар мылтығымен қолға түседі.

19 маусымда Қарқын құдығының басында екі қол пулеметі бар Сырма жазалаушы отрядының бір взводы Қоңғабай жасағының 60 кісілік жасағына қарсы соғыс ашып, қанға бөктіреді. Бұл соғыста көтерілісшілердің 7 кісісі өліп, 7 кісісі қолға түседі, 60 оғымен бір бесатар мылтық алынады. Бұл жолы көтерілісшілердің қарауындағы бірге көшіп жүрген бейбіт ауылдар ауыр жазаға ұшырайды. Өздері ала жаздай тыным таппай, қуғыншылардан ығысып, шаруа жағдайы қатты төмендеген ауылдар 1200 қойынан, 150 түйесінен, 23 жылқысынан, 42 киіз үйінен айырылады. Осы қайғылы соғыстан кейін, өлгендерін, жаралыларын өздерімен бірге алып, көтерілісшілер Қарқынның шығысындағы Қыңыр төңірегіне қарай шегінеді.

1931 жылдың жазында бұл жерлердегі көтерілісшілердің көбі талқандалғаннан кейін, қалғандары Үстірттің шығысына, Самнан әрі қарай ойысып, ол жерлерден де тыныштық таба алмай жанталасқан. Бірақ жазалаушы отрядтар бұлардың соңынан қалмай, кездескен ауылдардың барлығын шауып, жазалаған. Маңғыстаудың шығыс-терістік бетінің ең шет жағында көшіп жүрген ауылдардың қорғаушы көтерілісшілері Қарақалпақстанға өтіп кетеді деп қауіптеніп, жазалаушылар Қаратүлей, Қызыл-астау деген жерде Сапықұлы Мамай, Сарбасұлы Смайыл тағы өзгелер басқарған ауылдарды қанға бөктірген. Көп азаматтар, бейбіт ауыл адамдары, оның ішінде Смайыл, Мамай ерлікпен қаза тапқан. Көптеген ер азаматтар және олардың бала-шағалары түгелдей қолға түсіп, сол жерден шілденің ыстығында 1000 шақырым жердегі Гурьевке жаяу айдалған. Бұл жаяу жорықта көбі жолда өлген. Бұл ауыр азаптан кімнің тірі қалғаны белгісіз, елге оралғандарын ешкім білмейді. Мұндай деректерді архив құжаттарында да жоқ. Көнекөз қарттардың айтуы бойынша, 1931 жылдың жазында жазалаушылар бүкіл Үстірт үстінде, Жем бойында, Маңғыстау ойында ойран салған. Жаз айларының аяғында бұларға қарсы тұрушылар тіптен болмаған. Осы кезде жергілікті әкімдердің де құдайы берген, бұлар ел ішінде айтқандарын жасатып, ойлағандарын орындаған. Жуасыған халық не істерін білмей, мүшкіл халге душар болған.

Қозғалысты басқаннан кейін көтерілісшілердің қолға түскендері шұғыл түрде Форт-Александровскіге, ал терістік Үстіртте қолға түскендер Гурьев, Ақтөбеге қарай айдалған. Міне, осы жылдан бастап Маңғыстау жерінде көшпенділер көшуді қойған. Қарттардың айтуы бойынша, «тұсап жіберген атыңды малдың көптігінен ертеңіне таба алмайтын» мыңғырған малы бар Маңғыстау жері елсіз, малсыз, қаңырап бос қалды.

Сәуірден тамызға дейін 15 ұрыс, 8 қақтығыста көтерілісшілердің 168 адамы құрбан болып, 32-сі жараланған, 74-і қолға түскен. Көтеріліске қатысушы 1715 адам қамауға алынған. Бұлардың тағдыры белгісіз. Мемлекеттік комиссияның міндеті, мүмкіндігінше осы адамдарды ақтау болып табылады. Осылардан 5 тергеу ісі бойынша (№17, 38, 100, 3329, 5671) 802 адам РСФСР-дың Қылмыстық кодексінің 58-2 (контрреволюциялық көтеріліс) және 59 (бандитизм) баптарымен жауапқа тартылған. Тергеу жүргізу барысында осылардың ішінен 79 адам Гурьев, Ақтөбе абақтыларында қайтыс болған. 215-і «қылмыстық әрекет жасамаған» деп танылып, босатылған көрінеді. 508 айыпкердің ісін Гурьев мемлекеттік біріккен саяси басқармасының

оперсекторы қылмыстарын белгілеу үшін Қазақстандағы өкілетті өкілдігіне жіберген. Бұлардың үштігі өзінің 1931 жылғы 22 желтоқсандағы қаулысымен Доссор, Жылой, Ойыл және Маңғыстау аудандарынан 135 көтерілісшіге және 1932 жылғы 5-ші сәуірдегі қаулысымен 373 маңғыстаулыққа әртүрлі үкім кескен. Халық қозғалысының 15 басшысы мен белсенді қатынасушысы Боқымаш Шоланұлы, Қарамырза Ембердіұлы, Рахман Соқымашұлы, Демеген Айтжанұлы, Қоғабай Алдасүгірұлы, Өтебай Жанасұлы, Қойшығұл Жантілеуұлы, Демепберген Ембердіұлы, Көбеген Құрманұлы, Қойсары Қайдағұлұлы, Әмір Нысанұлы, Қазақ Шиенұлы, Көбейсін Қуантырұлы, Жұмабай Үсенұлы, Лұқпан Сарқұлұлы ату жазасына кесілді [21].

Қорытынды.

Қызыл империя басшыларының, оның үгітшілерінің патша үкіметінің отаршылдық саясатын, оның халыққа жасаған озбырлығын адам айтқысыз етіп жамандауға келгенде алдына жан салмағаны белгілі. Ал іс жүзінде бұлардың елге салған бүлігін айтып жеткізу қиын. Осыған бір ғана мысал келтіре кетсек те жеткілікті. 4-5 жылға созылған 1870-1874 жылдарғы Досан батыр бастаған Адай көтерілісінің қалай басылғаны белгілі.

Ал бір жылға жетер-жетпес уақытта Адай көтерілісіне қатынаскандардың қандай шығынға ұшырап, қансырағанын, қаншасы сотталып, атылып кеткенін патша үкіметінің істегенімен салыстырсақ, жер мен көктей айырмашылық бар. Досан көтерілісіне қатынасушылардың соғыста, абақтыда өлгендерін санамағанда (Досан да абақтыда өлген), көтеріліс басшыларының бір азғантайы ғана Сібірге жер аударылған. Олардың біреуіне де өлім жазасы заң жүзінде қолданылмаған. Осыған қарағанда, большевиктер партиясының, оның үкіметінің саясатының қанқұйлы қолшоқпары мемлекеттік біріккен саяси басқарманың жасаған жауыздығын ешбір мемлекеттің саясатымен салыстыруға болмайды.

Қызыл империяның қазақтарға, оның ішінде Маңғыстау қазақтары үшін жүргізген саясатына көз салсақ, 1950 жылдардың басына дейін жазалау әрекеті бұл жерде әсте бір тоқтамаған. Мұны көнекөз қариялар сыбырлап қана еске алатын. Ішінен тынатын. Олар өмір бойы үрейде, қорқынышта болып өмір кешкен бейбақтар еді.

1928 жылғы 27 болыс адайлардан, оның 170 мыңнан аса халқынан отызыншы жылдардың аяғында Жылыой ауданында 15 мыңдай, Маңғыстау ауданында одан да аз халық қалды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Сборник статистических сведений о движении населения, скота и урожая по КАССР с 1880 г. — Оренбург. — 1922. — С. 44-45
- 2 Жұмағұлов Б.С. Сұрқия саясат сойқаны. — Алматы. — 2021. — 312 б.
- 3 Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Көмекші оқу құралы. — Алматы: Санат. — 1997. — 320 б.
- 4 Алланиязов Т., Таукенов А. Шетская трагедия. Из истории антисоветских вооруженных выступлений в Центральном Казахстане в 1930-1931 гг. — Алматы: Фонд «XXI век». — 2000. — 164 с.
- 5 Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты. — Алматы: «Қазақ университеті». — 1992. — 272 б.
- 6 Абылхожин Ж., Қозыбаев М., Татимов М. Казахская трагедия. — Вопросы истории. — 1989. — № 7. — С. 53-71
- 7 Сариев І., Омаров М. Ойрандалған Адай даласы. — Алматы: Атамұра. — 1995. — 160 б.
- 8 Қуаныш С. Атырау-Маңғыстау аймағы 1917 жылғы революциялық өзгерістер тұсында. — Өлке. — 2010. — 198 б.
- 9 Омарбеков Т. 1929-1931 жылдардағы халық қозғалыстары. — Алматы. — 2018. — 415 б.
- 10 Татимов М. Народонаселение Казахстана в 20-30 годах XX-века. — Алматы. — 2002. — 247 с.
- 11 Нағымов Ш.Н. Азалы ақ кітап. — Астана. — 2017. — 275 б.
- 12 Нағымов Ш.Н. Батыс өлке тарихының тағылымды беттері. — Ақтөбе. — 2018. — 152 б.
- 13 Нағымов Ш.Н. Бұрынғы тарих – болашаққа ескерту. «Егемен Қазақстан». — 2021. — 11 б.
- 14 Атырау облыстық мемлекеттік архиві. 2-қор, 6-іс.
- 15 Атырау облыстық мемлекеттік архиві. 117-қор, 52-іс.
- 16 Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің Регламенті, 1-т, 82а-іс.
- 17 Қазақстан Республикасы Ұлттық Қауіпсіздік Комитеті архивінде, № 011377, 12-том.
- 18 Омарбеков Т. Қазақстандағы халық көтерілісі қалай жазаланды. Ақиқат. — № 4. — 1993. — Б. 8-9

19 Алдажуманов К., Жумагулов Б. Восстание казахских шаруа в Адаевском округе. Социально-политическое развитие Казахстана и его взаимосвязь с определенными странами. Сборник научных трудов. — Алматы. — 1994. — Б. 88-91

20 Ұлттық Қауіпсіздік Комитеті архивінде, 158- тергеу ісі, № 1-архив, 49-іс, 1-том.

21 Құлиев Ж. Адай көтерілісі немесе жиырмасыншы ғасырдағы қызыл жендеттік туралы не білеміз? Абай.KZ порталы. — 2010. — Б. 6-8

ВОССТАНИЕ В МАНГИСТАУ 1930-Х ГОДОВ: НОВЫЕ ИСТОЧНИКИ

Аннотация.

В статье рассматривается массовая борьба народа в 20-30-е годы XX века на территории современных Атырауской и Мангыстауской областей Казахстана, направленной против насильственной политики советского правительства, известной в прежней исторической литературе как «Адайское восстание», и его безжалостном подавлении большевиками с невыразимой жестокостью. Насильственная политика советского правительства после Гражданской войны привела к росту недовольства населения Западного края, выходу общественности на открытую борьбу против политики советского государства. Цель данной статьи – рассказать о массовом участии населения, жившего в то время, против несправедливости советской власти, охватившей не только Мангыстауский регион адайского восстания, но и прежде всего, Кызылкогинский, Эмбинский районы, Сагизский, Топырақшашкан регионы Атырауской области. В статье были представлены данные, относящиеся к восстанию Адая, ранее неизвестные исторической науке. После Октябрьской революции социальное положение населения, проживавшего по всей республике и на территории современной Атырауской области, было крайне низким. Неучтение закономерностей естественного развития экономики и непрекращающееся администрирование сделали сельское хозяйство совершенно шатким и резко обострили ситуацию. Это вызвало недовольство населения и привело к восстанию.

Ключевые слова: восстание, причины восстания, продовольственный налог, места восстания, наказание участников восстания.

UPRISINGS IN MANGISTAU IN THE 1930 S: NEW SOURCES

Abstract.

The article tells about the mass struggle of the people in the 20-30s of the XX century on the territory of modern Atyrau and Mangystau regions of Kazakhstan, directed against the violent policy of the Soviet government, known in the former historical literature as the "Adai Uprising", and its ruthless suppression by the Bolsheviks with unspeakable cruelty. The violent policy of the Soviet government after the Civil War led to an increase in discontent among the population of the Western Region, and the public came out to openly fight against the policy of the Soviet state. The purpose of this article is to tell about the mass participation of the population who lived at that time against the injustice of the Soviet government, which covered not only the Mangystau region of the Adai uprising, but also, above all, the Kyzylkoginsky, Embinsky districts, Sagiz, Topyrakshashkan regions of the Atyrau region. As a result of the article, data related to the Adai uprising, previously unknown to historical science, were shown. After the October Revolution, the social status of the population living throughout the republic and on the territory of the modern Atyrau region was extremely low. The failure to take into account the laws of the natural development of the economy and the incessant administration made agriculture completely shaky and sharply aggravated the situation. This caused discontent among the population and led to an uprising.

Key words: riot, causes of the uprising, food tax, places of the uprising, punishment of the participants of the uprising.

REFERENCES

- 1 Sbornik statisticheskikh svedenii o dvizhenii naseleniya, skota i urozhayev po KASSR s 1880 g. [*Collection of statistical data on the movement of population, livestock and crops in the KASSR since 1880*]. Orenburg. 1922. P. 44-45 [in Russian]
- 2 Jūmağūlov B.S. Sūrqiā saiasat soiqany. [*Sorcery of politics*]. Almaty. 2021. 312 p. [in Kazakh]
- 3 Omarbekov T. 20-30 jıldardaғы Qazaqstan qasireti. [*The tragedy of Kazakhstan in the 20-30 years*]. Kömekşı oqu qūraly. Almaty: Sanat. 1997. 320 p. [in Kazakh]
- 4 Allaniyazov T., Taukenov A. Shetskaya tragediya. Iz istorii antisovetskikh vooruzhennykh vystuplenii v Central'nom Kazakhstane v 1930-1931 gg. [*A child's tragedy. From the history of anti-Soviet armed demonstrations in Central Kazakhstan in 1930-1931*]. Almaty: Fond «XXI vek». 2000. 164 p. [in Russian]
- 5 Qozybaev M. Aqtañdaqtar aqıqaty. [*The truth of excuses*]. Almaty: «Qazaq universiteti». 1992. 272 p. [in Kazakh]
- 6 Abylhojin J., Kozybaev M., Tatimov M. Kazakhstanskaya tragedia. [*Kazakh tragedy*]. Voprosy istorii. 1989. № 7. P. 53-71 [in Russian]

- 7 Sariev I, Omarov M. Oirandalğan Adai dalasy. [*Destroyed Adai steppe*]. Atamūra. Almaty. 1995. 160 p. [in Kazakh]
- 8 Quanyş S. Atyrau-Mañqystau aimaғы 1917 жылғы революциялық өзгерістер түсында. [*Atyrau-Mangystau region during the revolutionary changes of 1917*]. Ölke. 2010. 198 p. [in Kazakh]
- 9 Omarbekov T. 1929-1931 жылдардағы халық қозғалыстары [*Popular movements of 1929-1931*]. Almaty. 2018. 415 p. [in Kazakh]
- 10 Tatimov M. Narodonaselenie Kazahstana v 20-30 godah XX-veka [*The population of Kazakhstan in the 20-30 years of the twentieth century*]. Almaty. 2002. 247 p. [in Russian]
- 11 Nağymov Ş.N. Azaly aq kitap. [*Azaly White Book*]. Astana. 2017. 275 p. [in Kazakh]
- 12 Nağymov Ş.N. Batys ölke tarihyның тағылымды беттері. [*Instructive pages of the history of the western region*]. Aqtöbe. 2018. 152 p. [in Kazakh]
- 13 Nağymov Ş.N. Bұryнғы tarih - bolaşaққа eskertu. [*Bұryнғы tarih - bolaşaққа eskertu*]. «Egemen Qazaqstan». 2021. 11 p. [in Kazakh]
- 14 Atyrau oblystyq memlekettik arhivі. [*Atyrau regional state archive*]. 2-qor, 6-ıs. [in Kazakh]
- 15 Atyrau oblystyq memlekettik arhivі. [*Atyrau regional state archive*]. 117-qor, 52-ıs. [in Kazakh]
- 16 Qazaqstan Respublikasy Parlamentі Mäjilisiniң Reglamentі. [*The Mazhilis Of The Parliament Of The Republic Of Kazakhstan Regulations*], 1-t, 82a – 1s. [in Kazakh]
- 17 Qazaqstan Respublikasy Ūlttyq Qauipsızdıq Komitetі arhivinde. [*National Security Committee Of The Republic Of Kazakhstan archive*], № 011377, 12-tom. [in Kazakh]
- 18 Omarbekov T. Qazaqstandaғы halyq köterілісі qalai jazalandy. [*How was the popular uprising punished in Kazakhstan?*] Aqıqat. № 4. 1993. P. 8-9 [in Kazakh]
- 19 Алдажуманов К., Жумагулов Б. Восстание казахских шаруа в Адаевском округе. [*The uprising of the Kazakh Sharua in the Adayev district*]. Социально-политическое развитие Казахстана и его взаимосвязь с сопредельными странами. Сборник научных трудов. Алматы. 1994. С. 88-91 [in Russian]
- 20 Ūlttyq Qauipsızdıq Komitetі arhivinde. [*National in the archive of the Security Committee*], 158- tergeu ısı, № 1-arhiv, 49-ıs, 1-tom [in Kazakh]
- 21 Qūliev J. Adai köterілісі nemese jıymasynşy ğasyrdaғы qyzyl jendettik turaly ne bilemiz? [*What do we know about the Adai uprising or the red gendarmes of the twentieth century?*] Abai. KZ portaly. 2010. P. 6-8 [in Kazakh]

Information about authors:

Shahman Nagimov - candidate of pedagogical sciences, associate professor of the Department of “History of Kazakhstan and World History”, Atyrau university named after. Kh.Dosmukhamedova, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: waxman45@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7664-4115>

Leskali Berdyguzhin - **corresponding author**, doctor of historical sciences, associate professor of the Department of “History of Kazakhstan and World History”, Atyrau university Kh.Dosmukhamedova, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: berdyguzhin@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5748-227X>

Информация об авторах:

Шахман Нагимов - кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры «История Казахстана и всемирная история», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: waxman45@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7664-4115>

Лескали Бердыгузин - **основной автор**, доктор исторических наук, ассоциированный профессор кафедры «История Казахстана и всемирная история», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: berdyguzhin@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5748-227X>

Авторлар туралы ақпарат:

Шахман Нағымов - педагогика ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан және дүниежүзілік тарих» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: waxman45@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7664-4115>

Лескали Бердіғожин - **негізгі автор**, тарих ғылымдарының докторы, «Қазақстан және дүниежүзілік тарих» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: berdyguzhin@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5748-227X>

V.A. Crispin Castrejon*

University of Guadalajara
Guadalajara, Jalisco, 45130, México
*e-mail: vac.castrejon@gmail.com

DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC REASONING IN PHYSICS CLASSROOM WITH HIGH SCHOOL STUDENTS FROM MARGINALIZED CONTEXTS

Abstract.

The importance of studying scientific reasoning is crucial for various reasons, ranging from the unsatisfactory outcomes of standardized tests at both national (planea) and international (Pisa) levels that govern the quality of learning to the classroom level where there is often a preference for covering a thematic content program rather than encouraging reasoning per se. Due to this, the present article aims to establish the variations in scientific reasoning that occur during the teaching of physics at the high school level categorized as high marginalization. To achieve this, the scientific reasoning in the classroom test by lawson was used, where a pre-test and post-test were administered to two groups, one control and one experimental. In the experimental group, a didactic intervention focused on the use of concepts such as magnitude, unit, and variable was carried out, as teachers had reported that students struggled to relate these concepts, leading to confusion when completing exercises. In contrast, the control group received the class as it is typically conducted. However, the results obtained in the post-test of both groups indicate that there were no statistically significant variations in either the experimental or control group. Despite these results, it was found that students remained in empirical-inductive reasoning during the first part of the Physics course. Therefore, a challenge in educating students under similar conditions would be designing activities that contribute to the transition toward hypothetical-deductive reasoning.

Key words: scientific reasoning, high school students, physics, high marginalization, teaching-learning strategies.

Introduction.

Studying reasoning as a core component in the teaching-learning processes of high school students is relevant because it enables the development of critical thinking, fosters the comprehension of natural phenomena, and cultivates analytical skills among other attributes [1]. Therefore, the purpose of this study is focused on identifying potential variations in scientific reasoning within high school Physics classes, particularly in contexts where learning can be hindered by environmental conditions, such as a high degree of marginalization. Thus, pinpointing the level of scientific reasoning that students develop can prove beneficial for educators when designing class activities.

Consequently, studying reasoning, especially within the adolescent population, is valuable since, as referred to by Moshman (2013), reasoning represents "self-control of thought" as students channel their thinking to arrive at a true or justifiable conclusion. This definition is supported by Kellogg (2020), as it underscores reasoning as a cognitive process through which people start with certain information and reach conclusions that transcend this information. In this context, reasoning nourishes formal thinking. It implies that high school subjects must be capable of making deductions, formulating conclusions, and establishing hypotheses without the need for direct observation. This means that in formal thinking, it becomes possible to imagine things that have not been seen or experienced [2].

Given the aforementioned considerations, scientific reasoning can be defined as a cognitive process that logically and systematically analyzes understanding in problem-solving where empirical evidence, experimentation, deductive and inductive logic are employed to formulate hypotheses, inferences, and generalizations [3], [4]. In this vein, considering the starting point of Physics classes in high school, it could be assumed that promoting meaningful learning in young students would be

facilitated if their reasoning processes exhibit the formal thinking characteristics described earlier. In this way, when approaching phenomena studied within this discipline (such as electromagnetic phenomena, hydraulics, types of motion, among others), experimentation wouldn't be a prerequisite for understanding the phenomenon itself. This is because it would not be sufficiently necessary for achieving meaningful learning, as formal thinking entails reflecting on one's own thoughts and behaviors [5].

Nevertheless, standardized tests such as the Programme for International Student Assessment (Pisa) or the National Plan for Learning Assessment (planea) in Mexico, which evaluate scientific reasoning, yield results demonstrating unsatisfactory levels of performance among high school students. Only around 1% of those who took these tests managed to achieve the highest levels.

Consequently, it becomes apparent that there is an issue that remains unresolved, suggesting that perhaps the problem lies beyond teaching methods and the content itself. Hence, a possible approach to addressing the causes of this unsatisfactory performance in such tests could involve diagnosing the level of scientific reasoning with which students embark on their classes, particularly in the field of Physics. According to Yediarani, Maison, & Syarkowi (2019), this area requires the interpretation of information, classification of elements, and, notably, reasoning skills such as inductive thinking and deductive analysis to explain events occurring in nature, both qualitatively and quantitatively.

Furthermore, it has been demonstrated that scientific reasoning strongly correlates with learning outcomes, particularly in science-related fields such as Physics. This is because it enables students not only to think logically about concrete objects but also to comprehend verbal representations of phenomena [6], [7]. This, in the classroom setting, would have advantages. During the course of class activities, it becomes evident that there is a difficulty in assimilating theoretically presented phenomena. This hindrance not only obstructs understanding but also impedes learning itself. Additionally, certain environmental factors can further complicate matters, potentially favoring or even inhibiting learning, particularly in contexts characterized by marginalization, as is the case with the population under investigation.

For example, the effects of social marginalization persist from childhood to later stages of psychological development. It has also been shown that individuals facing social disadvantages tend to exhibit lower intelligence test scores and performance compared to their peers without such disadvantages. Cognitive development differences in these social groups are even greater than differences in physical health [8], [9].

Finally, within the context of low performance on standardized tests that evaluate learning quality, it's imperative to emphasize contextual nuances to prevent them from diminishing the teaching-learning processes. As lawson (1977) suggests, making an effort to teach physics through its interaction with the community could contribute to the shift from concrete to formal thinking. Thus, the significance of this article lies in the fact that scientific reasoning comprises various forms of reasoning, which, once identified, can be incorporated into didactic planning to promote teaching-learning processes more effectively. These forms of reasoning, according to Lawson (1977), are as follows:

1. Combinatorial reasoning: the individual considers all possible theoretical or experimental relationships without the need for direct observation in nature.
2. Variable control: hypotheses, whether true or false, are established based on the recognition of variables.
3. Concrete reasoning about constructs: the individual conducts reasonable classifications or series of patterns of concepts and properties.
4. Functional relationships: dependencies between variables in different situations are recognized and interpreted.
5. Probabilistic correlations: the subject acknowledges that natural phenomena are random by considering multiple variables. However, they can correlate variables with a higher probability of occurrence.

Materials and methods of research.

According to Lawson (1977), studying reasoning is especially relevant when applied in sciences like Physics, as it promotes scientific and mathematical reasoning to analyze a situation and solve a problem. Hence, the purpose of the classroom test of scientific reasoning (ctsr) is to measure concrete and formal operational reasoning based on Piagetian stages [10]. The test applied here is a Spanish version designed for high school and secondary school students, focusing on the following categories:

1. Physical concepts
2. Proportions
3. Understanding of variables
4. Probability
5. Capacity for observation and hypothetical-deductive thinking.

These categories, in turn, indicate the level of reasoning through the following abilities:

Table 1 - Levels of reasoning evaluated by items according to their thematic axis

Theme	Abilities	Items
Conservation of physical magnitudes	The student applies the reasoning of conservation of perceptible objects and their properties	1, 2, 3, 4
Proportional Thinking	The student recognizes and interprets numerical relationships through observable variables	5, 6, 7, 8
Identification and control of variables	The student recognizes the need to consider all possible causal variables and design an experiment where they control all variables except the one being investigated	9, 10, 11, 12, 13, 14
Probabilistic thinking	The student recognizes phenomena of a probabilistic nature and evaluates the probability of certain assumptions remaining true in the design of an experiment	15, 16, 17, 18,
Combinatorial and correlational thinking	The student considers experimental combinations, even if some do not occur in nature; and despite random fluctuations, the student recognizes causes or relationships of a phenomenon under study.	19, 20, 21, 22, 23, 24
Note: It is important to point out that some items exhibit a transitional nature towards other levels of thinking, as seen in the case of items 11 to 14, where probabilistic thinking is included, and items 23 and 24, where hypothetical-deductive reasoning is reached. Own elaboration.		

Lastly, based on the reviewed content, it's important to remember that the lawson classroom test of scientific reasoning (ctsr) aims to evaluate the following forms of reasoning:

1. Empirical-inductive reasoning (0-4 pairs): Students are unable to test hypotheses based on observable causal agents, but they can engage in mental experiments. In other words, they possess concrete thinking, meaning they relate to objects rather than verbalized hypotheses.

2. Transitional between reasonings 1 and 3 (5-8 pairs): Concrete thinking has been established, but validation of verbalized hypotheses has not yet been achieved, showing inconsistency.

3. Hypothetical-deductive reasoning (9 and 11 pairs plus 2 independent responses): Individuals are capable of testing hypotheses related to both observed and unobserved elements. In other words, they possess formal thinking, meaning they can formulate and test hypotheses.

These reasoning are distributed across 24 multiple-choice items, grouped into 11 pairs, with items 23 and 24 being independent. In other words, responses are only marked as correct when both items in a pair are correct, except for the last two items.

Additionally, the author emphasizes the importance of teachers' involvement in the development of these skills. This involvement can encompass their teaching practices and the implementation of strategies like the one presented here.

Lastly, the instrument has been validated and translated into Spanish in Mexico by Dr. Genaro Zavala and the physics education research and innovation Group (PERIG) at Tecnológico de Monterrey, Monterrey Campus. This group is responsible for updating and improving teaching methods used by instructors in the Physics Department, ensuring a high reliability (Cronbach's alpha of 0.78).

Test Administration. For the fieldwork application of the CTSR, a convenience sample of 66 students ($n=66$) from a public high school in Zapopan, Jalisco, Mexico, was considered. The school is located in an area characterized by high marginalization, according to the Institute of Statistical and Geographic Information (2010). This population was divided into two groups: the 3rd-C class as the control group ($n=30$) and the 3rd-A class as the experimental group ($n=36$), following the inclusion criteria below:

a. Adolescents aged 15-18 years b. Graduates from a public middle school located in the Mesas area c. Public high school students d. Enrolled in the 3rd semester e. Have taken a previous Physics course f. Reside in areas near the school g. The school's location should exhibit a high degree of marginalization h. Exclusion criteria: i. Did not complete the entire questionnaire.

Now, since the objective of this research has been to establish variations in scientific reasoning among high school students whose contextual conditions can be defined as marginalized, in order to identify the types of reasoning necessary for achieving Physics learning outcomes and potentially serve as references for teachers' didactic design, the study was conducted by implementing both a pre-test and a post-test. Only in the experimental group was a didactic intervention carried out, aimed at promoting the use of Physics concepts for understanding uniform rectilinear motion (urm) and uniformly accelerated rectilinear motion (uarm), such as unit, magnitude, and variable. On the other hand, the control group conducted their classes with the teacher as per usual, without emphasizing these concepts.

Results and its discussion.

In Table 2, the statistical results of the pre-test of the lawson classroom test of scientific reasoning for both groups can be identified. As for Figure 1, it becomes evident that, for the 3rd-A group, 88.88% (32 students) fall within the empirical-inductive reasoning level, while 11.12% (4 students) are in a transitional stage towards hypothetical-deductive reasoning. On the other hand, the 3rd-C group displays similar figures, with 93.33% (28 students) positioned at the empirical-inductive reasoning level and 3.33% (1 student) in transition towards hypothetical-deductive reasoning. Only the remaining 3.33% (1 student) is positioned at the hypothetical-deductive reasoning level. In other words, the majority of students initially positioned themselves within concrete thinking, as depicted in Figure 1, which shows a concentration of responses between 1 and 4.

Table 2 - CTSR pre-test result

				Total
		3rd-A	3rd-C	
CTSR pre-test result	Empirical-inductive reasoning	11	12	23
	Empirical-inductive reasoning	10	4	14
	Empirical-inductive reasoning	7	8	15
	Empirical-inductive reasoning	4	4	8

	Transitional inductive and hypothetical-deductive	1	1	2
	Transitional inductive and hypothetical-deductive	1	0	1
	Transitional inductive and hypothetical-deductive	1	0	1
	Transitional inductive and hypothetical-deductive	1	0	1
	Hypothetical-deductive reasoning	0	1	1
Total		36	30	66
Note: Own elaboration				

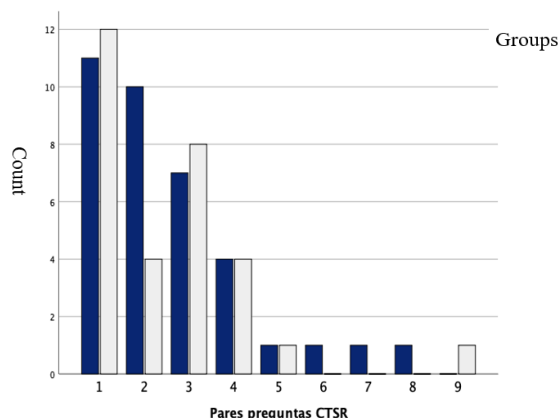

Figura 1 - Results of the pre-test administration of the Lawson Classroom Test of Scientific Reasoning (CTSR) 3ro. A (azul) vs 3ro. C (gris)

Note. The results are presented based on pairs of questions within each group, with up to pair 4 indicating empirical-inductive reasoning. Own elaboration.

Now, it's important to note that the following analyses were considered in this study:

1. Pre vs post of the lawson classroom test of scientific reasoning for the 3rd-A group: a. H0 = There are no significant variations in the results between both tests b. H1 = There are significant variations in the results between both tests

2. Pre vs Post of the lawson classroom test of scientific reasoning for the 3rd-C group: a. H0 = There are no significant variations in the results between both tests b. H1 = There are significant variations in the results between both tests

3. Pre-test of the lawson classroom test of scientific reasoning between the 3rd-A and 3rd-C groups: a. H0 = There are no significant variations in the results of the pre-test between the groups b. H1 = There are significant variations in the results of the pre-test between the groups

4. Post-test of the lawson classroom test of scientific reasoning between the 3rd-A and 3rd-C groups: a. H0 = There are no significant variations in the results of the post-test between the groups b. H1 = There are significant variations in the results of the post-test between the groups

With the assumptions above, the results obtained after both the pre-test and post-test applications in both groups are listed below:

1. Based on the normality test, H1 is accepted ($0.009 < 0.05$). This indicates that there is no normal distribution of data in the Lawson Classroom Test of Scientific Reasoning for the experimental 3rd-A group, necessitating a non-parametric test. Using the Wilcoxon Signed-Rank Test, no statistically significant variations were found ($z = -0.130$; $p \text{ value} = 0.897 > 0.05$; $g = 0.000$) in the scores between

the pre-test (Mdn = 2; range = 7) and post-test (Mdn = 2; range = 8) of the Lawson Classroom Test of Scientific Reasoning for the experimental 3rd-A group.

2. Based on the normality test, H_0 is accepted ($0.078 > 0.05$). This indicates a normal distribution of data in the Lawson Classroom Test of Scientific Reasoning for the control 3rd-C group, enabling a parametric test. Using the Student's t-test, no statistically significant variations were found ($t(29) = -0.629$; $p \text{ value} = 0.536 > 0.05$; $d = 0.08$) in the scores between the pre-test ($M = 2.47$; $SD = 1.737$) and post-test ($M = 2.62$; $SD = 1.668$) of the Lawson Classroom Test of Scientific Reasoning for the control 3rd-C group.

3. Based on the normality test, H_1 is accepted ($0.000 < 0.05$). This indicates that there is no normal distribution of pre-test results of the Lawson Classroom Test of Scientific Reasoning between the 3rd-A and 3rd-C groups, requiring a non-parametric test. Using the Mann-Whitney U test, no statistically significant variations were found ($z = -0.340$; $p \text{ value} = 0.734 > 0.05$; $g = 0.053$) in the pre-test scores between the 3rd-A group (Mdn = 2; range = 8) and the 3rd-C group (Mdn = 3; range = 8) in the Lawson Classroom Test of Scientific Reasoning.

4. Based on the normality test, H_1 is accepted ($0.000 < 0.05$). This indicates that there is no normal distribution of post-test results of the Lawson Classroom Test of Scientific Reasoning between the 3rd-A and 3rd-C groups, necessitating a non-parametric test. Using the Mann-Whitney U test, no statistically significant variations were found ($z = -0.343$; $p \text{ value} = 0.732 > 0.05$; $g = 0.053$) in the post-test scores between the 3rd-A group (Mdn = 2; range = 8) and the 3rd-C group (Mdn = 3; range = 8) in the Lawson Classroom Test of Scientific Reasoning.

Now, in Figures 2 and 3, it can be observed that despite there being no statistically significant variations between the results of the pre-test and post-test of the Lawson Classroom Test of Scientific Reasoning (CTSR) in both groups, it's important to note that in the post-test (Figure 3), even though the test indicates that pairs 0 to 4 represent empirical-inductive reasoning, most students scored higher than just one correct pair of questions compared to the pre-test. For instance, in the intervention group (3rd-A), the number of students with only one correct pair of questions reduced from 11 to 2, with most falling between 3 and 4 correct pairs of answers. A similar case occurred in the 3rd-C group. Thus, the percentage of students who scored only one correct pair of questions in the CTSR test decreased from 34.8% (23 students) to 6.1% (4 students).

These variations are important to highlight as they can be further analyzed to better understand their influence on both groups. The two groups followed different teaching strategies, except for the problem-solving aspect where the same strategy was used. This may have had an impact, as this test evaluates scientific reasoning.

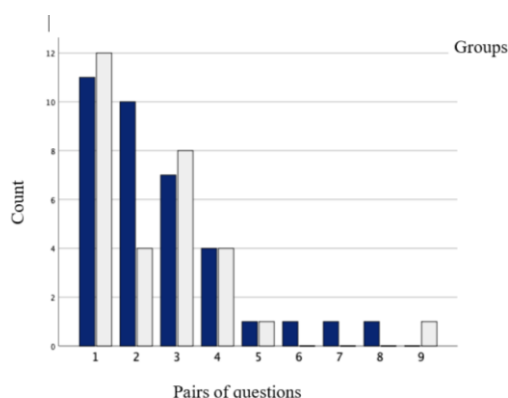

Figura 2 - Resultados Pretest CTSR ambos grupos

Note. Own elaboration.

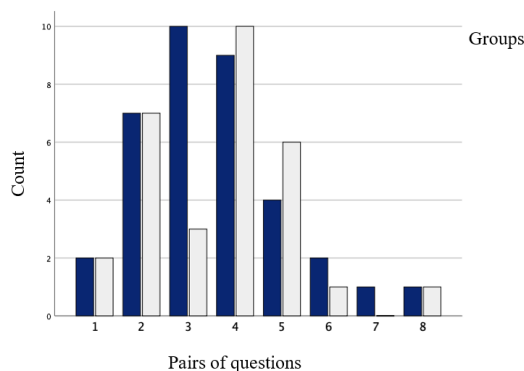

Figura 3 - Resultados Post test CTSR ambos grupos

Note. Own elaboration.

If we analyze the graphs of the pre-test and post-test CTSR (Figures 2 and 3), it's noticeable that for the experimental group, there is a reduction in the number of students who answered only one pair of questions correctly, decreasing from 11 to only one student. The remaining students (35) answered more than one pair correctly. Thus, looking at the results this way, following Lawson (1977), above the third pair (6 questions), proportional thinking is utilized, where students are capable of recognizing and interpreting relationships between numbers and variables.

Conclusion.

The development of scientific reasoning is of utmost importance within school contexts, particularly among adolescent populations, as they are in a stage of formal thinking. Throughout their academic journeys, this skill is promoted across various subjects, including Physics. However, certain contextual factors can play a significant role as either hindrances or facilitators of scientific reasoning. In this case, it has been evident that an environment characterized by high levels of marginalization impacts teaching and learning processes, even when didactic strategies aimed at fostering reasoning development are implemented.

Thus, while the study's intention was to establish variations in scientific reasoning, it was observed that students facing conditions of high marginalization mostly initiate and persist in empirical-deductive reasoning throughout their school years. Therefore, there were no significant variations even with the implementation of didactic interventions.

In this context, it can be inferred that despite students' ability to engage in mental experiments, they struggle to prove hypotheses based on observable phenomena. Put differently, students can only recognize natural phenomena through variables that have a higher likelihood of occurring.

Furthermore, although the potential for formal thinking exists at this age, its access encounters obstacles, resulting in concrete thinking being the prevalent form of reasoning. In other words, students can only relate to concrete objects rather than verbalized hypotheses.

Ultimately, understanding the level of scientific reasoning among most students, particularly those in highly marginalized contexts, shifts the focus toward considering not only the students' environment but also the teaching-learning strategies. Especially in the field of Physics, emphasis should be placed on activities that specifically target hypothetical-deductive reasoning. This way, teaching thematic content would contribute to the development of scientific reasoning rather than merely covering a subject matter [11], [12].

REFERENCES

- 1 Yediarani R.D., Maison M., Syarkowi A. (2019). Scientific reasoning abilities profil of junior high school students

in Jambi. Indonesian Journal of Science and Education. 21 p.

2 Sanders R.A. (2018). Adolescent psychosocial, social, and cognitive development. Pediatrics in review. P. 354-359

3 Arce M., Conejo L. (2019). Razonamientos y esquemas de prueba evidenciados por estudiantes para maestro: relaciones con el conocimiento matemático. P. 163-172

4 Chotimah S., Wijaya T.T., Aprianti E., Akbar P., Bernard, M. (2020). Increasing primary school students' reasoning ability on the topic of plane geometry by using agent dynamic mathematics software. Journal of Physics: Conference Series. 99 p.

5 Marzano R.J., Kendall J.S. (2018). The new taxonomy of educational objectives. In Corwin Press. 65 p.

6 Lawson A.E. (2018). Can physics develop reasoning? Physics Today. P. 23-28

7 Nugroho S.E., & Waslam. (2020). Physics experiment activities to stimulate interest in learning physics and reasoning in high school students. Journal of Physics: Conference Series. 34 p.

8 González Lugo, S., Gaxiola Romero, J.C., Aranda Corrales, C.L., Valenzuela Hernández É.R. (2018). Diferencias en las funciones ejecutivas de estudiantes de bachillerato con distinto grado de marginación social. Psicumex. P. 71-87

9 Walker S.P., Wachs T.D., Grantham-Mcgregor S., Black M.M., Nelson C.A., Huffman S.L., Richter, L. (2018). Inequality in early childhood: Risk and protective factors for early child development. The Lancet. 378 p.

10 Lawson A.E. (2018). The development and validation of a classroom test of formal reasoning. Journal of Research in Science Teaching. P. 11-24

11 Kellogg R.T. (2020). Reasoning and Decision Making. Fundamentals of Cognitive Psychology. P. 313-344

12 Moshman D. (2018). Epistemic domains of reasoning. In Markovits H. (Ed.), The Developmental Psychology of Reasoning and Decision-Making. P. 115-129

ШЕКТЕУЛІ КОНТЕКСТТЕГІ ОРТА МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ФИЗИКА САБАҚТАРЫНДА ҒЫЛЫМИ ОЙЛАУЫН ДАМУ

Аңдатпа.

Ғылыми пайымдауды зерттеудің көптеген маңызды себептері бар: Ұлттық (planea) және халықаралық (Pisa) деңгейлеріндегі стандартталған тесттері оқушылардың қаншалықты жақсы оқып жатқанын нақты көрсетпейтіндігін, оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауға ынталандырудан гөрі мұғалімдердің көбінесе тақырыпты оқытуға назар аударуына қарайды. Осыған байланысты, бұл зерттеудің мақсаты физиканы «Жоғары маргинализация» деп аталатын орта мектеп деңгейінде оқытқанда ғылыми пайымдауда қандай өзгерістер болатынын анықтау. Мұны істеу үшін Лоусонның «Сыныптағы ғылыми негіздеме» тесті пайдаланылды. Екі топқа тест берілді, бірінші топқа бақылау тесті және екінші топқа эксперименттік. Эксперименттік топта шама, бірлік және айнымалы сияқты ұғымдарды қолдануға бағытталған оқыту әрекеті жүргізілді. Мұғалімдер студенттердің бұл ұғымдарды байланыстыруда қиындықтарға тап болғанын олардың жаттығу орындауы қиынға соққанын хабарлады. Бақылау тобы, керісінше, сыныпты әдеттегідей алды. Дегенмен, екі топ үшін де тесттен кейінгі нәтижелер эксперименталды топ пен бақылау тобы арасында статистикалық маңызды айырмашылықтар болмағанын көрсетті. Осы нәтижелерге қарамастан, студенттер физика курсының бірінші бөлімінде эмпирикалық-индуктивті пайымдауда қалатыны анықталды. Сондықтан, ұқсас жағдайларда студенттерді оқытудағы міндет гипотетикалық-дедуктивті пайымдауға көшуге ықпал ететін әрекеттерді жобалауы болады.

Негізгі сөздер: ғылыми ойлау, жоғары сынып оқушылары, физика, жоғары маргинализация, оқыту-оқыту стратегиясы.

РАЗВИТИЕ НАУЧНОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ ФИЗИКИ У СТАРШЕКЛАССНИКОВ ИЗ МАРГИНАЛИЗИРОВАННЫХ КОНТЕКСТОВ

Аннотация.

Важность изучения научных рассуждений имеет решающее значение по разным причинам: от неудовлетворительных результатов стандартизированных тестов как на национальном (planea), так и на международном (Pisa) уровнях, которые определяют качество обучения, до уровня классной комнаты, где часто отдается предпочтение освещению программы тематического контента, а не поощрению рассуждений как таковых. В свете этого настоящая статья направлена на определение различий в научных рассуждениях, которые происходят во время преподавания физики в средней школе с высоким уровнем маргинализации. Для этого использовался тест Лоусона «Научное рассуждение в классе», а в экспериментальной и контрольной группах были проведены предварительные и последующие тесты соответственно. В экспериментальной группе было реализовано дидактическое вмешательство, направленное на применение таких понятий, как величина, единица измерения и переменная, поскольку преподаватели сообщили, что учащимся было трудно соотносить эти понятия, что приводило к путанице при выполнении упражнений. Напротив, занятие проводилось как обычно для контрольной группы. Однако результаты после тестирования обеих групп показывают, что между экспериментальной и контрольной

группами не было статистически значимых различий. Несмотря на эти результаты, было обнаружено, что в течение первой части курса физики студенты продолжают использовать эмпирико-индуктивные рассуждения. Поэтому разработка мероприятий, которые облегчат переход от гипотетического рассуждения к дедуктивному, может стать проблемой при обучении студентов в аналогичных обстоятельствах.

Ключевые слова: научное мышление, старшеклассники, физика, высокая маргинализация, стратегии преподавания-обучения.

REFERENCES

- 1 Yediarani R.D., Maison M., Syarkowi A. (2019). Scientific reasoning abilities profil of junior high school students in Jambi. Indonesian Journal of Science and Education. 21 p. [in English]
- 2 Sanders R.A. (2018). Adolescent psychosocial, social, and cognitive development. Pediatrics in review. P. 354-359 [in English]
- 3 Arce M., Conejo L. (2019). Razonamientos y esquemas de prueba evidenciados por estudiantes para maestro: relaciones con el conocimiento matemático. P. 163-172 [in English]
- 4 Chotimah S., Wijaya T.T., Aprianti E., Akbar P., Bernard, M. (2020). Increasing primary school students' reasoning ability on the topic of plane geometry using agent dynamic mathematics software. Journal of Physics: Conference Series. 99 p. [in English]
- 5 Marzano R.J., Kendall J.S. (2018). The New Taxonomy of Educational Objectives. In Corwin Press. 65 p. [in English]
- 6 Lawson A.E. (2018). Can physics develop reasoning? Physics Today. P. 23-28 [in English]
- 7 Nugroho S.E., & Waslam. (2020). Physics experiment activities to stimulate interest in learning physics and reasoning in high school students. Journal of Physics: Conference Series. 34 p. [in English]
- 8 González Lugo, S., Gaxiola Romero, J.C., Aranda Corrales, C.L., Valenzuela Hernández É.R. (2018). Diferencias en las funciones ejecutivas de estudiantes de bachillerato con distinto grado de marginación social. Psicumex. P. 71-87 [in English]
- 9 Walker S.P., Wachs T.D., Grantham-Mcgregor S., Black M.M., Nelson C.A., Huffman S.L., Richter L. (2018). Inequality in early childhood: Risk and protective factors for early child development. The Lancet. 378 p.
- 10 Lawson A.E. (2018) The development and validation of a classroom test of formal reasoning. Journal of Research in Science Teaching. P. 11-24 [in English]
- 11 Kellogg R.T. (2020). Reasoning and Decision Making. Fundamentals of Cognitive Psychology. P. 313-344 [in English]
- 12 Moshman D. (2018) Epistemic domains of reasoning. In Markovits H. (Ed.), The Developmental Psychology of Reasoning and Decision-Making. P. 115-129 [in English]

Information about authors:

Victor Alfonso Crispin Castrejon – **corresponding author**, university of Guadalajara Secondary Education System Lycée №7, PhD Cognition and Learning Guadalajara, Jalisco, Mexico

E-mail: vac.castrejon@outlook.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8474-0783>

Информация об авторах:

Виктор Альфонсо Криспин Кастрежон – **основной автор**, Лицей №7 системы среднего образования университета Гвадалахары, PhD по познанию и обучению Гвадалахара, Халиско, Мексика

E-mail: vac.castrejon@outlook.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8474-0783>

Авторлар туралы ақпарат:

Виктор Альфонсо Криспин Кастрежон – **негізгі автор**, Гвадалахара университетінің орта білім беру жүйесінің №7 лицейі, таным және оқыту саласындағы PhD, Гвадалахара, Халиско, Мексика

E-mail: vac.castrejon@outlook.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8474-0783>

В.Ж. Исламгалиева*

Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова
г.Актобе, 030000, Республика Казахстан
*e-mail: ivzh2012@mail.ru

ПРИМЕНЕНИЕ ДИСТАНЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ ВУЗА

Аннотация.

На современном информационном этапе развития общества цифровые процессы играют важнейшую роль как в жизни отдельного человека, так и в общественной. В образовательной практике становится актуальной проблема организации новых форм образовательного процесса. В связи с этим возрастает потребность в интеграции в образовательный процесс информационно-коммуникационных технологий, с выделением собственно дистанционных технологий с формированием отдельного дистанционного вида образования.

В статье рассматриваются варианты применения дистанционных технологий в образовательном процессе высшего учебного заведения. Так, были раскрыты понятия «дистанционное обучение», «дистанционные образовательные технологии», а также представлены данные о готовности перехода вуза на обучение с применением дистанционных технологий и анализа эффективности такого обучения.

Современного образованного человека окружает огромный поток информации, которая нуждается в постоянной обработке. Многие дисциплины в высшем учебном заведении студенты изучают без прямого контакта с преподавателем, т.е. на самостоятельной основе. В связи с этим современные вузы в достаточной мере оснащены материально-техническими средствами, что позволяет ускорить, а также частично виртуализировать процесс получения знаний. Такие технологии, как обмен информацией с помощью сети Интернет, к примеру, рассылка литературы, изучение теоретических аспектов дисциплин позволяют в кратчайшее время достигнуть поставленных образовательных целей.

Ключевые слова: дистанционное обучение, технологии дистанционного обучения, система дистанционного обучения, информационные технологии, образование.

Введение.

В настоящее время наиболее распространённой формой получения знаний является становится дистанционное обучение, рассматриваемое как новейший способ осуществления обучения, своеобразного переходного этапа от репродуктивной системы образования к активной. Этот процесс представляет собой взаимодействие и включение всех участников в образовательный процесс. В законе РК «Об образовании» подчеркивается важность применения интерактивных технологий ввиду стремительно изменяющегося общества и, соответственно, образования.

«Сегодня современному обществу требуются нестандартные, мыслящие личности. Потребность в творческом активном специалисте, который умеет конструировать, оценивать, рационализировать быстро растет. Решение этих проблем во многом зависит от содержания образовательных программ будущих специалистов» [1]. А это, в свою очередь, связано с содержанием образования, вытекающим из социально-экономических условий развития общества. На сегодняшний день высшее образование направлено на поиск новых способов передачи знаний, которые бы объемную учебную информацию могли преподнести в удобной для усвоения форме.

Видоизменения во всех сферах жизнедеятельности человека ведут к возможности больше обширно применять цифровые спецтехнологии в процессе воспитания и обучения молодого поколения. В связи с этим в учебный процесс высших учебных заведений Республики Казахстан внедрены формы дистанционного образования, что является значимым признаком и фактором улучшения социума сегодня. «Информационная революция и трансформация социума в инновационное сообщество диктуют надобность образования цифровой культуры обучаемых,

информационной защиты от пагубных воздействий СМИ и одновременно требует усиления информационной ориентации нахождения образования и широкого внедрения цифровых спецтехнологий в учебный процесс» [2].

Данная информационная революция в рамках цитаты: «Мы обязаны насыщенно внедрять инновационные способы, решения и инструменты в отечественную систему образования, включая дистанционное обучение в режиме онлайн, доступное для всех желающих» – привела к изменению нахождения образования в целом [3].

По суждению экспертов, в частности М.И. Башмакова, С.Н. Позднякова, Н.А. Резника и других, множество ИТ дистанционного обучения опирается на вестимую педагогическую идею: «Дистанционное образование – комплект образовательных служб, предуготовленный для профессиональной подготовки и переподготовки с применением передовых ИТ. Полагает трансляцию познаний к обучаемому предпочтительно с поддержкой электронных средств доставки информации, осуществление проверки знаний на рабочем месте (либо дома)» [4].

В рамках организации педагогического процесса важен системный характер применения дистанционных приемов образования. Дистанционное обучение подразумевает введение следующих новшеств:

- собственно дистанционный процесс;
- удобный и быстрый поиск нужных документов с помощью хранилища данных;
- электронные журналы как средство контроля за успеваемостью обучающихся;
- персональную почту с защищенными данными.

Кроме того, дистанционный формат обучения способствует улучшению коммуникации тем, что предполагает возможность обмена всевозможными файлами, без ограничения в форматах. Каждый обучающийся своевременно оповещается о любых предстоящих событиях. Наконец, важным приоритетом, указывающим на необходимость использования дистанционных технологий, является национальный проект «Образование».

Материалы и методы исследования.

Высочайший уровень ИКТ – компетентности сформирован у большинства учителей, тем вот более этого недостаточно для воплощения педагогической деятельности в рамках дистанционного обучения. Основной задачей современного образования является формирование соответствующих компетенций у педагогов. В основе дистанционного обучения лежит направленная самостоятельная деятельность обучающегося.

Для настоящей реализации дистанционного образования нужны компьютерная сеть (LAN, WAN), веб, программы, мобильные средства. Цифровые технологии, применяемые при реализации дистанционного образования, ориентированы на развитие системы наставничества, позволяют проводить консультации, дискуссии в онлайн формате, беречь учебный материал, использовать его в хоть какое время.

Разработка использования способностей Интернета, которая сейчас является наиболее эффективной, есть портал, который дает возможность обучающимся включая получать доступ к учебно-методическим материалам в удобное для них время, да и проходить любые виды контроля. Поэтому необходимо обратить внимание на следующие особенности дистанционного обучения:

- гибкость, возможность учиться в удобное время, в любом месте и режиме, тратить такой объем времени, который необходим для освоения материала по дисциплине;
- возможность учиться и работать параллельно;
- возможность повышать квалификацию, переход к непрерывному образованию в течение всей жизни;
- возможность получать образование вне зависимости от состояния здоровья, финансового положения;
- возникновение технических проблем (задержка в передаче видео, графики, звука) из-за медленных модемов или ограничения технических возможностей обучаемого;

- недоверие к техническим средствам, а также желание «живого общения»;
- результативность обучения в некоторых случаях зависит от умения обучаемого обращаться с компьютером, способностей пользоваться Интернетом и решать технические трудности;
- трудности в приобретении практических навыков;
- отсутствие доступа к Интернету в некоторых отдаленных от центра сельских населенных пунктах;

– «методические требования, предъявляемые к учебным пособиям, ограничивают возможности авторов наиболее полно представить изучаемый материал, который в отсутствии преподавателя полностью берет на себя функции управления образовательным процессом» [5].

Перечисленные выше характерные черты включая подчеркивают преимущества, да и открывают недочеты дистанционного обучения средством прибегают к помощи, потому нужно заметить, что дистанционное обучение возможно действенным присутствие 3-х критериев: мотивации, подходящего материала для исследования и контроля.

Профессиональная мотивация представляет собой процесс стимулирования себя и прочих людей к познанию новых областей профессии и достижению мастерства. При реализации профессиональной мотивации учителю надо показать свою высшую квалификацию и энтузиазм к преподаваемому предмету, также раскрыть возможности студента к грядущей профессиональной деятельности. В масштабах дистанционного обучения данный способ мотивации можно воплотить с помощью демонстрации проф видеороликов с обязательным обсуждением на вебинарах, в чатах, подключение к трансляциям и записям лекций профессоров иных вузов, внедрение в учебной деятельности активных способов обучения, развивающих профессиональные способности, например, кейсы [6]. Потому что кейсы очень весомый шаг к компетентностному подходу в высшем образовании.

В масштабах дистанционного обучения педагогу надо разрабатывать теоретический материал, достаточный для освоения дисциплины, не перегружая студентов лишне тяжелыми для восприятия и великими по объему материалом. Тогда теоретический материал нужно дополнять фактическими заданиями. Тогда дистанционные технологические процессы позволяют использовать новые приборы для общей работы студента с учителем и студентов вместе. Веб-ресурсы позволяют обучающимся использовать ранее обретенные познания для решения заморочек из реальной жизни и совместно работать в истинном медли. Нужно также организовывать проектную деятельность, работу с презентациями и иное. Неважно какая работа в масштабах занятия во время выяснения практических задач должна быть направлена на формирование креативности личности, на раскрытие индивидуальных особенностей каждого обучающегося, умеющего продуктивно работать как без помощи других, так и в группе. Контрольно-оценочная функция педагога обращает студента на высококачественное исполнение заданий, но также выявляет реальный уровень знаний на каждом этапе обучения.

Дистанционные образовательные технологические процессы дают возможность учить студентов по сокращенным образовательным программам на базе среднего и высшего образования, студентов в масштабах программы академической мобильности, лиц с ограничением по здоровью.

Так, возникают противоречия между необходимостью применения интерактивных технологий с одной стороны, и несовершенством необходимых условий, в том числе психологических, педагогических, технологических, с другой. Данные факторы позволяют сделать вывод о том, что вопрос о взаимоотношениях преподавателя и студента в условиях дистанционного образования по-прежнему остаётся открытым и требует дальнейшей разработки

Особого подхода требует вопрос о готовности преподавателя к применению дистанционных методов обучения на практике. Неоспоримым фактором понимания преподавателями значимости применения ИКТ служат результаты проведенного опроса, организован среди сотрудников ВУЗа. Им предлагалось ответить на вопросы о том, что

представляет собой дистанционное обучение, указать на преимущества и недостатки. При выборе ответа на вопрос о направленности интерактивных методов обучения, респонденты преимущественно указывали на более активную работу с учебным материалом (79 %), поднятие уровня интереса к учебе (67 %), лучшее усвоение материала (53%), формирование практических навыков (43%), формирование коммуникативных умений и навыков (19 %), отсутствие видимых изменений (2%).

Полученные положительные ответы подтверждают понимание педагогами очевидной необходимости овладения методикой реализации активных и интерактивных методов в современном образовании, в том числе в дистанционном обучении.

Результаты и их обсуждение.

Всем известно, что дистанционное обучение приведет к высоким ожидаемым результатам при условии использования интерактивных методов обучения. Используя подобные методы обучения, преподаватель и обучающийся, на взгляд, смогут достигнуть наилучшего взаимодействия и реализации главных целей обучения.

На протяжении опыта постепенного введения подобных технологий в образовательный процесс мы можем сделать вывод об их высокой востребованности. Особенно это стало необходимым с объявленным по всей территории Казахстана ЧП (Указ Президента РК от 15 марта 2020 года № 285 «О введении чрезвычайного положения в Республике Казахстан»). Обучение студентов дневного отделения по дистанционной технологии стало единственной возможностью продолжить учебный процесс.

Для организации учебной деятельности обучающихся преподаватели активно стали использовать платформу ZOOM, электронную почту, мессенджеры WhatsApp, Telegram и другое. Основная работа со студентами проходила по платформе ZOOM, что представляет собой сервис для проведения конференций, видео-звонков, дистанционного обучения студентов.

Особенность данной программы заключается в том, что она позволяет проводить индивидуальные и групповые занятия, студенты могут подключиться к занятиям с компьютера или сотового телефона при помощи отправленной преподавателем ссылки или идентификатора конференции. Очень удобно планировать конференцию перед занятием или заранее. Удобным также является функция планировать повторяющееся занятие, что дает возможность «заходить на занятие» каждый раз в определенное время по расписанию по одной ссылке.

Данная платформа дала возможность проводить лекционные и практические занятия с использованием интерактивных методов таких, как бинарное занятие, проблемная лекция, лекция-консультация, занятие-дискуссии, занятия с использованием кейсов, деловые игры и другие.

В результате проведения таких занятий можно отметить, что платформа имеет:

- отличную видео и аудиосвязь, можно управлять этой функцией;
- возможность не только работать с экраном, но и делиться экраном со звуком;
- чат, где можно писать сообщения, передавать файлы всем обучающимся или одному из них, переписку можно сохранить;
- функцию собрать групповой урок или создавать мини-группы или пары внутри конференции, преподаватель может свободно перемещаться по группам, наблюдать за работой, слушать обсуждение;
- функцию записывать все происходящее на экране;
- функцию назначить соорганизатора, который может иметь такие же возможности, как и у организатора.

Перечисленные функции платформы ZOOM делают процесс преподавания комфортным и увлекательным, а главное, возможным в любое время.

Современный мир постоянно меняется: развиваются технологии, расширяются международные отношения, все это требует от человека мобильности, способности получать

информацию в любой точке. При условии привязанности человека к одному месту дислокации этот процесс становится трудно или практически не выполнимым.

Процесс гуманизации общества диктует необходимость создать соответствующие необходимые условия для людей, которые нуждаются в обучении, но не имеющих таковую возможность. В данной ситуации технологии дистанционного обучения приобретают особую актуальность. К тому же, дистанционная форма представляет собой процесс открытого обучения, не ограничивающую учащихся во времени и выборе методов обучения.

Практическая реализация дистанционного обучения предполагает главную роль преподавателя, от которого напрямую зависят следующие факторы:

- восприятие студентами дистанционного обучения и отношение к нему;
- практическая направленность и качество учебников и пособий;
- течение процесса дистанционного образования в целом;
- результативность использования информационных технологий [7].

При этом важно отметить, что преподаватель при этом выполняет глобальные задачи, такие как:

- разработка базы высокоэффективных дистанционных курсов по базовым и элективным дисциплинам;
- увеличение контингента высококвалифицированных специалистов;
- повышение доступности для каждого отдельного обучающегося образовательных программ;
- совместная разработка учебных и методических пособий с зарубежными специалистами.

Изучая материалы электронных учебных курсов, применяя кейсы, реализуя совместные групповые проекты, участвуя в онлайн дискуссиях, обговаривая вопросы в чате, обучающиеся имеют возможность своевременно получать консультационную помощь по электронной почте и посредством иных средств связи, а также оперативно отправлять результаты выполнения фактических заданий и лабораторных работ преподавателю [8].

Электронный учебник должен обеспечивать получение новой информации исключительно посредством специально организованных и адаптированных заданий, а не механического запоминания теоретического материала. Учебник должен выполняться преимущественно линейно-концентрической моделью построения и быть полностью адаптирован под интеллектуальный и творческие потребности учащегося [9].

Отметим, что для реализации перспектив интерактивных и активных методов обучения, необходимо создание в системе дистанционного образования специальных курсов по повышению квалификации.

Учитывая вышеперечисленные данные, стоит сделать вывод о необходимости включения в образовательный процесс интерактивных технологий всеобщего доступа, использование новых источников, а также результатов самостоятельной как групповой, так и индивидуальной познавательной деятельности обучающихся, внедрение электронных портфолио, активных способ обучения вне учебной свободной среде [10].

Заключение.

Таким образом, динамичный характер жизни человека сегодня, развитие интернациональных связей, хорошо новые средства коммуникации и техническая сторона всех сфер деятельности человека создает надобность в мобильном обучении, в дистанционных спецтехнологиях.

Дистанционные технологии совершенствуются из года в год, что принуждает преподавателей улучшать свои высокопрофессиональные навыки, так как при всякой форме обучения, при всякой технологии обучения качество образования зависит от самого основного звена в цепочке образования – преподавателя.

Подготовленность преподавателя к применению дистанционных спецтехнологий при обучении студентов является частью профессиональной компетентности педагога, что является основой профессионального улучшения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Гузеев В.В. Планирование результатов образования и образовательная технология. — М.: Народное образование. — 2018. — 240 с.
- 2 Буланова-Топоркова М.В. Педагогика и психология высшей школы. Учебное пособие. — Ростов н/Д: Феникс. — 2018. — 544 с.
- 3 Назарбаев Н.А. «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» народу Казахстана. Послание Президента РК народу Казахстана. [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050/links> (дата обращения: 25.02.2023)
- 4 Дендев Б. Информационные и коммуникативные технологии в образовании. М.: ИИТО ЮНЕСКО. — 2020. — 320 с.
- 5 Триндаде А.Р. Информационные и коммуникационные технологии и развитие человеческих ресурсов. Дистанционное образование. — № 2. — 2020. — С. 5-9
- 6 Быкова Н.Н. Особенности реализации активных и интерактивных методов обучения при применении дистанционных технологий. Активные и интерактивные методы обучения в вузе. Учеб-метод. пособие. — СПб.: Изд-во СПбГЭУ. — 2019. — 163 с.
- 7 Козырев В.А., Черняк В.Д. Современная языковая ситуация и речевая культура: лингвистические аспекты гуманитарных технологий. — СПб. — 2019. — 205 с.
- 8 Купина Н.А., Матвеева Т.В. Креативная стилистика. Стилистика современного русского языка. — М. — 2019. — 410 с.
- 9 Солганик Г.Я. Основы лингвистики речи. — М. — 2019. — 150 с.
- 10 Сковородникова А.П. Эффективное речевое общение (базовые компетенции). Словарь-справочник. — Красноярск. — 2019. — 250 с.

ЖОО-НЫҢ ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Аңдатпа.

Ақпараттық процестер – адам мен қоғам өмірінің маңызды құрамының біріне айналған қоғам дамуының ақпараттық кезеңі. Білім беру тәжірибесі дамуының қазіргі кезеңінде білім беруге ақпараттық технологияларды кіріктіруге және олардың арасында қашықтықтан оқытуға оқу процесін ұйымдастырудың жаңа, қарқынды формаларын іздеу мәселесі өзекті болды. Осыған байланысты, білім берудің жекелеген қашықтықтан түрін қалыптастыра отырып, нақты қашықтықтан технологияларды бөле отырып, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды білім беру процесіне интеграциялау қажеттілігі артып келеді.

Мақалада жоғары оқу орнының білім беру процесінде қашықтықтан оқыту технологияларын қолдану нұсқалары қарастырылады. Сонымен, «қашықтықтан оқыту», «қашықтықтан білім беру технологиялары» ұғымдары нақтыланды, сондай-ақ қашықтықтан оқыту технологияларын қолдана отырып, ЖОО-ның оқуға көшуге дайындығы және осындай оқытудың тиімділігін талдау туралы мәліметтер ұсынылды.

Қазіргі білімді адам үнемі өңдеуді қажет ететін ақпараттың үлкен ағынымен қоршалған. Жоғары оқу орнындағы көптеген пәндерді студенттер оқытушымен тікелей байланыссыз, яғни тәуелсіз негізде оқиды. Осыған байланысты қазіргі заманғы жоғары оқу орындары материалдық-техникалық құралдармен жеткілікті дәрежеде жабдықталған, бұл білім алу процесін жеделдетуге, сондай-ақ ішінара виртуалдандыруға мүмкіндік береді. Интернет желісінің көмегімен ақпарат алмасу, мысалы, әдебиеттерді тарату, пәндердің теориялық аспектілерін зерттеу сияқты технологиялар қысқа мерзімде білім беру мақсаттарына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: қашықтықтан оқыту, қашықтықтан оқыту технологиялары, қашықтықтан оқыту жүйесі, ақпараттық технологиялар, білім.

APPLICATION OF REMOTE TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF THE UNIVERSITY

Abstract.

At the present information stage of the development of society, digital processes play a crucial role both in human life and in society. At present, the problem of organizing new forms of the educational process is becoming relevant in educational

practice. In this regard, there is an increasing need to integrate information and communication technologies into the educational process, with the allocation of distance technologies themselves with the formation of a separate type of distance education.

The article discusses the options for using distance technologies in the educational process of a higher educational institution. Thus, the concepts of "distance learning", and "distance educational technologies" were disclosed, as well as data on the university's readiness for the transition to education using distance technologies and an analysis of the effectiveness of such education.

A modern educated person is surrounded by a huge flow of information that needs constant processing. Students without direct contact study many disciplines at the university with the teacher, i.e. on an independent basis. In this regard, modern universities are sufficiently equipped with material and technical means, which allows for accelerating and partially virtualizing the process of obtaining knowledge. Technologies such as the exchange of information via the Internet, for example, the distribution of literature, and the study of the theoretical aspects of disciplines, allow you to achieve your educational goals in the shortest possible time.

Key words: distance learning, distance learning technologies, distance learning system, information technology, and education.

REFERENCES

- 1 Guzeev V.V. Planirovanie rezul'tatov obrazovaniya i obrazovatel'naya tekhnologiya. [*Educational outcomes planning and educational technology*]. M.: Narodnoe obrazovanie. 2018. 240 p. [in Russian]
- 2 Bulanov-Toporkova M.V. Pedagogika i psikhologiya vysshei shkoly. [*Pedagogy and psychology of higher education*]. Uchebnoe posobie. Rostov n/D: Feniks. 2018. 544 p. [in Russian]
- 3 Nazarbaev N.A. «Strategiya «Kazakhstan-2050»: novyi politicheskii kurs sostoyavshegosya gosudarstva» narodu Kazakhstana [«Strategy «Kazakhstan-2050»: a new political course of the established state to the people of Kazakhstan]. Poslanie Prezidenta RK narodu Kazakhstana. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050/links> [in Russian] (accessed: 25.02.2023)
- 4 Dendev B. Informatsionnye i kommunikativnye tekhnologii v obrazovanii. [*Information and communication technologies in education*]. M.: ITO YUNESKO. 2020. 320 p. [in Russian]
- 5 Trindade A.R. Informatsionnye i kommunikatsionnye tekhnologii i razvitie chelovecheskikh resursov. [*Information and communication technologies and human resource development*]. Distantsionnoe obrazovanie. № 2. 2020. P. 5-9 [in Russian]
- 6 Bykova N.N. Osobennosti realizatsii aktivnykh i interaktivnykh metodov obucheniya pri primenenii distantsionnykh tekhnologii. [*Features of the implementation of active and interactive teaching methods in the application of distance technologies*]. Aktivnye i interaktivnye metody obucheniya v vuze. Ucheb-metod. posobie. SPb.: Izd-vo SPbGEU. 2019. 163 p. [in Russian]
- 7 Kozyrev V.A., Chernyak V.D. Sovremennaya yazykovaya situatsiya i rechevaya kul'tura: lingvisticheskie aspekty gumanitarnykh tekhnologii. [*Modern language situation and speech culture: linguistic aspects of humanitarian technologies*]. SPb. 2019. 205 p. [in Russian]
- 8 Kupina N.A., Matveeva T.V. Kreativnaya stilistika. [*Creative style. The style of the modern Russian language*]. Stilistika sovremennogo russkogo yazyka. M. 2019. 410 p. [in Russian]
- 9 Solganik G.YA. Osnovy lingvistiki rechi. [*Fundamentals of Speech linguistics*]. M. 2019. 150 p. [in Russian]
- 10 Skovorodnikova A.P. Effektivnoe rechevoe obshhenie (bazovye kompetentsii). [*Effective speech communication (basic competencies)*]. Slovar'-spravochnik. Krasnoyarsk. 2019. 250 p. [in Russian]

Information about authors:

Victoria Islamgalieva - **corresponding author**, candidate of pedagogical sciences, associate Professor department of "Russian Philology and Intercultural Communication", K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: ivzh2012@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8528-4158>

Информация об авторах:

Виктория Исламгалиева - **основной автор**, кандидат педагогических наук, доцент кафедры «Русской филологии и межкультурной коммуникации», Актобинский региональный государственный университет имени К.Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: ivzh2012@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8528-4158>

Авторлар туралы ақпарат:

Виктория Исламғалиева - негізгі автор, педагогика ғылымдарының кандидаты, «Орыс филологиясы және мәдениетаралық коммуникация» кафедрасының доценті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ivzh2012@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8528-4158>

ҒТАМР 15.81.70

ӘОЖ 159.9

DOI 10.47649/vau.2023.v68.i1.06

С.К. Нурмукашева*

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

*e-mail: S.nurmukasheva@asu.edu.kz

КӘСІБИ БІЛІМ БЕРУДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа.

Қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдай еңбек нарығын түбегейлі өзгертуде. Кәсіптердің жаңа түрлерінің пайда болуына байланысты кәсіби білім беруде мамандарды кәсіби психологиялық жағынан қалыптастыру көкейкесті мәселе болып отыр. Қазірдің өзінде жоғары білікті кәсіби мамандарды іздеу, оларды іріктеу жұмыстары елімізде қарқынды жүргізілуде.

Кәсіби мамандарды даярлауда басты назар экономиканың шапшаң дамуына негізделген кәсіби ұтқыр, өз ісінің білікті мамандарын даярлау, кәсіби білім беру, мамандарды кәсіби психологиялық жағынан қалыптастыру мәселесіне көңіл аударуда. Болашақ мамандарға кәсіби білім беруде студенттердің кәсіби жағынан қалыптасуын, кәсіптік өмірдегі қиындықтарды еңсеруін, жұмыссыз жастарды қайта бейімдеу, психофизиологиялық мүмкіндіктері шектеулі адамдарды кәсіптік оңалту, еңбек қабілеттілігін жоғалтпау жағына ерекше мән береді.

Қазір жастар қандай мамандықты қаламасын, оның кәсіби жағынан өсуі өзінің таңдаған мамандығына байланысты. Кәсіпті таңдау, оны іріктеу, кәсіпті игеру, кәсіптік әрекеттің мазмұнын дұрыс түсіну, кәсіпті игерудегі кедергілерді дау-дамайларды, дағдарыстарды жеңу, кәсіби жағынан қалыптасу мамандық таңдауда басты талаптар болып саналады. Мамандық пен кәсіпті таңдау күрделі болғандықтан қолданбалы психологияның саласы жас тұлғалардың біліктілігін жоғарылатудағы алар орны ерекше.

Негізгі сөздер: кәсіп, мамандық, кәсіпке бейімдеу, іс-әрекет, кәсіби бағдар беру.

Кіріспе.

Кәсіби психология бұл кәсіби білім беру арқылы адамның қалыптасу феноменологиясын, жеке тұлғаның қалыптасу заңдылықтарын, кәсіби білім беруде психологиялық қызметтің ерекшеліктерін және кәсіптік оқыту, дамыту мен тәрбиелеу процесінде психологиялық заңдылықтарды, кәсіптік білім беру субъектілерінің жас ерекшеліктерін зерттеумен айналысады.

Кәсіби психологияның қалыптасуы Э.Ф. Зеер есімімен байланысты. Э.Ф. Зеер кәсіптік білім беру саласында тұлғаның қалыптасу процессін, оның психологиялық-педагогикалық компоненттерін қарастырған. Автордың тұжырымын басшылыққа алсақ адамның кәсіби көзқарасының қалыптасуы олардың кәсіби ниеттерінің пайда болуынан бастап, кәсіби іс-әрекеттерінің аяқталуына дейін жүйелі үздіксіз жүргізілетін жұмыстар жеке тұлғаның кәсіби қалыптасуының тиімді парадигмасы, - деп атаған [1].

Кәсіби білім беруде кәсіптің рөлін ерекше атау қажет. Кәсіптің қандай түрі болмасын болашақ жастардың әлеуметтік өмірінің, жеке тұлғалық дамуының, құзіреттілігінің, психологиялық қалыптасуының негізі.

«Кәсіп», → «Қызмет (іс-әрекет)» → «Мамандық» бір бірімен тығыз байланысты.

Мамандық (латынша *professio*) – еңбек іс-әрекетінің тарихи қалыптасқан формасы, мұны

орындау үшін студент нақты білімді, дағдыны игеріп, арнайы қабілеттер мен дамыған кәсіби маңызды сапаларды меңгеруі қажет. Олай болса аталмыш ұғымдар кәсіби білім берумен бірге қарастырылады. Кәсіпке келген психикалық жағынан сау адам кәсіптің түрімен айналысуы, ол сол тұлғаның қызметі болып саналады. Мәселен, еден жуушының кәсібі ол сол адамның айналысатын қызметі. Кәсіп қызмет болса бүгінгі күнге дейін жеке тұлға арнайы кәсіби білімі, мамандығы болмаса да ол қызмет етуге құқылы. Дегенмен, ғылыми техникалық прогресстің тез дамуы компьютерлер мен ақпараттық технологиялар, цифрлық ақпараттандыру жағдайында жеке тұлға кез-келген еңбекпен айналысып қызмет ету үшін оған кәсіби білім яғни мамандық алу қажеттілігі туындап отыр [2].

Тәжірибе көрсеткендей мамандықты дұрыс таңдамау кез-келген мамандықты таңдай салу түрлі психологиялық проблемаларды туындатып отыр:

- таңдаған мамандығы бойынша қызметке орналаспау;
- мамандықты ұнатпау;
- кәсіптік қызметке тұрақтамау;
- бітірген мамандығы бойынша кәсіппен айналысса да оған қызығушылық танытпау;
- алған мамандығы бойынша істеп жатқан кәсібіне байланысты жас мамандарда идеяның болмауы;
- қызметке бейімделуінің қиын болуы;
- жас мамандардың психологиялық жағынан қалыптаспауы өзгеде мотивтерге байланысты өзге қызмет іздеуі [3].

Аталмыш проблемалардың туындауының негізгі бір себебі мектеп бітіруші түлектеріміз қоғамға қажетті әрі оның сұраныстарына сай мамандықтарды білмеу, жеке тұлға ретінде өз білімі мен интеллектуалдық деңгейін ескермей сән ретінде мамандықтарды таңдау, қызығушылықтары мен қабілеттіліктерінің таңдаған мамандыққа сай болмауы және психологиялық жағынан қалыптаспауы дер едік.

Білім алушылардың кәсіби білімге деген қызығушылықтары неғұрлым жоғары болса, соғұрлым кәсіби мамандықтарды игеруге ниеті де жоғары болмақ. Әрине, кәсіби білімге ұмтылыс мамандық таңдаушы тұлғаның әлеуметтік жағдайына да, интеллектуалдық қабілеттері мен мектептегі үлгеріміне де байланысты. Белгілі бір мамандыққа қызығушылық пен кәсіби білім алудың арасында өзара тәуелділік яғни байланыс бар [4].

Кәсіби қызығушылықтар мен кәсіби білім алуды дұрыс анықтау кәсіби білім беруді қанағаттандырудың бір факторы болып табылады. Мамандықты дұрыс таңдамау сыртқы (әлеуметтік) факторларға, екінші жағынан өзінің кәсіби бейімділіктері мен өз психологиясынан жеткіліксіз хабардар болмауы ішкі (психологиялық) факторлар да болуы мүмкін. Мамандық таңдағандардың кәсіби қызығушылықтары таңдаған және игерген мамандығының шеңберінен кейде тыс болатыны да тәжірибеден белгілі. Аталмыш жағдайлардың барлығы кәсіптік дайындық деңгейіне ғана емес, кейіннен кәсіби қызметтің тиімділігіне де әсер етеді.

Кәсіби білім алудың маңызды факторлары мамандық таңдаушының ақыл-ой қабілеттіліктері, ақыл-ой деңгейі, шешім қабылдау қабілеті т.б. Көптеген мектеп түлектерінің мамандық таңдауы көп жағдайда шындыққа жанаспайтындықтары тәжірибеден белгілі.

Кәсіби білім мәселесінің өзектілігін негізге алып, теориялық білімді практикамен ұштастырып Атырау университетінің «Педагогика мен психология» кафедрасы «Психология» мамандығы студенттерінің кәсіби мамандыққа, алып жатқан кәсіби білімдеріне деген көзқарастарын анықтауды мақсат еттік.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Мамандық пен кәсіпті таңдау күрделі мәселе болғандықтан, мақсатқа сай кәсіби білім беру барысында студенттердің мамандық таңдауына ықпал еткен мотивтерді, мамандыққа байланысты алып жатқан кәсіби білімге деген қызығушылықтарын, таңдаған мамандыққа деген көзқарасын, мамандық туралы танымдық деңгейін, кәсіби тұлғалық дамуын, кәсіби мінез-құлқын

анықтау міндеттерін қойдық. Аталмыш міндеттердің барлығын бір мақала шеңберінде сыйыстыру мүмкін емес. Сондықтан да мақала барасында зерттеуге алынған студенттердің мамандықты таңдауын және алып жатқан кәсіби білімді бағалауын талдауды жөн деп санадық. Бұл бағытта эмпирикалық зерттеу әдістерінен: бақылау, сұхпаттасу, сауалнама, тест, эксперимент әдістері пайдаланылды.

Мамандықтың ерекшеліктерін ескере отырып сауалнама дайындалып оны жүргізуге психология мамандығының 4-курс студенттері: Н.Пилисбекова, А.Габдулғапарова, Е.Идаятова қатыстырылды.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Зерттеуден алынған мәліметтерді талдай келе, психология мамандығы студенттерінің мамандық таңдауларының мотивтері түрлі екендіктеріне көз жеткіздік.

Кесте 1 – Психология мамандығы студенттерінің мамандық таңдауларына әсер еткен мотивтер %

Курс	Жалпы студенттер саны	Экс. қатысқан саны	Өз қалауым	Ата -ана ықпалы олардың араласуы	Өзгелердің айтуы бойынша (достары, таныстары т.б.)	Ақпарат құралдары және жарнама	Өзге мамандыққа баллдың жетіспеуі	Кәсіби бағдар жұмысы
1 1 топ	24	10	70%	-	-	-	30%	-
1 2 топ	23	18	70%	15%	-	-	15%	-
1 3 топ	24	16	50%	-	-	10%	10%	30%
2 1 топ	30	21	80%	-	-	-	20%	-
2 2 топ	30	23	85%	-	-	-	15%	-
4	30	19	50%	25%	-	-	25 %	-
Ескерту: автормен құрастырылған								

Зерттеу материалдары көрсетіп отырғандай қазіргі оқып жатқан студенттердің мамандық таңдауларына әсер еткен мотивтердің бірі:

- ата-ана ықпалы;
- өзге мамандыққа балл жетпеуі;
- өз қалаулары.

Аталмыш эксперименттен шығатын тұжырым:

- орта мектептерде жүргізілетін кәсіби бағдар жұмыстарын жандандырып ол жүйелі жүргізілсе;

- психологиялық жағынан студенттердің өзін-өзі бағалай білмеуі. Осы және өзге де жағдайларды ескеру қажет [5];

- жоғары курстар бойынша психология мамандығын оқи келе, ол мамандықты ұнатып қалған студенттер баршылық.

Ұсыныс:

- кәсіби бағдар беру жұмыстарында «профотбор», «профессиограмма», «психограмма» жұмыстарына көңіл бөлінсе;
- мектеп психологтары бұл бағытта жүйелі жұмыстарды қолға алып, мектеп

түлектерінің қабілеттіліктерін, мамандыққа деген қызығушылықтарын анықтауда диагностикалық жұмыстар жүргізілсе.

«Кәсіби психология» пәнінің оқылуына байланысты зерттеу жұмысында бізді қызықтырған екінші бір негізгі мәселе психология мамандығы студенттерінің беріліп жатқан кәсіби білімдерге деген қызығушылықтарын анықтап бағалау болды [6].

Ескере кететін жайт, әр курста оқылып жатқан пәндер түрлі болғандықтан оларды жеке талдап көрсетуге тура келді:

1-курс психология мамандығына 1-семестрде 6 пән.

2-курс психология мамандығына 3-семестрде 5 пән.

4-курс психология мамандығына 7-семестрде 6 – пән оқытылады.

Сауалнама аталмыш курстарға жеке бөлек жүргізілді.

Кесте 2 – 1 курс психология мамандығы студенттерінің кәсіби білімді бағалауы, (1-семестрдің пәндер бойынша) %

Курс	Студенттер саны	Экспериментке қатысқан студенттер	Фило софия	Жалпы психология	Қазіргі заманғы психология және этнопсихология	Орыс тілі	Ағылшын	Дене шынықтыру
1 1 топ	24	24	50% 25 % 25%	65% 30% 5%	70% 15% 15%	60% 40% 40%	20% 40% 40%	100%
1 2 топ	23	23	45% 20% 35%	55% 30% 15%	30% 50% 20%	5% 75% 20%	25% 60% 15%	100%
1 3 топ	24	24	55% 30% 15%	20% 70% 10%	75% 15% 10%	50% 35% 15%	35% 65% 65%	100%
Ескерту: автормен құрастырылған								

Зерттеуден алынған деректерге сүйенсек 1-курстан бастап студенттердің оқып жатқан пәндерге берген бағалары жалпы қанағаттанарлық. Қуанарлық жағдай оқып жатқан жас мамандар салауатты өмір сүрудің негізі дене шынықтыру екенін ұқып, дене шынықтыру пәніне қызығушылықтарының бар екендігін көрсеткен. Демек, шкала деңгейімен бағаласақ студенттердің бұл пәнге берген бағалары «өте жоғары».

Әрине студенттердің кейбір пәндерге берген бағаларын жеке талдасақ олар жоғары; орташа; төмен деп бағаланды.

Жоғары баға: «Жалпы психология», «Философия», «Қазіргі заманғы психология және этнопсихология», «Орыс тілі» болса, қалған пәндер орташа шкаланы құрайды. Бұдан шығатын тұжырым:

1-курс психология мамандығы студенттерінің оқылып жатқан пәндерге деген қызығушылықтарының бар екенін көреміз. Дегенмен, бұл зерттеу арқылы барлық зерттелген топтардың студенттерінің кәсіби білімге деген көзқарастары бірдей деп атауға болмайды. Бұл зерттеуде ескере кететін жайт:

- 1-курс студенттердің аталмыш пәндерді қабылдауы, оны ұғып түсінуі, жалпы оқу процесіне бейімделуі әліде назар аударатын проблемалардың бірі десек;

- екінші жағынан 1-курс студенттерінің психикалық танымдық процестерінің (пәндерді қабылдауы, еске сақтау, сөйлеу, ойлау қабілеттіліктерінің) әліде төмен екенін зерттеу барысында пән мұғалімі ретінде (аталмыш пәндердің біреуінен дәріс практикалық өткізуші мұғалім ретінде) байқалды;

- жоғарыда № 1-кестеде көрсетілгендей психология мамандығын таңдаған студенттердің ішінде тыңлаушылардың бар;

• кейбір студенттер өзге мамандықтарға балл жетпеудің салдарынан психология мамандығын таңдағаны мәлім [7].

Кесте 3 – 2 курс психология мамандығының кәсіби білімді бағалауы (3-семестрдің пәндер бойынша) %

Курс	Студенттер саны	Экспериментке қатысқан студенттер	Зоопсихология және салыстырмалы психология	Психогенетика	Тұлға психологиясы	Экология және тіршілік негіздері	Ақпараттық коммуникациялық технологиялар
2 1 топ	24	23	60% 25% 15%	55% 40% 5%	75% 25%	55% 35% 10%	50% 40% 10%
2 2 топ	30	28	20% 50% 30%	60% 25% 15%	15% 80% 5%	50% 25% 25%	40% 35% 25%
Ескерту: автормен құрастырылған							

3-кестеден көріп отырғанымыздай 2-курс психология мамандығына оқылып жатқан пәндердің басым көпшілігі мамандыққа байланысты болғандықтан студенттердің кәсіби білімге деген көзқарастарының қанағаттанарлық екенін байқаймыз. Өйткені көп пәндерге берген бағалаулары жоғары болса, кейбір пәндерге берілген баға «орташа». Бұл әрине ойланарлық жағдай.

Тұжырым: Уақыт талабына сай барлық оқылып жатқан пәндер жаңа технологиялар негізінде жүйелі жүргізілуі деп санаймыз.

Кесте 4 – 4 курс психология мамандығының кәсіби білімді бағалауы (7- семестрдің пәндер бойынша) %

Курс	Студенттер саны	Экспериментке қатысқан студенттер	Мамандану практикасы	Практикалық психология	Психологияның кәсіби шеберлігі мен этикасы	Кәсіби психология	Психологияның іс-әрекетінде ғылыми психологиялық зерттеу	Көшбасшылық және жетістікке жету психологиясы
4	30	22	60% 20% 20%	70% 30%	60% 30% 10%	70% 20% 10%	60% 20% 20%	40% 40% 20%
Ескерту: автормен құрастырылған								

Зерттелуші топтың берген мәліметтеріне сүйенсек жалпы кәсіби пәндерді бағалап, ол пәндерге деген көзқарастары қанағаттанарлық. Дегенмен, студенттердің кейбір пәндерге деген бағалары жоғары. Осы мәселені сұхбаттасу әдісі арқылы тағы бір анықтаған кезде, білім алушы студенттердің ұсыныстары бойынша:

- жалпы практикалық сабақтарға көңіл бөлінсе;

- дәріс сабақтарын өткізудің формасын түрлендіру. Студенттердің айтуларына кейбір пәндердің дәріс сабағы түрліше жүргізілетінін мәселен, «Практикалық психология» пәні бойынша теориялық дәрісте айтылған материалдарды, шығыс терапиясын, ағарту жұмыстарын, арттерапия түрлерін, әлеуметтік психологиялық тренингтермен нақтылап, практикалық сабақтарда теорияда айтылған материалдарды студенттер өздері орындап көрсетуінде.

«Кәсіби психология» пәнін өткізудің өзіне тән ерекшеліктері бар. Дәріс сабақтарының өзі «диалог», «дуэт», «конақ дәріс», «видео» т.б. әдіс тәсілдерді пайдалану студенттердің қызығушылықтарын және кері байланысты тудырады. Теориялық білім практикалық сабақтарда кәсіби бағдарланған жаттығулар, психологиялық ойындар, тренингтер: «Мен кәсіби психологпын», «Мен таңдаған мамандық», «Менің психологқа тән қасиеттерім», «Мен мамандық әлеміндемін» т.б. әдіс-тәсілдермен өткізілуі студенттің пәнге және кәсіби білім алуға деген қызығушылықтарын туғызады [8].

Ұсыныс:

1 Кәсіби білім алуға деген қызығушылықтарын көтеруде дәріс сабақтарын түрлендіріп психолог мамандардың нақты әрекетіне негізделген болуы қажет.

2 Дәріс практикалық сабақтарды түрлі формада өткізу студенттердің мамандыққа байланысты ұйымдастырушылық, коммуникативтік т.б. қабілеттіліктерін дамытады [9].

3 Дәріс практикалық сабақтарға тәжірибелі мамандарды шақыру олармен бірлесіп түрлі тәсілдерді пайдаланып сабақ өткізу тиімдірек болады.

4 Теориялық білімді практикалық сабақтарда студенттер іс жүзінде психологиялық ситуациялар дайындап шешу, психологиялық рөлдік ойындарды ойнау, тренингтер, релаксация, медитация және кәсіпке байланысты жоспар құру, оны орындау сияқты жұмыстарды ұйымдастыру арқылы жаттығып, дағдыланса, студенттердің пәнге деген қызығушылықтары артып, кәсіби білім алуға деген көзқарастарын өзгерте аламыз [10].

Қорытынды.

Сонымен, кәсіби білім берудің психологиялық жақтары деп аталатын мақаламызды қорытындылай келе, қазіргі уақыт талабына сай қандай мамандық иесін дайындамайық, оларды психологиялық жағынан дайындауға назар аудару қажет. Өйткені кәсіби психологиялық білім арқылы болашақ маман иелерінің кәсіби қызметіне, мамандығына деген көзқарастарын, қызығушылықтарын арттырамыз.

Әрине кәсіби білімді меңгеру, кәсіби психологиялық жағынан қалыптасу екі жақты мәселе:

– бірінші, кәсіби білімді теориялық практикалық тұрғыда жеткізу профессор оқытушыларға байланысты десек;

– екінші, мамандықты кәсіпті таңдаған түлектердің өзіне және кәсіби білімді алып жатқан студенттердің танымдық психикалық процестерінің (қабылдауының, ойлауының, еске сақтауының, сөйлеуіне т.б.) дамып, қалыптасуына байланысты.

– үшінші, дұрыс өз қалауымен тандалған мамандық студенттердің кәсіби білімге деген қызығушылығын және пәндерге деген дұрыс көзқарасын қалыптастырады;

– төртінші, тандалған мамандыққа қызығушылық кәсіби білім алушылардың қабілеттіліктеріне, ерік- жігер сапаларына, мінездеріне өзге де мүмкіндіктеріне үйлесуі керек;

– бесінші, мамандық таңдауда болашақ түлектер өздерін психологиялық жағынан біліп өзіне деген сенімділігін қалыптастырса;

– алтыншы, қазіргі уақытта мамандық таңдаудың басты шарты кәсіптің жоғары табыстылығы да басты рөл атқаратындығын ескерсе. Психология мамандығы тұрақты табыс көзі бар кәсіптің бірі.

– жетінші, кәсіпке деген әлеуметтік-экономикалық сұранысты мамандық таңдауда білу оны ескеру қажет.

Зерттеу нәтижесін негізге алып, кәсіби білім беруде студенттердің кәсіби жағынан қалыптасуына, таңдаған мамандыққа деген дұрыс психологиялық көзқарасын, кәсіптік өмірде кездесетін қиындықтарды еңсеруін, еңбекке қабілеттілігін жоғалтпау жағын жетілдіріп, қалыптастырсақ, онда болашақ мамандар өздері таңдаған мамандықтарына көзқарастарын көтереді.

Сонымен кәсіби білім берудің психологиялық жақтары, мамандық таңдаған не таңдаушы жеке тұлғаның сол мамандықты біліп қана қоймай, мамандыққа қызығушылық танытса, онда

кәсіби білімге деген көзқарасы жоғары болмақ. Өйткені маман иесі жасаған жұмысына қаншалықты қызығушылық танытса, соғұрлым олардың жұмысының нәтижесі жақсы болады

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Аралбаева Р.К. Социальная педагогика как новая форма организации учебного процесса в высшей школе. Качественное образование и развитие науки - требование времени: материалы междунар. научно-практич. форума. — Алматы. — 2021. — С. 395-398
- 2 Батюта М.Б. Возрастная психология. Учебное пособие. — М.: Логос. — 2021. — 306 с.
- 3 Болотова А.К. Психология развития и возрастная психология. Учебное пособие. — М.: ИД ГУ ВШЭ. — 2021. — 526 с.
- 4 Вачков И.В. Введение в профессию Психолог. — М.: Изд-во МПСИ. — 2021. — С. 224-232
- 5 Джуматаева А.И. Кәсіби психология пәні бойынша 050120 Кәсіптік оқыту мамандығы үшін дәрістер кешені. — Павлодар: ПМПИ баспасы. — 2019. — 87 б.
- 6 Зеер Э.Ф. Психология профессий. Учебное пособие для студентов вузов. — М.: Академический Проект, Фонд «Мир». — 2019. — 336 с.
- 7 Котова И.Б. Общая психология. Учебное пособие. — М.: Дашков и К, Академцентр. — 2017. — 480 с.
- 8 Панасюк А.Ю. Можно ли заглянуть в свое будущее: Профессиональный психолог об экстрасенсорном предвидении. — М.: Рипол Классик. — 2019. — 220 с.
- 9 Хилько М.Е. Возрастная психология. Краткий курс лекций. — М.: Юрайт. — 2019. — 200 с.
- 10 Шаповаленко И.В. Психология развития и возрастная психология. Учебник для бакалавров. — М.: Юрайт. — 2019. — 567 с.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация.

Текущая социально-экономическая ситуация коренным образом меняет рынок труда. В связи с появлением новых видов профессий актуальной проблемой является профессионально-психологическая подготовка специалистов профессионального образования. В настоящее время в стране интенсивно ведется поиск высококвалифицированных специалистов и их отбор.

В подготовке специалистов основное внимание уделяется вопросу профессиональной мобильности на основе опережающего развития экономики, подготовки квалифицированных специалистов своего дела, профессионального образования, профессионально-психологического становления специалистов.

Также, в профессиональной подготовке будущих специалистов особое внимание уделяется профессиональному развитию студентов, преодолению трудностей в профессиональной жизни, реадaptации безработной молодежи, профессиональной реабилитации лиц с психофизиологическими отклонениями, не теряющих трудоспособности.

Сейчас, какую бы профессию ни выбрали молодые люди, их профессиональный рост зависит от выбранной ими профессии. Выбор профессии, овладение профессией, правильное понимание содержания профессиональной деятельности, преодоление препятствий, споров, кризисов, профессиональное становление считаются основными требованиями при выборе профессии. Поскольку выбор специальности и профессии сложен, направление прикладной психологии занимает особое место в повышении профессиональной квалификации молодых людей.

Ключевые слова: профессия, специальность, адаптация к профессии, деятельность, профессиональная ориентация.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF VOCATIONAL EDUCATION

Abstract.

The current socio-economic situation is fundamentally changing the labor market. In connection with the emergence of new types of professions, an urgent problem is the professional and psychological training of vocational education specialists. Currently, the country is intensively searching for highly qualified specialists and their selection.

In the training of specialists, the main attention was paid to the issue of professional mobility based on the rapid development of the economy, the training of qualified specialists in their fields, vocational education, and the professional and psychological development of specialists.

Also, in the professional training of future specialists, special attention is paid to the professional development of students, overcoming difficulties in professional life, readaptation of unemployed youth, and professional rehabilitation of people with psychophysiological disabilities who do not lose their ability to work.

Now, whatever profession young people choose, their professional growth depends on the profession they choose. Choosing a profession, choosing it, mastering a profession, a correct understanding of the content of professional activity, overcoming obstacles, disputes, crises, and professional development are considered the main requirements for choosing a profession. Since the choice of specialty and profession is difficult, the new direction of applied psychology and the subject "Professional psychology" occupies a special place in the professional development of young people.

The current socio-economic situation is fundamentally changing the labor market. In connection with the emergence of new types of professions, an urgent problem is the professional and psychological training of vocational education specialists. Currently, the country is intensively searching for highly qualified specialists and their selection.

In the training of specialists, the main attention is paid to the issue of professional mobility based on the rapid development of the economy, the training of qualified specialists in their field, vocational education, and the professional and psychological development of specialists.

Key words: profession, specialty, adaptation to the profession, activity, professional orientation.

REFERENCES

- 1 Aralbaeva R.K. Sotsial'naya pedagogika kak novaya forma organizatsii uchebnogo protsessa v vysshei shkole. [Social pedagogy as a new form of organization of the educational process in higher education]. Kachestvennoe obrazovanie i razvitiye nauki - trebovaniye vremeni: materialy mezhdunar. nauchno-praktich. foruma. Almaty. 2021. P. 395-398 [in Russian]
- 2 Batyuta M.B. Vozrastnaya psikhologiya. [Age psychology]. Uchebnoe posobie. M.: Logos. 2021. 306 p. [in Russian]
- 3 Bolotova A.K. Psikhologiya razvitiya i vozrastnaya psikhologiya. [Developmental psychology and age psychology]. Uchebnoe posobie. M.: ID GU VSHE. 2021. 526 p. [in Russian]
- 4 Vachkov I.V. Vvedenie v professiyu Psikholog. [Introduction to the profession of Psychologist]. M.: Izd-vo MPSI. 2021. P. 224-232 [in Russian]
- 5 Jumataeva A.İ. Käsibi psihologia. [Professional psychology] päni boiynşa 050120 Käsıptık oqytu mamandyğy üşin dărister keşeni. Pavlodar: PMPİ baspasy. 2019. 87 p. [in Russian]
- 6 Zeer E.F. Psikhologiya professii. [Psychology of professions]. Uchebnoe posobie dlya studentov vuzov. M.: Akademicheskii Proekt, Fond «Mir». 2019. 336 p. [in Russian]
- 7 Kotova I.B. Obshhaya psikhologiya. [General psychology]. Uchebnoe posobie. M.: Dashkov i K, Akademcentr. 2019. 480 p. [in Russian]
- 8 Panasyuk A.Yu. Mozhno li zaglyanut' v svoe budushhee: Professional'nyi psikholog ob ekstrasensornom predvidenii. [Is it possible to look into your future: A professional psychologist about psychic foresight]. M.: Ripol Klassik. 2019. 220 p. [in Russian]
- 9 Hil'ko M.E. Vozrastnaya psikhologiya. Kratkii kurs lektzii. [Age psychology: A short course of lectures]. M.: Yurajt. 2019. 200 p. [in Russian]
- 10 Shapovalenko I.V. Psikhologiya razvitiya i vozrastnaya psikhologiya. [Developmental psychology and age psychology]. Uchebnik dlya bakalavrov. M.: Yurajt. 2019. 567 p. [in Russian]

Information about authors:

Salima Nurmukasheva - **corresponding author**, candidate of pedagogical sciences, associate professor, professor of "Pedagogy and psychology", Kh.Dosmukhamedov Atyrau university, Atyrau, Republic of Kazakhstan

e-mail: S.nurmukasheva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5458-8725>

Информация об авторах:

Салима Нурмукашева - **основной автор**, кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, профессор кафедры «Педагогика и психология» Атырауского университета им. Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: S.nurmukasheva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5458-8725>

Авторлар туралы ақпарат:

Салима Нурмукашева - **негізгі автор**, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Педагогика және психология» кафедрасының профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: S.nurmukasheva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5458-8725>

A. Islamov* Kokand University
Kokand, 28-A, Uzbekistan
*e-mail: islamovanvar22@gmail.com**ORGANIZATIONAL ASPECTS OF INCREASING THE CASH FLOW OF JOINT-STOCK COMPANIES****Abstract.**

This article presents the increase in free cash flow of securities companies. Free cash flows of joint stock companies show how effectively working capital is used. Moreover, if free cash flow in a company's activities decreases due to an increase in working capital, this means that joint-stock companies ineffectively use working capital when purchasing low-income assets. The article discusses the use of theories of domestic and foreign economists regarding the calculation of free cash flow.

The free cash flows of the joint stock companies "Andijandonkhusulot", "Andijan Regional Electric Grid Enterprise" and "Kokan Mechanical Plant" selected in the study were analyzed and it was revealed that changes in fixed capital (Bc), working capital (Wc) and depreciation expenses (De) are interdependent. There was a doubling of the free cash flows of the companies in question. An analysis of the balance sheet of Andizhondonkhusulot JSC for 2017-2021 and the dynamics of net reinvestments of joint-stock companies were carried out.

The author clarifies that when determining the free cash flow of joint stock companies, the company's EBIT indicator is used after taking into account operating income and paying taxes.

Based on the results of the study, important aspects of increasing a company's free cash flow are highlighted.

Key words: free cash flow, net reinvestments, working capital, accounts receivable, accounts payable, depreciation allowances, liabilities.

Introduction.

Today, one of the widely used indicators of joint-stock companies is free cash flow. This indicator is proving to be one of the most important financial indicators. A company's free cash flow index is the amount of cash left over for the business after deducting all taxes and capital investments from total income. It is also the cash flow used by corporations to increase their market value, assets, and capital. In particular, if the free cash flow indicator of the joint-stock company has a positive value, the company's production of additional products and the production process will increase. At the same time, a joint stock company can pay more dividends to shareholders and purchase additional assets. As a result, the attractiveness of investing in the company's shares increases.

The free cash flow of corporations is used to forecast the cash flow of a business and to determine the value of the business by discounting the cash flow. In addition, to assess the value of a joint stock company, it is necessary to determine the free cash flow of capital. In which, the cash flow of a joint stock company determines the cash flow of equity and cash flow of borrowed capital. Today, in practice, free cash flow analysis is conducted to analyze the cash flow in the assets of the joint stock company, the cash flow in the capital, and the cash flow in the creditors.

It should be noted that the creditor-free cash flow indicator is very important for creditors. Free cash flow in capital is widely used to evaluate the effectiveness of the dividend policy for shareholders of joint-stock companies and also serves to analyze investment projects financed by shareholders.

It is also used in foreign practice as the most basic tool for assessing the business value of joint-stock companies using discounted cash flows and forecasting cash flows in capital. The discounted cash flow method is a modern corporate financial instrument, and it is very important to fully understand how this method works and its limitations, and its consequences. The discounted cash flow method is the most important tool in forecasting cash flows, which is used not only to assess joint-stock companies

but also to assess the mass placement of primary and secondary securities and other financial assets. In modern finance, such a powerful instrument is widely used by investment banks, investment consultants, and financial managers around the world, even calling the discounted cash flow method "the heart of corporate capital budgeting systems".

Forecasting cash flows of Joint-Stock Companies is important for the activities of each business. Also, with the help of forecasting cash flows, a general account of the inflow and outflow of cash flows of Joint-Stock Companies is determined. The advantage is that the costs incurred for the activities of the Joint-Stock Company indicate when they will be covered and whether there is a need to take unexpected debts to cover the cash needs.

Analysis of literature based on the topic.

To maintain the competitiveness of business activities of joint-stock companies, it is necessary to be clear and realistic to forecast cash flows according to each indicator. Therefore, joint-stock companies often carry out cash flow forecasts for business plans, which include many years. In particular, if the forecast of cash flows of Joint-Stock Companies is not carried out based on accurate calculations, Joint-Stock Companies will suffer large financial losses, which will lead to the loss of business opportunities.

In a joint study by Odeyinka and others from foreign Economist scientists, a clear implementation of the forecasting of cash flows of Joint-Stock Companies was considered the key to the implementation of the financial planning of the company. Shareholders and investors in joint-stock companies need to forecast cash flows and successfully manage the company's cash flows (Chen Mark T, P.E. 2007).

The free cash flow of corporations includes free cash flow from the company's creditors, preferred stockholders, common stockholders, convertible bonds, investors, etc. Specifically, a joint stock company's free cash flow represents the amount of money earned from attracting the company's business, after accounting for depreciation, tax, working capital, and investment expenses. The free cash flow of corporations shows the profitability of companies after all expenses and reinvestment. This is again one of many criteria to compare and analyze the financial situation of joint stock companies.

There are many studies and theories on the free cash flow of joint stock companies. Jensen's research, one of the foreign economists, showed that the large amount of free cash flows of joint-stock companies makes it difficult for the conflicts of interest between shareholders and financial managers in the payment policy. He believes that managers in industries with large free cash flows may direct funds to projects that have low profitability and even destroy value [1].

There are two types of research on joint stock corporations' free cash flows. The first set of researchers conducted empirical analyses based on the hypothesis in their research. Furthermore, all of these empirical analyses were carried out by computing particular free cash flow ratios. As a consequence of their research, the first set of researchers highlighted that there are constraints in the execution of empirical analysis of free cash flows.

Foreign economists Agrawal and Jayraman's research showed that dividends and debt of joint-stock companies are the main mechanisms for calculating and controlling free cash flows. They found that the dividend payout ratio of joint stock companies is more important than controlling for the leverage ratio of companies. Overall, their data suggest that dividends and stockholders are a substitute mechanism for reducing agency costs in all joint-stock companies [2].

Foreign economists Hackel and others used two definitions of free cash flow in their research and discussed the shortcomings in the estimation of free cash flows of joint stock companies. According to them, "free cash flow is net operating cash flow over capital expenditures, and the second definition is equivalent to the first, but discretionary cash flows are added to net operating cash flow [3].

Materials and methods of research.

According to Jaxon's experience, there are several ways to calculate the free cash flow of joint stock companies, in our opinion, the main methods used to determine the free cash flow of joint stock companies are net investment expenses, cost of capital, changes in working capital and if the calculation is carried out taking into account depreciation costs, it will be possible to determine the free cash flows of the company.

In determining the free cash flow of joint-stock companies, the company's EBIT, in particular, the indicator of income before paying percentages and taxes, free cash flows are used after taking into account operating income after taxes [4].

$$FCF = PT \times (1 - TAX\ RATES) + AA - CE - NVC \quad (1)$$

Here:

FCF – the amount of free cash flows;

PT – the amount of profit before tax;

AA – the amount of changes in the amount of depreciation of assets;

CE – the amount of change in capital expenditures;

NVC – change in net working capital.

This is determined based on calculations as follows:

$$(I_i + R_i - P_i) - (I_0 + R_0 - P_0); \quad (2)$$

here:

I – inventory;

R – accounts receivable;

P – accounts payable.

The index of indicators for the current year is i , and the indicators for the previous year are marked with index 0. These indicators are calculated using the financial indicators of joint-stock companies operating in our country.

Results and its discussion.

We will analyze the company's free cash flows using the financial indicators of the “Andijondonmahsulot” joint-stock company operating in our country from 2017 to 2021. Before analyzing the free cash flows of the selected joint-stock companies, it is necessary to analyze their balance sheet assets, liabilities, and capital.

Table 1 – Analysis of the balance sheet of “Andijondonkhusulot” JSC

Indicators	2017 year.	2018 year.	2019 year.	2020 year.	2021 year.
"Andijondonkhusulot" JSC					
Long-term assets, bln. sum	23,2	23,6	38,7	32,7	32,4
Current assets, bln. sum	139,5	101,6	133,2	188,6	175,8
Total assets, bln. sum	162,7	125,1	171,9	221,3	208,3
Long-term liabilities, bln. sum	1,0	8,6	6,6	4,0	1,8
Current liabilities, bln. sum	149,9	135,8	174,5	212,2	169,0
Total liabilities and equity, bln. sum	162,7	125,1	171,9	221,3	208,3
Note: prepared by the author based on information [5]					

According to the table, the long-term assets of “Andijondonmahsulot” JSC amounted to 23.2 billion souls in 2017 and increased by 39.6% in 2021. Analyzing current assets, shows that current assets are 6 times more than long-term assets in 2017. In 2021 it indicates that it is more than 5.4 times. One of the main reasons for the increase of long-term assets of “Andijondonmahsulot” JSC year by year is that the balance sheet value of fixed assets has increased by almost 3.7 times. Also, the society's capital investments increased by almost 5.7 times in 2021 compared to 2017 [6].

It can be seen that the main funds of “Andijondonmahsulot” JSC are being directed to the modernization of the company. In particular, it indicates that the funds are being spent on the renewal of fixed assets and expansion of production. Therefore, it shows that the total assets of the joint-stock company have increased by 28% in the last five years. Also, the analysis of the company's obligations in 2017, amounted to 149.9 billion soums, but this indicator reached 169.0 billion soums in 2021 [7].

If you look at the ratio of the joint stock company's total assets to its liabilities, it shows that its assets are 22 percent more than its liabilities. This indicates that the possibilities of fulfilling the obligations of the joint-stock company are high. Also, in 2017, the company's capital was 11.8 billion soums. However, this indicator will be 37.5 billion soums in 2021. One of the factors that caused the growth of the capital is that the reserve capital of the society increased by almost 7 times in 2021 compared to 2017. Due to such an increase in the reserve capital of “Andijondonmahsulot” JSC, the joint-stock company operated with a loss of 19.3 billion soums in 2017 [8].

Table 2 – Net operating profit after taxes of "Andijondonkhusulot" JSC

Indicators	2017 year.	2018 year.	2019 year.	2020 year.	2021 year.
"Andijondonkhusulot" JSC					
Revenue from the sale of products, bln. sum	91,6	102,5	128,9	201,4	249,8
Earnings before interest and taxes (EBIT), bln. sum	2,1	(33,5)	8,2	18,4	24,5
Net operating profit after taxes, bln. sum	1,9	(33,5)	6,6	15,5	20,1
Note: prepared by the author based on information					

The analysis of table data shows that the revenue of “Andijondonmahsulot” JSC from the sale of products in 2017 was 91.6 billion soums, amounted to 249.8 billion soums in 2021. It can be seen that the company's sales volume is increasing year by year. The income of the joint-stock company before paying interest and taxes in 2017 was 2.1 bln sum, in 2021 it increased by almost 11.7 times. However, in 2018, the company's balance before paying interest and taxes was minus 33.5 bln. sums. One of the main reasons for this is that the joint-stock company's other operating expenses increased by 636 percent in 2018 compared to 2017. This means that more costs than the gross benefit of society have been incurred.

Specifically, earnings before interest and taxes is the ratio between gross profit and net profit. It also shows the company's operating profit before taxes. This indicator is mainly used to determine the free cash flows of the society. In 2017, the indicator of net operating profit after taxes of “Andijondonmahsulot” JSC was 2.0 bln sum, in 2021 it reached 20,1 bln sum. The analysis shows that the amount of tax paid by the society is increasing. In particular, the society paid 0,1 bln sum taxes, and by 2021 this amount performed 4,4 bln sum. Also, the annual increase in the income before interest and taxes of the joint-stock company leads to an increase in the tax burden of the company.

Before determining the free cash flows of the joint-stock company “Andijondonkhusulot”, it is necessary to determine the net reinvested funds.

The data of the table shows that in 2017 “Andijondonmahsulot” JSC capital expenditure was 0.03 bln sums, and in 2021 increased to 3.6 bln. sum. The change in the working capital of the society decreased by 36.2 billion soums in 2017 compared to 2016, and by 2021 we can see that it has decreased to 8.1 bln sums. Also, the change in the depreciation of the main assets of the joint-stock company in 2017 was 0.3 bln. sum, it increased 21.3 times in 2021.

Table 3 – Dynamics of net reinvestment of joint-stock companies, bln sum*

Indicators	2017 year.	2018 year.	2019 year.	2020 year.	2021 year.
"Andijondonkhusulot" JSC					
Capital expenditure (C)	0,03	0,03	0,1	0,5	3,6
Changes in working capital (WC)	(36,2)	(54,8)	44,6	90,8	(8,1)
Changes in the depreciation of fixed assets (FD)	0,3	3,3	(0,8)	2,3	6,4
Net reinvestments (N) (C+WC-FD)	(35,9)	(51,5)	43,9	89	(1,9)
Note: prepared by the author based on his information					

This means that was cause of decreasing to 35,9 bln sum in 2017 the amount of reinvestment of society. The reason for this in 2017 the working capital of the society decreased to 36,2 bln sum, due to a decrease in the amount of reinvestment. In 2021, the net reinvestment of “Andijondonmahsulot” JSC decreased to 1.9 bln. sum, because the change in the working capital of the society decreased to 8.1 bln sum [9].

Table 4 – Working capital dynamics of joint-stock companies, bln sum*

Indicators	2017 year.	2018 year.	2019 year.	2020 year.	2021 year.
" Andijondonkhusulot " JSC					
Inventory (I)	85,1	50,4	69,1	122,5	130,8
Accounts receivable (R)	54,2	42,9	59,4	59,4	39,1
Accounts Payable (P)	49,1	58,0	48,5	11,2	7,2
Working capital (WC) WK=I+R-P	90,2	35,4	79,9	170,8	162,7
Note: prepared by the author based on his information					

According to the analysis of table data, the inventory of "Andijondonmahsulot" JSC in 2017 amounted to 85.1 bln sum, in 2021, it increased by almost 1.5 times. In 2017, receivables were 54.2 bln. sum, this indicator decreased to 39,1 bln sum in 2021. A reduction in the company's receivables indicates a good state of the company. In addition, the creditor debt amounted to 49,1 bln sum in 2017, and in 2021, it shows a decrease of almost 6.9 times. This, in turn, indicates that the debt obligation of the joint-stock company has decreased. Also, the increase in the working capital of “Andijondonmahsulot” JSC is the reason for the year-by-year decrease in the payables and the increase in inventory.

Table 5 – Dynamics of free cash flows of joint-stock companies, bln sum *

Indicators	2017 year.	2018 year.	2019 year.	2020 year.	2021 year.
"Andijondonkhusulot" JSC					
Net operating profit after taxes (NOPT)	1,9	(33,5)	6,6	15,5	20,1
Net investment (NI)	(35,9)	(51,5)	43,9	89	(1,9)
Free cash flow (FCF) FCF=NOPT-NI	(34,0)	(18,0)	(37,3)	(73,5)	18,2
Note: prepared by the author based on his information					

Table data analysis shows that, In 2017, the free cash flow of “Andijondonmahsulot” JSC was minus 34.0 bln. sum, in 2021 it shows 18,2 bln sum. A positive free cash flow is important for a joint stock company. The reason is that the development of a joint-stock company indicates the solvency and

the availability of funds to pay dividends. Dynamic analysis shows that there is an increasing trend in the free cash flows of “Andijondonkhusulot” JSC, but we can see downward dynamics in 2018-2019. The reason is that in these years, the debt to creditors in the structure of the working capital of the joint-stock company has increased sharply [10].

Conclusion.

In conclusion, it can be said that free cash flow is the real cash flow of a joint-stock company. It also shows the funds formed as a result of the activities of joint-stock companies. It also allows joint-stock companies to pay dividends. In particular, the free cash flows of joint-stock companies show how efficiently working capital is used. If free cash flow decreases due to an increase in working capital, it means that joint-stock companies are not using working capital effectively in purchasing low-yielding assets.

In the forecast of discounted cash flows, the net operational profit after the payment of taxes showed a tendency to grow from year to year. However, as a result of the increase in net reinvestments made to capital over the years, the free cash flows of society become negative. This, in turn, indicates the amount of money invested in the development of society.

The negative flow of free money of Joint-Stock Companies does not indicate a bad state of society. The reason is that large amounts of money from a joint-stock company indicate the implementation of the investment being made in the capital. In particular, it indicates the purchase of fixed assets and the modernization of equipment that is directly involved in production from the factory. It also serves to ensure that the financial managers of joint-stock companies achieve long-term income through high profitability because they attract a large amount of investment in the development of society.

If the amount of free money and the amount of working capital of joint-stock companies also increase, it means that their assets are constantly growing, and as a result, cash flows are increasing. Therefore, the parallel increase of working capital and free cash flow serves to continuously increase the cash flow of society. A sharp increase in other operating expenses and a sharp increase in the cost of products are the reasons for the sharp decrease in the income before interest and taxes of joint-stock companies. Therefore, it is advisable to optimize other operating expenses to increase free cash flow. As a result of the minimization of other operating costs, the opportunity to increase the free cash flows of the joint-stock company is created [11].

In our opinion, the compliance of the interdependence of the changes in the Basic capital (BC), working capital (WC), and depreciation expenses (DE) affecting the amount of reinvested funds of the joint-stock company should be strictly followed $BC > WC > DE$, by the standards of production and financial activity of the joint-stock company. by providing 2 times the volume of free cash flows. Also, when we analyzed the free cash flows of the joint-stock companies “Andijondonkhusulot”, “Andijan Regional Electric Networks Enterprise” and “Ko'kan Mechanics Plant” selected in our research, we found that the changes in basic capital (B_c), working capital (W_c) and depreciation expenses (D_e) are interdependent. As a result of ensuring compliance with the requirements of $B_c > W_c > D_e$, joint stock companies strictly adhere to the norms of production and financial activity, it was observed that the free cash flows doubled.

REFERENCES

- 1 Jensen M. (2018). Agency Costs of Free-cash-flow, Corporate Finance and American Economic Review 76. P. 323-329
- 2 Agrawal A., Jayraman N. (2018). The Dividend Policies of All-Equity Firms: A Direct Test of the Free Cash Flow Theory. Managerial and Decision Economics. Vol. 15. P. 139-148
- 3 Hackel K.S., Livnat J., Rai A. (2018). The Free Cash Flow. Small-Cap Anomaly. Financial Analysts Journal. Vol. 50. P. 33-42
- 4 Baule R. (2018) The cost of debt capital revisited. European Financial. Business Research, Vol. 12. P. 721–753
- 5 Unified corporate information portal of national agency of perspective projects of the Republic of Uzbekistan. Available at: — URL: <http://www.openinfo.uz/> (accessed: 16.01.2023)

- 6 Bhojraj S., Lee C.M.C., (2020) Who Is My Peer? A Valuation Based Approach to the Selection of Comparable Firms. Journal of Accounting Research 40. P. 407-439
- 7 Dirk B., Abe de J., Kees K. (2014) Corporate Finance In Europe Confronting Theory With Practice, erim report series research in management. P. 1-44
- 8 Qurbonov Kh. (2017) Corporate Finance. T.: Economy and finance. 40 p.
- 9 Elmirzayev S. (2019) Financial market. Textbook. T.: Economy and finance. 324 p.
- 10 Toshmuradova B.E., Elmirzayev S.E., Tursunova N.R. (2017) Financial management. Textbook. T.: TFI. 140 p.
- 11 Burkhonov A.U., Khamdamov O.N. (2020) Financial management. Textbook. T.: Innovative development publishing house. P. 240-241

АКЦИОНЕРЛІК ҚОҒАМДАРДЫҢ АҚША АҒЫНЫН АРТТЫРУДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Андатпа.

Мақалада бағалы қағаздармен айналысатын компаниялардың бос ақша ағындарының ұлғаюы көрсетілген. Акционерлік қоғамдардың бос ақша ағындары айналым қаражаттарының қаншалықты тиімді пайдаланылатындығын көрсетеді. Бұл ретте, егер компанияның қызметінде айналым капиталын ұлғайту есебінен бос ақша ағыны азаятын болса, акционерлік қоғамдардың табысы төмен активтерді сатып алу кезінде айналым қаражатын тиімсіз пайдаланғанын көрсетеді. Мақалада бос ақша ағынын есептеуге қатысты отандық және шетелдік экономистердің теорияларын қолдану қарастырылған.

Зерттеуде тандалған «Андижондонхусулот», «Андижан облыстық электр желілік кәсіпорны» және «Қоқан механикалық зауыты» акционерлік қоғамдарының бос ақша ағындары талданып, негізгі капиталдың (Bc), айналым капиталының (Wc) және амортизация шығындарының (De) өзгерістері өзара тәуелді екендігі анықталды. Қарастырылып отырған компаниялардың бос ақша ағындарының екі еселенгені байқалды. «Андижондонхусулот» АҚ-ның 2017-2021 жылдардағы бухгалтерлік балансына, акционерлік қоғамдардың таза қайта инвестициялау динамикасына талдау жүргізілді.

Автор акционерлік қоғамдардың бос ақша ағындарын анықтаған кезде компанияның EBIT көрсеткіші операциялық кірістер мен салықтарды есепке алғаннан кейін қолданылатынын түсіндіреді.

Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, компанияның бос ақша ағынын арттырудың маңызды аспектілері ерекшеленеді.

Негізгі сөздер: бос ақша ағыны, таза қайта инвестициялау, айналым капиталы, дебиторлық берешек, кредиторлық берешек, амортизациялық аударымдар, міндеттемелер.

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ УВЕЛИЧЕНИЯ ДЕНЕЖНОГО ПОТОКА АКЦИОНЕРНЫХ ОБЩЕСТВ

Аннотация.

В данной статье представлено увеличение свободного денежного потока компаний, занимающихся ценными бумагами. Свободные денежные потоки акционерных обществ показывают, насколько эффективно используются оборотные средства. При этом, если в деятельности компании свободный денежный поток уменьшается за счет увеличения оборотного капитала, это означает, что акционерные общества неэффективно используют оборотные средства при покупке низкодоходных активов. В статье рассматривается использование теорий отечественных и зарубежных экономистов относительно расчета свободного денежного потока. Проанализированы свободные денежные потоки выбранных в исследовании акционерных обществ «Андижондонхусулот», «Андижанское областное электросетевое предприятие» и «Коканский механический завод» и выявлены, что изменения основного капитала (Bc), оборотного капитала (Wc) и расходов на амортизацию (De) взаимосвязаны. Отмечено удвоение свободных денежных потоков рассматриваемых компаний. Проведен анализ бухгалтерского баланса АО «Андижондонхусулот» за 2017-2021 гг, динамика чистых реинвестиций акционерных обществ.

Автор уточняет, что при определении свободного денежного потока акционерных обществ, показатель EBIT компании используются после учета операционного дохода и уплаты налогов.

Основываясь на результатах исследования, выделяются важные аспекты увеличения свободного денежного потока компании.

Ключевые слова: свободный денежный поток, чистые реинвестиции, оборотный капитал, дебиторская задолженность, кредиторская задолженность, амортизационные отчисления, обязательства.

REFERENCES

- 1 Jensen M. (2018) Agency Costs of Free-cash-flow, Corporate Finance and American Economic Review 76. P. 323-329 [in English]

- 2 Agrawal A., Jayraman N. (2018) The Dividend Policies of All-Equity Firms: A Direct Test of the Free Cash Flow Theory. Managerial and Decision Economics. Vol. 15. P. 139-148 [in English]
- 3 Hackel K.S., Livnat J., Rai A. (2018) The Free Cash Flow. Small-Cap Anomaly. Financial Analysts Journal. Vol. 50. P. 33-42 [in English]
- 4 Baule R. (2018) The cost of debt capital revisited. European Financial. Business Research, Vol. 12. P. 721–753
- 5 Unified corporate information portal of national agency of perspective projects of the Republic of Uzbekistan. Available at: — URL: <http://www.openinfo.uz/> [in English] (accessed: 16.01.2023)
- 6 Bhojraj S., Lee C.M.C., (2020) Who Is My Peer? A Valuation Based Approach to the Selection of Comparable Firms. Journal of Accounting Research 40. P. 407-439 [in English]
- 7 Dirk B., Abe de J., Kees K. (2014) Corporate Finance In Europe Confronting Theory With Practice, erim report series research in management. P. 1-44 [in English]
- 8 Qurbonov Kh. (2017) Corporate Finance. T.: Economy and finance. 40 p. [in English]
- 9 Elmirzayev S. (2019) Financial market. Textbook. T.: Economy and finance. 324 p. [in English]
- 10 Toshmuradova B.E., Elmirzayev S.E., Tursunova N.R. (2017) Financial management. Textbook. T.: TFI. 140 p. [in English]
- 11 Burkhonov A.U., Khamdamov O.N. (2020) Financial management. Textbook. T.: Innovative development publishing house. P. 240-241 [in English]

Information about authors:

Anvar Islamov – **corresponding author**, candidate of economics sciences, Head of the Department of Education, Kokand University, Kokand, Uzbekistan

E-mail: islamovanvar22@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5144-3037>

Информация об авторах:

Анвар Исламов – **основной автор**, кандидат экономических наук, начальник отдела образования, Кокандский университет, Коканд, Узбекистан

E-mail: islamovanvar22@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5144-3037>

Авторлар туралы ақпарат:

Анвар Исламов – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, білім беру бөлімінің бастығы, Коканд университеті, Коканд, Өзбекстан

E-mail: islamovanvar22@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5144-3037>

IRSTI 06.35.31
UDC 338.22

DOI 10.47649/vau.2023.v68.i1.08

L. Chaikovskaya*

Plekhanov Russian university of Economics
Moscow, 115093, Russian Federation
*e-mail: chaik.ovskaya@mail.ru

ENVIRONMENTAL-ECONOMIC INSTRUMENTS OF ENVIRONMENTAL POLICY

Abstract.

In modern times, the existing environmental problems have taken on a special global character. This primarily refers to the fact that when planning and implementing the material progress of society, the ecological rules of human life and the vital activity of other beings were not taken into account. In this regard, at present, almost all countries of the world, namely those related to the economically developed, are making maximum efforts to build their environmental policy, form rational use of natural resources and provide financial resources to replenish them. The main role in ensuring environmental policy is played by the state, but in modern society, the state apparatus is not the only subject of environmental policy, but only one of many, along with political parties, as well as scientific and professional associations, and commercial companies. Being

an important part of the policy of all states, environmental policy and its implementation or non-implementation have an impact on the views of citizens towards state power.

Key words: accounting, ecology, environmental policy, environmental instruments, finance.

Introduction.

Administrative and legal instruments exist mainly as environmental regulations in the form of orders and prohibitions. This includes, for example, regulations governing emissions of harmful substances, emission standards, regulations on production technologies and production factors, as well as product standards. Environmental regulations are classified according to the points of application (emissions, processes, production, for example, the establishment of emission limits, conservation and prohibition of construction of the facility, restriction of production), the degree of differentiation (single, group, individual, for example, technical standards for certain emissions, terms of sanitization, industry emission standards), the orientation (initial emission state, quality environmental goals, for example, reducing emissions compared to the previous year, additional emission regulations), and also the obligations and the need for specification (legal orders and prohibitions, for example, limit and regulatory values, technical rules, reservations for issuing permits, conditions for issuing permits, obligations related to issued permits).

Materials and methods of research.

The legal regulation of environmental relations is based on general legal principles due to the systemic links of environmental law with the Kazakh legal system. These are the principles of prevention, correction, precaution, sustainable development, “polluter pays”, proportionality, integration, and accessibility of environmental information.

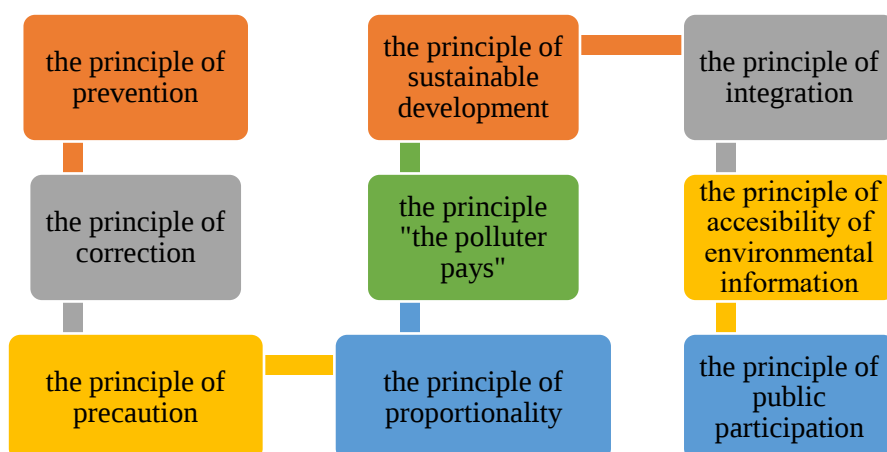

Figure 1 – Principles of legal regulation of environmental relations in Kazakhstan
Note: [1].

At the same time, the specificity of the objects of environmental relations, which represents both natural formations and resources – sources of meeting environmental needs, determines the specific principles of legal regulation of environmental relations.

Productive and economic instruments of environmental protection policy belong to the general scope of environmental management.

Tools to support environmental management. They fully cover and thereby influence the environmental side of the company's activities, recognize or promote the ethics of the organization as an important factor of competitiveness. Unlike allocation tools, which are used for reducing resource consumption, they do not proceed from relative prices, but use other tools for this purpose, primarily environmental balances and environmental marketing. These economic tools are more suitable for defining the goals of sustainable development than allocation instruments. The latter, due to the application of the marginal cost principle in the analysis of technical capabilities and policy strategies,

as well as due to their ability to indicate market distortions and the consequences of this distortion due to political decisions, are more suitable for achieving the goals of a sustainable mode of production [2].

It should be noted, however, that innovation processes, for example, in the form of energy substitution, which are a result of changes in the prices of factors of production and the combination of the latter, are not necessarily initiated by allocation tools. They also are required to apply economic tools [3]. Thus, at the level of an individual organization, according to the share of expenses on wage and energy costs in the sum of total costs, when prices increase, there may be a stronger concentration on measures to increase labor productivity or initiate energy efficiency improvements, even if energy prices decrease. In addition, innovation processes are becoming increasingly global, i.e. the national increase in energy prices does not have a significant impact on them.

Results and its discussion.

Market instruments of environmental policy are, first of all:

- environmental taxes and payments,
- certificates and compensations,
- regulation of environmental responsibility.

Environmental taxes and payments, as a classic pricing solution, are recorded in the accounts of companies that damage the environment and (or) use natural resources as alternative costs of their activities in the form of taxes and payments [4].

In accordance with the rule of marginal cost prices and on the condition that as much as possible differentiated (marginal) costs are spent on the prevention of environmental damage, they have their effect exactly where the (economic) profit from any measure to reduce the environmental burden is the highest [5].

However, here it becomes obvious that there is still a need for training in working with the category of alternative costs and it is necessary to overcome a lot of resistance along the way. The reason for the predominant use of other tools, such as environmental plans, seems to be that tax issues always affect current policy and strengthen the opposition. Responding to market requirements, they offer great opportunities to reduce individual preventive costs and adaptation costs, i.e. they correspond to the cost-income categories that companies operate with. Their application is relatively simple and they open up the possibility of using additional functions, for example, obtaining fiscal revenues and supporting the implementation of administrative and legal regulations. The barriers to their implementation and the "programmatic resistance" are based, first of all, on parting with the illusion that economic policy is neutral about industries and materials. Sometimes there is a problem of reversal of phases, due to coordination and political reasons, i.e. instead of starting the process with a high "input" tax or payment, which decreases over time, the process often starts the other way around [6]. Certificates are issued rights or loans that operate on the principle of damage prevention with minimal costs. As a result of emissive development or control, the trade in certificates is regionally restricted and requires a mandatory legal framework. The prerequisite, according to the standard price method, is compliance with the established emission level. The distribution of certificates is carried out at an auction or in the form of a gratuitous distribution [7].

The main idea of this tool is as follows: if the marginal preventive costs of an enterprise are lower than the certificate rate, then organizations refrain from issuing (selling their certificates or depositing them in a bank) until their marginal preventive costs reach the market rate of certificates, i.e. the price of certificates will correspond to supply and demand. If the marginal preventive costs of the enterprise are higher than the exchange rate or the price of certificates, they receive a signal that their emissions or (prevention) are still in the safe range of marginal costs [8]. Consequently, they continue to issue or purchase additional certificates until the certificate exchange rate is reached. The optimal compensation of the marginal preventive costs is achieved when the curve of the marginal preventive costs of the enterprise corresponds to the demand curve for certificates in the certificate market. Certificates, like other market-based or allocation instruments, are characterized by the lowest costs in achieving environmental goals. As a mixed instrument, they represent the environmental solution closest to the market, since, for example, unlike environmental taxes and payments, their price is formed directly on

the market or the exchange for the sale of CO₂ certificates using the supply and demand mechanism. Therefore, the distortion of market competition is insignificant [9].

Sometimes there are relatively high transaction costs in the form of costs for searching for information, conducting the negotiations, drafting the contracts, and monitoring. Attempts to attract or counter-take into account aspects of reducing emissions, for example, areas occupied by forest and other vegetation, and the choice of only "pleasant" trading partners, also give the way to raise doubts. There is a risk of entering into transactions both between producers (buyers of certificates) to reduce the price (rate) of certificates, as well as between sellers (enterprises, that prevent emissions) to increase the price of certificates; it is also possible to accumulate certificates in anticipation of an increase in their rate [10].

When choosing the best option for the primary distribution of certificates, it can be difficult to avoid creating barriers to entry for new issuers. Based on the specifics of harmful substances, it is necessary to take into account the diffusion, range and duration of exposure. From the point of view of environmental economics, certificate trading is a "mixed instrument", i.e. a combination of tax and payment solutions, negotiated solutions (transferable and tradable property rights and pollution), and problem-setting. Despite these challenges, certificates have compelling benefits and will be central to climate protection tools. Compared to administrative and legal instruments, they are closer to market processes and, as a result, minimally distort competition compared to taxes/payments. However, it should be pointed out that the trade of certificates should not displace other ecopolitical instruments, but complement them [11].

Such an addition will become increasingly important, since, like other flexible ecopolitical instruments, it is not the social costs resulting from climate change that are presented, but "only" the economic ones. The funds accumulated in this way can help to partially finance all public expenditures.

The implementation of the principle of alternative costs also applies to the regulation of material environmental responsibility, i.e. the financial confrontation of an economic entity with the risk of causing damage to the environment increases its economic interest in preventing risk. Until now, environmental material responsibility has been regulated mainly by private environmental law and criminal environmental law. It orientates on the principle of responsibility for guilt. Environmental material liability, supplemented by the fact of innocence for creating a danger and the fact of the reversal of the burden of proof, is practically not applied. The advantage is the implementation of both the principle of responsibility for caused damage and the principle of damage prevention (through the obligation to insure and, sometimes, through material responsibility for creating a danger).

Table 1 – Overview of economic instruments

Charges/Taxes	Subsidies	Deposit-refund systems	Market Creation	Enforcement incentives
Product taxes and charges	Grants	Reusable items	Emission Trading	Non-compliance fees
Tax differentiation	Soft Loans	Disposals	Market Intervention	Performance bonds
Effluent taxes and charges	Tax Allowances		Liability Insurance	
User fees				
Administrative charges				
Note: Compiled by the author				

Tax differentiation aims to stimulate the use of less harmful substitute products or inputs at the expense of more harmful products or inputs. Differentiated taxes on vehicle fuels thus are widely applied

to stimulate, for example, the use of low-sulphur diesel, and the use of unleaded petrol and/or petrol with low contents of benzene.

It is problematic to establish a causal relationship and provide evidence, due to many reasons, as well as the action of temporary and local factors, especially when causing total and remote damage. With the growth of environmental risk, the need for insurance coverage increases, which can not always be assigned to the causer and which is not always feasible for competitive and political reasons, which, in principle, leads to a preference for stock solutions. The problems that arise when trying to evade financial responsibility in the event of bankruptcy remain unresolved. In the field of multinational trade in certificates, the problem of implementing the principle of material liability remains unresolved if a country sells more certificates (or issues) than it actually has (or emits). Special attention is paid to voluntary environmental agreements or individual commitments. This is due to their increasing practical importance, firstly, as a result of their high applicability (mainly due to the freedom of action that they provide for enterprises using this method), as well as the limits achieved in the application of traditional environmental solutions, and, secondly, as a result of taking into account aspects or elements of all other tools.

Each instrument in the PINE database is tagged with one or more of the environmental domains it aims to address: air pollution, water pollution, climate change, transport, land management, etc.

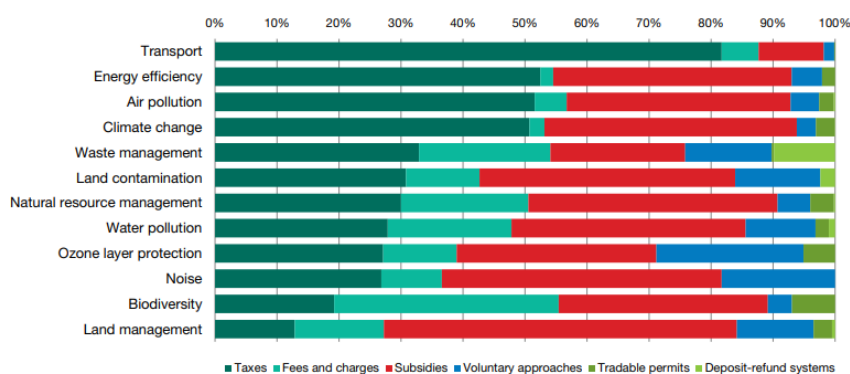

Figure 2 – Drawing – Policy instruments by type and environmental domain

Note: Compiled by the author

Biodiversity was recently added to the list of environmental domains. This allows EXAMPLE all types of instruments associated with biodiversity to be retrieved. Currently, about 490 policy instruments in 52 countries have been identified as biodiversity-relevant, 90% of which are still in force today. As in many other domains, taxes, and fees are among the most frequently used instruments directed at conserving and sustainably using biodiversity. Biodiversity-relevant taxes generated a revenue of USD 2 billion per year on average during 2011-2015, that is, 0.56% of the total revenue from environmentally relevant taxes in OECD countries. The revenue has remained more-or-less constant over the past 15 years.

Conclusion.

The debate about the mechanical application of tools is long out of date, since the choice of tools usually cannot explain the results achieved by the chosen policy. Additional factors that explain certain results are: the strength or competence of the participants, their strategic orientation and conditions of action, as well as the specific nature of the environmental problem being solved. In addition, there are often side effects that sometimes have a stronger impact than the effects planned from using the tools [12]. Such side effects exist, for example, in the form of an informal signal effect or a certain political style, i.e., how a government decision in the field of environmental policy is made and how it is implemented.

The argument for the preferred use of a combination of instruments is also the uncertainty of the monetary assessment of environmental damage or beneficial effect. Therefore, the combination of tools should include such types of tools that take into account both the existing information deficits and the costs of conducting operations.

The results of the analysis showed that it is not possible to clearly identify one of the options that would meet all the evaluation criteria (political operationalization of goals, theoretically-contractual legitimation, compliance with the political and economic system, economic efficiency, institutional manageability). This explains the parallel coexistence of incentive instruments in the Republic of Kazakhstan, despite the increased efforts to unify them. At the same time, quota models receive the highest rating in all parameters, followed by energy supply models, due to low costs for implementing the goal, while competitive models take the last place, owing it to their insufficient static and dynamic efficiency [13].

The argument presented here in favor of a reasonable eco-policy combination also touches on a paradigm shift, which, due to the new quality of environmental problems (especially climate change) and the achievement of the ultimate utility of traditional tools, puts forward demands for innovative environmental policy that have never been put forward before.

The natural environment serves as a prerequisite and a way of existence of all living things; a person influences the natural environment surrounding him, not only consuming its resources, but also changing it, adapting it to meet his needs. Throughout the history of its development, humanity has been distinguished by a consumer attitude towards nature; man has always regarded it as a source of his existence, as a resource, and not as an object of care and protection.

The idea of nature protection arose and acquired legal forms in the nineteenth century. At that time, environmental protection was considered as the protection of natural monuments, their relics and landmark objects from destruction by man. Gradually, the idea of environmental protection has developed into other (including legal) forms of activity, and now the problem of environmental protection and improvement has turned from a regional into a national, and then into an international problem, the solution of which depends on the joint efforts of the entire international community [14].

If the improvement of the environmental parameters of the technological process, the organization of production, and product quality is associated with the creation of new technologies, with the conduct of research and development work, then it is advisable to associate them with capital expenditures;

- costs associated with the maintenance of the environmental protection process, providing it with material resources, devices, tools, and other means of labor;
- costs associated with the organization of the environmental management process;
- expenses caused by the need to recruit labor, train and retrain personnel engaged in environmental activities at the enterprise;
- deductions from the unified social tax to social insurance funds made in accordance with the current legislation at the established rates;
- depreciation of fixed assets and intangible assets of an environmental nature, in particular sewage treatment plants, patents for environmental protection technologies, environmental monitoring tools;
- rent and leasing payments for environmental protection facilities (for example, for the use of special vehicles;
- i) marketing costs of products with improved environmental parameters (including advertising costs);
- payment of taxes and fees paid to the budget and other mandatory payments included in the costs of producing environmentally cleaner products (for example, property tax on additional equipment used to install radiation reduction devices on household appliances);
- unproductive expenses related to environmental protection activities;
- other costs.

In order to more fully identify production costs and determine the cost of certain types of products (works, services), taking into account the specifics of the organization and production technology, it is necessary to correctly establish cost accounting objects and calculation objects.

At the same time, under the objects of cost accounting, it is customary to understand the places of occurrence of expenses, namely specific workshops, production facilities, sites and other structural units, in the context of which the costs of manufacturing products, performing works and rendering services should be grouped.

An important stage of accounting for production costs is the rationing of material, labor and financial resources used in the manufacture (development) of both all products and their individual types, as well as a systematic comparison in the production process of actual costs with established norms, standards, estimates, tasks in order to identify deviations from them.

Initially, the issues of the use and protection of the environment were solved within the framework of the economic activity of a particular state and were considered as the realization of its economic function. In the future, a new term "greening of legislation" appeared in legal science.

Analysis of modern scientific sources shows that the term "greening of legislation" has been identified in modern legal literature; this fact can be considered evidence that the introduction of environmental regulations in various industries has acquired the character of a trend in the legislation of modern states.

The need for environmental regulations in various branches of law was first voiced quite a long time ago; more than thirty years ago, William O. Douglas wondered whether it was possible to turn the cause of environmental protection into a religion and give it a messianic character. He considered this question one of the most important issues of our time. The Messianic character is not always applicable to specific types of modern activity, since it requires an idea capable of forming a set of universally recognized values that neither the state nor individual representatives of a particular society should encroach on [15].

Modern life shows that environmental protection has not become a religion in the form that Dr. William O. Douglas imagined it to be, however, much of what formed the basis of the provisions of his writings has not lost its relevance in today's conditions. An alternative to Messianic ideas about environmental activities is the formation of such ideas in law and law-making, through which it would be possible to give a new look to many sectoral and intersectoral provisions [16].

We would like to present our conclusions on the range of issues raised in this article in the following form:

- the greening of legislation is a specific phenomenon in law; this phenomenon can be considered as a sign of the modern legislative process, where traditional legal implementation mechanisms are applicable in the ecological and legal field, provided that when they are introduced into the industry, they are sufficiently adapted (ecologized) to the corresponding object of legal influence;
- a number of environmental and legal provisions operate through regulatory installations located in the structure of other laws; among these installations are administrative procedural norms and norms regulating economic activity;
- the greening of legislation, its unification (ensuring compliance) with international standards are the most important tools for environmental protection in modern conditions;
- the problem of environmental protection cannot be solved within one region; clearly coordinated actions are needed to ensure an integrated approach to solving a specific problem; international cooperation is needed to develop common effective legal mechanisms that should be "armed" with the ecological and legal branches of states engaged in joint environmental protection activities.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Саенко К.С. Учет экологических затрат. — М.: Финансы и статистика. — 2018. — 206 с.
- 2 Шапигузов С.М., Шнейдман Л.З. Экологический учет для предприятия. Сборник докладов: Конференция ООН по торговле и развитию: пер. с англ. — М: Финансы и статистика. — 2018. — 200 с.
- 3 Ильичева Е.В. Сравнительная характеристика финансового, налогового, управленческого и экологического учета. Журнал Современные проблемы науки и образования. — № 1. — 2019. — 66 с.
- 4 Муруева Э.К. Экологические аспекты бухгалтерского учета (на примере лесного сектора экономики). дис. канд. экон. Санкт-Петербург. — 2018. — 282 с.

- 5 Сафин У.З. Теневая экономика и коррупция. Учебное пособие. М-во внутренних дел Российской Федерации, ГОУВПО Уфимский юридический ин-т. Уфа. — 2018. — 99 с.
- 6 Морозова Е.В. Классификация затрат на природопользование и охрану окружающей среды. Современные наукоемкие технологии. — №9. — 2018. — 46 с.
- 7 Гусаковская Е.Г. Учет расходов на природоохранную деятельность. Бухгалтерский учет. — №22. — 2018. — 99 с.
- 8 Arnd H.K. (2018) Flow cost accounting - an environmental cost concept for environmental management. The EC Eco-Audit Ordinance - with eco-controlling for a certified environmental management system, Munich.Vienna: Hanser Verlag. P. 249-259
- 9 Fischer H., Blasius R. (2018) Environmental cost accounting. B: BMU/UBA: Handbuch Umweltcontrolling, Munich: Verlag Vahlen. P. 439-457
- 10 Letmathe P., Stürznickel B., Tschesche J. (2020) Resource cost accounting. №.10. P. 52-57
- 11 Fraunhofer Society for the Promotion of Applied Research e.V. IKARUS – BUIS users. Available at: — URL: <http://www.ikarus.iao.fhg> (accessed: 16.02.2023)
- 12 Seidel E. (2018) Operational cost accounting on the way to controlling rank. Environmental and cost-oriented corporate management - for the identification of win-win potential. Wiesbaden: DUV. P. 95-112
- 13 Müller-Wenk R. (2018) The ecological accounting. An information and control tool for environmentally friendly corporate policy. Frankfurt: Campus Verlag. 16 p.
- 14 Roth U. (2019): Umweltkostenrechnung, Grundlagen und Konzeption aus betriebswirtschaftlicher Sicht. Dissertationsschrift, Wiesbaden: DUV. 102 p.
- 15 Liedtke C., Orbach T. Rohn H. (2018) Operational costing and mass accounting: a new approach to ecology-oriented costing. Wuppertal: Wuppertal Institute for Climate, Environment and Energy. 66 p.
- 16 Spath D., Lang C., Loew T. (2020) Environmental controlling in manufacturing companies. Results from the research project INTUS, Stuttgart, Fraunhofer IAO. 199 p.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ САЯСАТТЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫ

Аңдатпа.

Қазіргі уақытта экологиялық проблемалар ерекше жаһандық сипатқа ие болды. Бұл, ең алдымен, қоғамның материалдық прогресін жоспарлау және жүзеге асыру кезінде адам өмірі мен басқа тіршілік иелерінің экологиялық ережелері ескерілмегендігіне катысты. Осыған байланысты қазіргі уақытта әлемнің барлық дерлік елдері, атап айтқанда экономикалық тұрғыдан дамыған елдер өздерінің экологиялық саясатын құруға, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануды қалыптастыруға және оларды толықтыру үшін қаржы ресурстарын ұсынуға барынша күш салуда. Экологиялық саясатты қамтамасыз етуде мемлекет басты рөл атқарады, бірақ қазіргі қоғамда мемлекеттік аппарат экологиялық саясаттың жалғыз субъектісі емес, саяси партиялармен, сондай-ақ ғылыми және кәсіби қауымдастықтармен және коммерциялық компаниялармен бірге көпшіліктің бірі ғана. Барлық мемлекеттердің саясатының маңызды бөлігі бола отырып, экологиялық саясат және оны жүзеге асыру немесе орындамау азаматтардың көзқарастарына әсер етеді.

Негізгі сөздер: есеп, экология, экологиялық саясат, экологиялық құралдар, қаржы.

ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ИНСТРУМЕНТЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ

Аннотация.

В современных условиях существующие экологические проблемы приобрели особый глобальный характер. В первую очередь это относится к тому факту, что при планировании и осуществлении материального прогресса общества не принимались во внимание экологические правила человеческой жизни и жизнедеятельности других существ. В связи с этим в настоящее время практически все страны мира, а именно те, которые относятся к экономически развитым, прилагают максимум усилий для выстраивания своей экологической политики, формирования рационального использования природных ресурсов и предоставления финансовых ресурсов для их пополнения. Основную роль в обеспечении экологической политики играет государство, но в современном обществе государственный аппарат является не единственным субъектом экологической политики, а лишь одним из многих, наряду с политическими партиями, а также научными и профессиональными ассоциациями и коммерческими компаниями. Являясь важной частью политики всех государств, экологическая политика и ее реализация или неисполнение оказывают влияние на отношение граждан к государственной власти.

Ключевые слова: учет, экология, экологическая политика, экологические инструменты, финансы.

REFERENCES

- 1 Saenko K.S. Uchet ekologicheskikh zatrato [Accounting for environmental costs]. M.: Finansy i statistika. 2018. 206 p. [in Russian]
- 2 Shapiguzov S.M., Shnejdman L.Z. Ekologicheskii uchet dlya predpriyatii. [Environmental accounting for enterprises]. Sbornik dokladov: Konferentsiya OON po trgovle i razvitiyu: per. s angl. M: Finansy i statistika. 2018. 200 p. [in Russian]
- 3 Il'icheva E.V. Sravnitel'naya kharakteristika finansovogo, nalogovogo, upravlencheskogo i ekologicheskogo ucheta. [Comparative characteristics of financial, tax, management and environmental accounting]. Zhurnal Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya. № 1. 2019. 66 p. [in Russian]
- 4 Murueva E.K. Ekologicheskie aspekty bukhgalterskogo ucheta (na primere lesnogo sektora ekonomiki). [Environmental aspects of accounting (on the example of the forest sector of the economy)]. dis. ... kand. ekon. Sankt-Peterburg. 2018. 282 p. [in Russian]
- 5 Safin U.Z. Tenevaya ekonomika i korruptsiya. [Shadow economy and corruption]. Uchebnoe posobie. M-vo vnutrennikh del Rossiiskoi Federatsii, GOUVPO Ufimskii yuridicheskii in-t. Ufa. 2018. 99 p. [in Russian]
- 6 Morozova E.V. Klassifikatsiya zatrat na prirodopol'zovanie i okhranu okruzhayushhei sredy. [Classification of environmental management and environmental protection costs]. Sovremennye naukoemkie tekhnologii. №9. 2018. 46 p. [in Russian]
- 7 Gusakovskaya E.G. Uchet raskhodov na prirodookhrannuyu deyatel'nost. [Accounting for environmental costs]. Buhgalterskii uchet. №22. 2018. 99 p. [in Russian]
- 8 Arnd H.K. (2018) Flow cost accounting - an environmental cost concept for environmental management. The EC Eco-Audit Ordinance - with eco-controlling for a certified environmental management system, Munich.Vienna: Hanser Verlag. P. 249-259 [in English]
- 9 Fischer H., Blasius R. (2018) Environmental cost accounting. B: BMU/UBA: Handbuch Umweltcontrolling, Munich: Verlag Vahlen. P. 439-457 [in English]
- 10 Letmathe P., Stürznickel B., Tschesche J. (2020) Resource cost accounting. №.10. P. 52-57 [in English]
- 11 Fraunhofer Society for the Promotion of Applied Research e.V. IKARUS – BUIS users. Available at: — URL: <http://www.ikarus.iao.fhg> [in English] (accessed: 16.02.2023)
- 12 Seidel E. (2018) Operational cost accounting on the way to controlling rank. Environmental and cost-oriented corporate management - for the identification of win-win potential, Wiesbaden: DUV. P. 95-112 [in English]
- 13 Müller-Wenk. R. (2018) The ecological accounting. An information and control tool for environmentally friendly corporate policy. Frankfurt: Campus Verlag. 16 p. [in English]
- 14 Roth U. (2019): Umweltkostenrechnung, Grundlagen und Konzeption aus betriebswirtschaftlicher Sicht. Dissertationsschrift, Wiesbaden: DUV. 102 p. [in English]
- 15 Liedtke C., Orbach T., Rohn H. (2018) Operational costing and mass accounting: a new approach to ecology-oriented costing. Wuppertal: Wuppertal Institute for Climate, Environment and Energy. 66 p. [in English]
- 16 Spath D., Lang C., Loew T. (2020) Environmental controlling in manufacturing companies. Results from the research project INTUS, Stuttgart, Fraunhofer IAO. 199 p. [in English]

Information about authors:

Chaikovskaya Luybov – **corresponding author**, doctor of economic sciences, professor of the departments “Finance and accounting”, Plekhanov Russian university of Economics, Moscow, Russian Federation

E-mail: chaik.ovskaya@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1292-402X>

Информация об авторах:

Чайковская Любовь – **основной автор**, доктор экономических наук, профессор кафедры «Финансы и бухгалтерский учет», Российский экономический университет имени Плеханова, г. Москва, Российской Федерации

E-mail: chaik.ovskaya@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1292-402X>

Авторлар туралы ақпарат:

Чайковская Любовь – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының докторы, «Қаржы және бухгалтерлік есеп» кафедрасының профессоры, Плеханов атындағы Ресей экономикалық университеті, Мәскеу қ., Ресей Федерациясы

E-mail: chaik.ovskaya@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1292-402X>

А.И. Естурлиева¹ , Ж.А. Жайлаубаева^{1*} , Д.Б. Утебалиева¹ Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова
г.Актау, 130000, Республика Казахстан
*e-mail: zhadra.zhailaubayeva@yu.edu.kz

ОРГАНИЗАЦИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ ВНЕДРЕНИЯ ВОДЯНЫХ СКВАЖИН ДЛЯ ВОДОСНАБЖЕНИЯ СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ

Аннотация.

В настоящее время, на территории Казахстана есть много селений/аулов, пастбищ, которые не имеют собственного колодца и скважины с водой. Государство пытается решить данную проблему путем принятия различных программ по оснащению водой отдаленные населенные пункты, такие программы как «Правила по возмещению части расходов, понесенных субъектом агропромышленного комплекса при инвестиционных вложениях «Обводнение пастбищ», утвержденная постановлением Правительства Республики Казахстан от 29 апреля 2014 года № 421 и программой «Питьевая вода», утвержденной постановлением Правительства Республики Казахстан от 23 января 2002 года, которые реализуются на всей территории Казахстана, но несмотря на все эти меры ввиду объективных и субъективных обстоятельств, многие отдаленные районы все еще ждут воду. Это подтверждает значимость исследуемой темы.

Новизной исследуемой темы можно определить, как организацию предпринимательской деятельности связанной с обеспечением пресной воды путем бурения скважин на частных и внегородских участках для прокладки водных путей, водоносных станций с инженерными сетями. Выносимые предложения статьи являются удешевления при подготовке скважины специальной буровой установки, нежели обычным буровым механизмом, а также упрощения процесса логистики.

Ключевые слова: сельская местность, крестьянские хозяйства, водоснабжение, водяные скважины, опреснение воды, Мангистауская область.

Введение.

Интенсивный рост населения и развитие области привело к тому, что ежегодно растет потребность в питьевой воде. За сутки употребляется около 150 тыс. кубометров питьевой воды, и это говорит о том, что к 2025 году потребность в воде может увеличиться до 250 тыс. кубометров.

По данным Минсельхоза в 2020 году, в Мангистауской области погибло 1 147 голов скота — «всего 0,13% от числа животных в Мангистауской области». В Кызылординской области погибло 492 головы — 0,03%. 2 260 лошадей, более 3 000 овец и 200 верблюдов были доставлены в Актюбинскую, Атыраускую и Северо-Казахстанскую области из засушливых районов. В связи с этим возникает необходимость строительства опреснительного завода в Мангистауской области с мощностью 255 тыс. кубометров в день, станции возобновляемых источников энергии на 40 гигаватт. Это также решит проблему с безработицей в области и создаст 3500 рабочих мест на период строительства и 1800 новых постоянных рабочих мест в период поэтапного ввода объекта. Что также требует подготовку и обучение отечественные кадров, необходимо обеспечить строительство инфраструктуры [1].

После посещения Мангистауской области глава государства Касым-Жомарт Токаев дал указание о необходимости реализовать 9 проектов по опреснению воды и 4 проекта по строительству и реконструкции магистральных водопроводов до 2025 года, а также о необходимости расширять местную кормовую базу в области. Для снижения себестоимости продуктов животноводства в области, необходимо предусмотреть льготные тарифы на перевозку кормов из других регионов и наладить транспортировку социально значимых продовольственных товаров в Мангистау из других регионов страны.

Материалы и методы исследования.

Методологической основой исследования послужили: общенаучные приемы системного подхода, аналитического подхода, абстрактно-логический по изучению подходов и рассматриваемых видов работ по опреснению воды в Мангистауской области для предотвращения проблем с засухой.

Результаты и их обсуждение.

Для снижения себестоимости продуктов животноводства в области, необходимо предусмотреть льготные тарифы на перевозку кормов из других регионов и наладить транспортировку социально значимых продовольственных товаров в Мангистау из других регионов страны.

Совместно с программой развития ООН в Республика Казахстан в 2019 году. Министерство природных ресурсов, экологии и геологии стали разрабатывать проект «Начало и реализация среднесрочной и долгосрочной политики адаптации к изменению климата в РК». Проект поможет провести оценку климатических рисков и уязвимости как основы для дальнейших действий, создать базу для учета рисков, а также внедрить эффективные методы, инструменты и информационные системы для повышения 79 качества информации, используемой в процессе принятия решений по адаптации к изменению климата.

Принимаются меры по борьбе с неблагоприятными природными явлениями, включая засуху внедрение водосберегающих технологий и стимулирование водосбережения.

Объект исследования – бурение скважин в отдалённых регионах для доступа скоту к воде с расстоянием 5 км. между водяными скважинами, доступными к водопою.

Задачи, решаемые в ходе исследования:

- 1) анализ предметной области;
- 2) анализ рынка фермеров сельскохозяйственной отрасли;
- 3) оценка рисков и рекомендации по их минимизации;
- 4) опрос среди фермеров сельскохозяйственной отрасли;
- 5) изучение проблемы воды региона;
- 6) инновационный подход установки водяных скважин на расстоянии 5 км.

Концепция исследования предусматривает деятельность по предоставлению услуг «бурение водяных скважин» с целью создания условий для доступа к воде в отдаленных районах на пастбищах, что позволит удовлетворить потребности местного населения и спасение от обезвоживания животных и КРС. В частном секторе и пригородных районах необходимо организовать бизнес по монтажу водопроводов, колонн и насосных станций, а также предоставлять услуги по бурению скважин на воду со строительной инфраструктурой в виде арыков водонапоем. Проект по данной теме будет способствовать в реализации частных программ, что позволит фермерам обводнить пастбища. Это поможет решить проблемы сельского хозяйства, связанные с орошением пастбищ для выращивания скота. На первом этапе проекта планируется организация деятельности, включая создание условий для развития бизнеса, а именно приобретение оборудования и наем работников. В следующем планируется расширить бизнес и привлечь новых фермеров, путем расширения спектры услуг и планируется закуп дополнительного оборудования для бурения [2].

Экономические проблемы региона все больше усугубляет тот момент, что в Центральной Азии воды становится все меньше и меньше. Из-за отсутствия осадков на фоне рекордно высоких температур люди измотаны и возникает вопрос, кто же несет за это ответственность? А первыми кто заметил признаки сильной засухи были фермеры и скотоводы, так как Мангистау является пустынной местностью и тут возможен только выпас скота и часто в этом районе потери исчисляются овцами, лошадьми и козами

Во многих частях Казахстана так и в городе не хватает оценка на сцене и кормовые зерно растут некоторые пастухи начали кормить своих лошадей картона смешенной составами отходами в июне появились сообщения подобного образа. Всю серьезность ситуации Правительство осознало слишком поздно, не было принято вовремя меры по доставке сено из других регионов страны и не было попытки обеспечить доступность.

В итоге МСХ РК было принято запрет на экспорт продуктов питания и зерна для кормления животных, с целью перенаправления их во внутренний рынок. Из-за малого количества осадков весной и высоких температур в начале лета не взошла трава. Обессиленные от отсутствия подножного корма животные умирают в степи. Поскольку власти не смогли быстро принять меры, имели место такие ситуации, когда некоторые фермеры начали употреблять больше воды или отводили воду на свои поля, этим поведением были возмущены те фермеры, у которых внезапно высохли участки. Были приняты меры местными властями о реконструкции существующих каналов и восстановлении водохранилищ, построении новых колодез в данном районе. Также о закрытии водоемов и обеспечении охраны вокруг них. На что необходимы государственные средства, так как здесь нужен более научный подход. Все это конечно же хорошо, ноэтим не решится основная проблема заполнения колодез и водохранилищ путем новых инновационных водяных скважин, предлагается проект «Экономическая эффективность внедрения водяных скважин путем инновационного подхода в проблеме с засухой», в котором проведено исследование на протяжении 6 месяцев с предоставлением экономической эффективности внедрения водяных скважин путем инновационного подхода [3].

Бурение скважин под воду с обустройством насосной станции 50 000 тг. за 1 погонный метр по программе обводнение пастбищ. Требуется организация бизнеса в рамках по орошению пастбищ индивидуальных предпринимателей и крестьянско-фермерских хозяйств оказание услуг по бурению подводных скважин, а также в частных секторах и на дачах можно оказывать услуги по бурению. В процессе бурения технологический процесс направляется на проделывание отверстий в недрах почвы. Данные сверление можно сравнить со сверлением ручным методом, то есть штифтом.

Основные направления деятельности в организации проекта:

1. Бурение подводных скважин длиной до 25 м.
2. Насосно-котельные станции вводятся в работу.
3. С прокладкой труб подается холодная вода.
4. Установка и замена труб.

Хозяева дачных участков, жители населенных пунктов в частных секторах, хозяева клошар, фермера, крестьянские хозяйства станут основными клиентами.

Основными клиентами будут владельцы ферм и кошар, люди, проживающие в частных секторах населенных пунктов, а также те, у кого есть дачи и дачные участки.

Диаметр скважины может составлять несколько десятков и сотни метров, а поскольку скважины диаметром 5-50 см невелики, требуется использовать колонны из специально сконструированных разделительных труб. Такие трубы называются бурильными, а отдельные части, из которых состоит бурильная колонна, называются парами. На дне пробуренной скважины находится буровое долото, соединенное с бурильной трубой. В верхней части (устье) скважины на поверхности бурильная труба зажимается и перемещается с помощью специального механизма для вращения долота. Данный механизм имеет название ротор или, в некоторых буровых установках, вращателем. При бурении отверстия в дереве или металле разрушенный материал вытаскивается из специального паза в буровой коронке. Данный метод осуществляется при бурении скважин.

Этот метод называется спиральным, а инструмент шенкелем. Он используется для проходки неглубоких скважин до нескольких десятков метров. Сбор воды. Для существования человеку необходима вода. Все живое начинает существование возле пресной воды. Множество людей строят свои собственные дома, облагораживая пригороды и сельскую местность. Они живут не в панельных домах, а в собственных домах с большими земельными участками, где свободно строят гаражи, теплицы, сауны и прочее, чего не могут делать люди, живущие в панельных домах. И с весны до поздней осени многие городские жители проводят время в своих теплицах, а некоторые даже живут там. В большинстве случаев электричество и вода должны быть организованы и подведены на месте.

Работая над улучшением предложений компании, производительность среднего чека продаж будет увеличена. В настоящее время, то есть на этапе вывода компании и ее продукции на рынок, основные приоритеты соответствуют производственным технологиям для обеспечения качественных характеристик продукции [4].

А в настоящее время необходимо прекращать оказание услуг по бурению на открытом воздухе или бурение помещения, так же нужно отказать получение заказов на бурение на следующий год. Объем клиентов и прибыль по каждому виду деятельности: «бурение скважин». Проведя анализ рынка можно определить примерный объем клиентов за текущий месяц. Это составляет приблизительно 2 человека. Если предположить, что в месяц будет два клиента, то каждый клиент воспользуется услугой бурения скважин для программы орошения пастбищ при средней стоимости 120 метров на клиента и 50 000 бат за метр глубины, поэтому средний прогнозируемый объем продаж в месяц будет следующим: 12 000 000 тг. из них 80% субсидируемые средства и 20% от суммы оплачивает заказчик «Подключение насосных станций». Описание нынешних и потенциальных клиентов. Стоимость одного насосного оборудования составляет 89 900 тг.

Основные клиенты:

1. Крестьянские хозяйства, занимающиеся животноводством.
 2. Индивидуальные предприниматели, фермеры, занимающиеся животноводством на пастбищах.
 3. Туристы. Начало сезона резко увеличивает спрос на скважины;
- Владелец частных домов. Типичные причины: нехватка воды или перебои в водоснабжении;

Самый эффективный и продуктивный способ найти потенциальных клиентов - это публиковать информацию в средствах массовой информации.

В данном городе конкуренция не развита. Для борьбы с конкуренцией необходимо принимать маркетинговые меры:

1. Фермерам на постоянной основе предлагается льгота;
2. Высококачественный сервис;
3. Недорогие услуги.

Отсутствие достаточных средств, производственных мощностей и налаженной системы сбыта товаров. Значительная часть затрат в начальный период связана с наличием заемных средств для начала деятельности. Для создания животноводческого комплекса необходима чистая питьевая вода для разведения и откорма животных. В почве несут чистую воду подземные водоносные горизонты. Единственная проблема любого владельца животноводческой фермы – обеспечить доступ к данной воде. Обеспечить себя собственным источником воды – один из самых эффективных способов – прорубить отдельную скважину. Преимущество бурения скважины перед бурением колодца в том, что вода в скважине самая чистая, водоносный слой гарнатируванно изолирован от грунтовых вод, вода добывается на уровне промерзания грунта, поэтому вода не замерзает зимой, и можно организовать подземный водозабор. Система водоснабжения «под ключ», включающая до трех точек водопотребления из глубоких скважин на базе.

Существует несколько машин, назначенные бурению скважин, начиная от многотонных грузовиков и заканчивая небольшими буровыми установками. Для бурения скважин будет использовано многотонный грузовик с буровой установкой. У этого метода есть свои преимущества. Преимущества данного бурения: можно работать в труднодоступных местах. Этот вид услуг очень популярен среди животноводческих хозяйств и владельцев ферм. В связи с характером спроса на данный вид услуг, вероятно, что зимой спрос будет несколько ниже чем летом.

Со стороны предпринимателей, фермерских (крестьянских) хозяйств и людей, имеющих хозяйства в пригороде, ожидается повышенный интерес по организации данного вида бизнеса.

По мере роста прибыли ожидается увеличение количества предлагаемых услуг и числа сотрудников, а также объема заказа и числа новых клиентов.

По утверждению экспертов, данный вид услуг, имея мало конкурентов, просто не нуждается в широкомасштабной рекламной кампании. Однако на ранних стадиях развития бизнеса и выхода на рынок требуется использование каждой рекламной возможности. Небольшие компании практически не требуют рекламы, но могут захватить нужную целевую аудиторию. Другими словами, основными задачами маркетинга являются выбор объявлений, определение ценовой политики, реклама и продажа услуг, методы стимулирования сбыта, создание спроса и послепродажное обслуживание.

Конструкция буровой установки состоит из рамы, мотор-редуктора, шарниров с муфтами, подающего желоба с запорным клапаном, штанг различного диаметра в соответствии с требованиями заказчика, экскаватора, системы электрооборудования с реверсом и лебедки для опускания и подъема рабочего органа.

Принцип работы основан на гидравлическом бурении скважин с помощью использования оборотной воды. Насос подает воду из резервуара или колодца. Вода проходит через вращающуюся буровую штангу и контактирует с землей через отверстие бурового долота, промывая грунт и выталкивая его на поверхность. Существует ограничение, согласно которому нельзя бурить скальные грунты [5].

Кроме того, скважины глубиной до 600 метров (без воды вокруг) можно бурить, добавив буровой установке специальный винт. Установка опор во время строительства, монтаж и снос фундаментов линий электропередач, столбов для радиопередачи сетей связи, опор для мостов и переходов, столбов ограждений, бурение под сваи и т.д. гидравлические буровые установки предназначены для бурения скважины глубиной до 120 м в нескальных грунтах.

Скорость бурения значительно выше, чем установок колонкового типа. Она также может использоваться для прохождения блоков через скалистую местность. Принцип работы этой буровой установки основан на бурении с использованием оборотной воды. Вода подается резервуарами и колодцами с помощью насоса (продается отдельно).

Вода проходит через вращающуюся буровую штангу и контактирует с землей через отверстия бурового долота, размывая грунт и выталкивая его на поверхность. Конструкция буровой установки состоит из складной цепи, мотор-редуктора, шарнирного соединения, буровой штанги с кронштейном, комплекта буровых долот, электрической системы с реверсом и лебедки для опускания и подъема рабочего органа. Сборка и разборка бурового инструмента. Согласно правилам, сгибание бурового инструмента должно осуществляться с помощью трещотки, учитывая узость резьбового соединения. При сжатии соединений предполагается, что опорные поверхности намотанных деталей будут упираться друг в друга. Если винты не точны и не могут прилегать друг к другу, следует установить стальные пластичные шайбы соответствующей толщины.

Состав работ: 1. Установить и снять гаечный ключ, установить распорку; 2. Вернуть адаптер, зубило, ножницы и тросовый замок. Извлечь фильтрационную колонну из скважины с помощью лебедки буровой установки.

Инструкция по применению правил. Правила предусматривают, что скважина сначала обрабатывается раствором хлора, а затем промывается до полного заполнения водой. Состав работ включает:

1. Приготовление раствора хлорной извести (в специальной емкости из расчета 100 мг на литр воды).
2. Опустить бурильную трубу
3. Спустить воду в скважину
4. Закачать раствор хлорной извести в скважину (с помощью скважинного насоса).
5. Подъем бурильной трубы. Опускание и подъем буровой коронки.

Композиция произведений.

При уменьшениях пробитой оболочки.

1. Установить лебедку или накрутить на свечу (трубу) вращающийся колпак
2. Поднять парус (трубу) из скважины или желоба, очистить и смазать резьбовое соединение, прикрутить парус (трубу) к ранее спущенной бурильной колонке, поднять и снять колонну с обсадной трубы или опорной штанги (лебедки)

3. Опустите в скважину следующую свечу (трубу) и установите колонну на опорную вилку или закрепите ее на кронштейне штанги.

4. Снимите съемник или отвертку с вращающейся крышки и свободно поднимите вращающуюся крышку или вращающийся кожух.

Чтобы поднять колонковый бур.

1. Остановить вращение ротора и остановить насос
2. Поднять бур на направляющей квадратной трубе, установить бур на опорную вилку или штанговую опору, разгрузить направляющую (квадратную) трубу и отвести ее от устья скважины.

3. Освободите талевый блок от шарнирного соединения и опустите его в устье шахты

4. Извлечь буровой инструмент (комплект колонковых труб или долото с переводником) из скважины и установить его в штрэк.

Подготовительные и заключительные работы, связанные с подъемом и спуском буровой.

Состав работ

При подъеме бура

1. остановить вращение ротора и остановить насос
2. поднять бур на направляющей квадратной трубе, установить бур на опорную вилку или штанговую опору, разгрузить направляющую трубу и отвести ее от устья скважины.

3. освободите талевый блок от шарнирного соединения и опустите его в устье шахты.

4. извлечь буровой инструмент из скважины и установить ее в штрэк.

Если буровой инструмент уменьшился

1. подготовьте буровой инструмент (комплект колонковых труб или долото с переводником) опустите его в штур.

2. вверните одну трубку (при спуске бурильной колонны с помощью огня) и соедините наклонный блок с вращающимся сальником.

3. ввернуть кондукторную трубу в опущенную бурильную колонну, выключить насос, снять колонну с пробки или штанг держателя, включить вращение ротора и положить буровой снаряд на забой.

Накопить бронебойный снаряд.

Рабочая конфигурация.

1. Остановить пламенный насос. Остановить вращения ротора и поднять бурильную колонну до первого соединения (вдоль рабочей штанги) [6].

2. Закрепить бурильную колонну на подъемнике или палубных вилах, сняв токопроводящую (квадратную) трубу и отведя ее в сторону или опустив в канал.

3. Предварительно накопить подготовленные и испытанные трубы.

4. Опустить колонну в шахту по длине штабелируемой трубы, установленной на подъемнике или палубной вилке.

5. Завинтить проводящую трубку, установить насос и повернуть ротор, поместить буровой снаряд на дно скважины с восстановлением циркуляции.

Оросительная система – обеспечивает водой в необходимых требуемых количествах группу людей с помощью групп сооружений. Следующими основными характеристиками можно группировать разнообразные системы водоснабжения, которые встречаются на практике.

* существует тип, по которому используется природные источники – это система при которой из поверхностей получают воду (рек, озер и т.д.). подземные (артезианские и родниковые); смешанное (с разными видами воды);

* города и поселки – по коммунальному, заводы и фабрики – по производственному, перерабатывающие предприятия, фермы и комбинаты – по сельскохозяйственному;

* один объект – местный и группу объектов обслуживающий групповой по площади;

* гравитационный – способ водоснабжения-самотечный и с насосами механическое водоснабжение;

* безопасность обслуживания: категория I, позволяющая сократить потребление продуктов питания не более чем на 30% в течение трех дней; категория II, позволяющая снизить расчетный расход до 30%

в течение одного месяца или прекратить подачу воды на срок до 5 часов; категория III, позволяющая сократить потребление продуктов питания на 30% в течение одного месяца или прекратить подачу воды на срок до 5 часов; категория III, позволяющая сократить потребление от подачи до 30% в течение одного месяца или отключения водоснабжения на срок до одного дня.

Система водоснабжения состоит из следующих объектов:

- установка для приема воды;

- установка водоснабжения (Насосы и насосные станции);

Внутренняя система водоснабжения фермы начинается с подъемника, от которого отходят трубы. В помещении для приготовления пищи, расположенном на ферме, вода подается на важные устройства (водонагреватели, водонагреватели, моющие машины для корней, моющие машины для фруктов), в стойле-автоматические поилки, краны для полива.

Линия трубы, ведущая непосредственно к автоматическому умывальнику, проходит по пути расположения посетителей (высота должна составлять 160 см от пола). Все поилки на полке снабжены трубкой (ее диаметр составляет 25 мм). Эти ответвления крепятся к трубе специальными крепежами и прикручиваются болтами к тройнику сварочного устройства снизу. В коридорах на высоте 2,5 м над уровнем пола выполнены переходы в форме буквы «п» [7].

Заключение.

Исследовав внедрение водяных скважин путем инновационного подхода пришли к следующим выводам: во-первых, рассмотренные варианты работ и подходов несомненно, создадут положительные эффекты и результаты для клиентов, т.к. необходимо адаптироваться к потребностям каждого клиента. Уникальность данного подхода заключается в том, что можно выполнить работу в любом месте, с минимальными затратами сил и времени, используя автомобиль. У многих людей нет необходимого оборудования (насосов) для рытья этих колодцев. Это заставляет искать специалистов, необходимых для выполнения этой задачи.

Исходя из вышеизложенного можно сказать, что рассмотренные предложения по опреснению воды в Мангистауской области необходимы для предотвращения проблем с засухой и создание условий для доступа к воде в отдаленных районах на пастбищах, кашар, что позволит удовлетворить потребности местного населения и спасение от обезвоживания животных и КРС.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Никитин А.Н. Анализ эффективности применения технологии БСКО с ограничением водопритока, технический совет по СНТ. — Москва. — 2019. — 78 с.
- 2 Савельев В.А., Струкова Н.А., Берлин А.Р. Эффективность горизонтального бурения на месторождениях УР. — 2019. — 66 с.
- 3 Дмитриев А.Ю. Основы технологии бурения скважин. Учебное пособие. — Томск: Изд-во ТПУ. — 2018. — 216 с.
- 4 Гасумов Э.Р., Велиев В.М. Оценка технико-экономической эффективности реализации инноваций в скважинах газоконденсатных месторождений. Фундаментальные исследования. — № 1. — 2021. — 102 с.
- 5 Богомольный Е.И., Сучков Б.М., Савельев В.А., Зубов Н.В., Головина Т.И. Технологическая и экономическая эффективность бурения горизонтальных скважин и боковых горизонтальных стволов. Нефтяное хозяйство. — № 3. — 2018. — 96 с.
- 6 Третьяк А.А., Кокарев М.О., Швец В.В. Фильтр для скважин на углеродное сырье и воду. 1-я Международная научно-практическая конференция. Булатовские чтения. — Краснодар. — 2019. — С. 262-266

7 Глава государства провел встречу с общественностью Мангистауской области. [Электронный ресурс] — URL: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-vstrechu-s-obshchestvennostyu-mangistauskoy-oblasti-710014> (дата обращения: 19.12.2022)

АУЫЛДЫҚ ЖЕРЛЕРДІ СУМЕН ЖАБДЫҚТАУ ҮШІН СУ ҰНҒЫМАЛАРЫН ЕНГІЗУДІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аңдатпа.

Қазіргі уақытта Қазақстан аумағында жеке құдықтары мен суы бар құдықтары жоқ ауылдар/елді-мекендер, жайылымдар көп. Мемлекет бұл мәселені Қазақстанның бүкіл аумағында жүзеге асырылатын, «Инвестициялық инвестициялау кезінде агроөнеркәсіптік кешен субъектілерінің ұшыраған шығындарының бір бөлігін өтеу қағидалары», Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 29 сәуірдегі №421 қаулысымен бекітілген және Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2002 жылғы 23 қаңтардағы қаулысымен бекітілген «Ауыз су» бағдарламасы сияқты шалғайдағы елді мекендерді сумен қамтамасыз етудің түрлі бағдарламаларын енгізу арқылы шешуге тырысуда, бірақ осы шаралардың барлығына қарамастан, объективті және субъективті жағдайларға байланысты көптеген шалғай аудандар әлі де суды күтуде. Бұл зерттелетін тақырыптың өзектілігін растайды.

Зерттелетін тақырыптың жаңалығы жеке секторларда және қала маңындағы аудандарда су тартуға арналған ұнғымаларды бұрғылау, су арналары түріндегі құрылыстық инфрақұрылымы бар сумен жабдықтау жүйесін, сорғы станциясын және су құбырларын орнату бойынша қызмет көрсету бизнесін ұйымдастыру деп атауға болады..

Мәселені шешудің ұсынылып отырған артықшылығы дәстүрлі бұрғылау машиналарына қарағанда осы бұрғылау жабдығы бар дайын ұнғыманың құнының төмендігінде және тасымалдаудың қарапайымдылығында.

Негізгі сөздер: ауылдық жерлер, шаруа қожалықтары, сумен жабдықтау, су ұнғымалары, суды тұщыландыру, Маңғыстау облысы.

ORGANIZATION OF INNOVATIVE APPROACHES TO IMPLEMENTATION OF WATER WELLS FOR WATER SUPPLY IN RURAL AREAS

Abstract.

Currently, on the territory of Kazakhstan there are many villages / auls, pastures that do not have their own wells and wells with water. The state is trying to solve this problem by adopting various programs for supplying water to remote populations, such programs as the “Rules for the reimbursement of part of the costs incurred by the subject of the agro-industrial complex during investment investments “Irrigation of pastures”, approved by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated April 29, 2014 No. 421 and program “Drinking Water”, approved by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated January 23, 2002, which are implemented throughout Kazakhstan, but despite all these measures, due to objective and subjective circumstances, many remote areas are still waiting for water. This confirms the importance of the topic under study.

The novelty of the topic under study can be called the organization of a business for the provision of services for drilling wells for water in private sectors and suburban areas, for the installation of a water supply system, a pumping station and standpipes, with a construction infrastructure in the form of water canals.

The advantage of the proposed solution to the problem lies in the low cost of a finished well with this drilling equipment over traditional drilling machines and ease of transportation.

Key words: countryside, farms, water supply, water wells, water desalination, Mangystau region.

REFERENCES

- 1 Nikitin A.N. Analiz effektivnosti primeneniya tekhnologii BSKO s ogranicheniem vodopritoka, tekhnicheskii sovet po SNT. [Analysis of the effectiveness of the use of BSC technology with water flow restriction, technical council for SNT]. Moskva. 2019. 78 p. [in Russian]
- 2 Savel'ev V.A., Strukova N.A., Berlin A.R. Effektivnost' gorizonta'nogo bureniya na mestorozhdeniyakh UR. [Efficiency of horizontal drilling at UR deposits]. 2019. 66 p. [in Russian]
- 3 Dmitriev A.Yu. Osnovy tekhnologii bureniya skvazhin. [Fundamentals of well drilling technology]. Uchebnoe posobie. Tomsk: Izd-vo TPU. 2018. 216 p. [in Russian]
- 4 Gasumov E.R., Veliev V.M. Ocenka tekhniko-ekonomicheskoi effektivnosti realizatsii innovatsii v skvazhinakh gazokondensatnykh mestorozhdenii. [Assessment of the technical and economic efficiency of the implementation of innovations in the wells of gas condensate fields]. Fundamental'nye issledovaniya. № 1. 2021. 102 p. [in Russian]
- 5 Bogomol'nyi E.I., Suchkov B.M., Savel'ev V.A., Zubov N.V., Golovina T.I. Tekhnologicheskaya i ekonomicheskaya effektivnost' bureniya gorizonta'nykh skvazhin i bokovykh gorizonta'nykh stvolov. [Technological and economic efficiency of drilling horizontal wells and lateral horizontal shafts]. Neftyanoe hozyaistvo. № 3. 2018. 96 p. [in Russian]

6 Tret'yak A.A., Kokarev M.O., Shvec V.V. Fil'tr dlya skvazhin na uglerodnoe syr'e i vodu. [Filter for wells for carbon raw materials and water]. 1-ya Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya. Bulatovskie chteniya. Krasnodar. 2019. P. 262-266 [in Russian]

7 Glava gosudarstva provel vstrechu s obshchestvennost'yu Mangistauskoi oblasti. [The Head of State held a meeting with the public of Mangystau region]. Available at: — URL: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-vstrechu-s-obshchestvennostyu-mangistauskoy-oblasti-710014> [in English] (accessed: 19.12.2022)

Information about authors:

Aigul Esturlieva - candidate of economic sciences, associate professor of the Department of “Economics”, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh.Yessenov, Aktau, Republic of Kazakhstan

E-mail: aigul.yesturliyeva@yu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5632-8134>

Zhadra Zhailaubayeva - **corresponding author**, master of economic sciences, assistant professor of the department of “Economics”, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh.Yessenov, Aktau, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhadra.zhailaubayeva@yu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2000-4135>

Dina Utebaliyeva - master of economic sciences, assistant professor of the department of “Economics”, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh.Yessenov, Aktau, Republic of Kazakhstan

E-mail: dina.utebaliyeva@yu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0636-5487>

Информация об авторах:

Айгуль Естурлиева - кандидат экономических наук, ассоциированный профессор кафедры «Экономика», Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, г.Актау, Республика Казахстан

E-mail: aigul.yesturliyeva@yu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5632-8134>

Жадра Жайлаубаева - **основной автор**, магистр экономических наук, ассистент профессора кафедры «Экономика», Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, г.Актау, Республика Казахстан

E-mail: zhadra.zhailaubayeva@yu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2000-4135>

Дина Утебалиева - магистр экономических наук, ассистент профессора кафедры «Экономика», Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, г.Актау, Республика Казахстан

E-mail: dina.utebaliyeva@yu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0636-5487>

Авторлар туралы ақпарат:

Айгуль Естурлиева – экономика ғылымының кандидаты, «Экономика» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ш.Есенов атындағы каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Актау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aigul.yesturliyeva@yu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5632-8134>

Жадра Жайлаубаева – **негізгі автор**, экономика ғылымының магистрі, «Экономика» кафедрасының профессорының ассистенті, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Актау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhadra.zhailaubayeva@yu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2000-4135>

Дина Утебалиева – экономика ғылымының магистрі, «Экономика» кафедрасының профессорының ассистенті, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Актау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: dina.utebaliyeva@yu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0636-5487>

Ш.К. Әбікенова¹ , Ө.Ж. Сәкенов^{1*}

¹Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институты
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: urken2030@mail.ru

КӘСІБИ ТӘУЕКЕЛДІ БАҒАЛАУ ҮШІН ӨНДІРІСТЕ ЖАРАҚАТ ПЕН ӨЛІМ СТАТИСТИКАСЫН ТАЛДАУ

Аңдатпа.

Еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғалар кезінде қаза тапқандар санын азайту үшін ел өңірлеріндегі жекелеген кәсіпорындардың еңбекті қорғау саласындағы жұмысына қатаң бақылауды күшейту қажет. Өндірістік жарақат еңбек қауіпсіздігі саласындағы шешімді қажет ететін жетекші мәселелердің бірі болып қала береді. Бұл жағдайда өндірістегі жазатайым оқиғалардың табиғатын және оларды жоюдың оңтайлы әдістерін қарастыру мәселесі өзекті. Осы бағытты жетілдіру үшін статистика органдарымен жасақталған жазатайым оқиғалардың статистикалық мәліметтері бойынша 2021 жылы Қазақстан Республикасында 2133 жазатайым оқиға тіркелді. Зардап шеккендердің жалпы санынан әйелдер 18,2% құрады. Мұның өзінде 240 адам топтық жазатайым оқиғалар кезінде, 351 – кәсіптік аурулардан, 47 – улану кезінде зардап шеккен. Жазатайым оқиғаның нәтижесінде 592 адам жабық сынық, 456 – сыртқы жарақат, 246 – шайқалудан болған жарақат және ішкі ағзалардың жарақаты, 124 – ашық сынық, 106 – термикалық күйіктер алды, 71 – ашық жарақат. Дененің неғұрлым әлсіз бөліктері: бас, бастың толып жатқан зақымдары (34 адам); көкірек қуысы (осы жарақаттан 32 адам өлді). 2021 жылы ең көп тараған кәсіптік аурулар: дорсалгия (200 адам); радикулопатия (196 адам); діріл әсері және басқа сыртқы себептері (146 адам). Зардап шеккендердің көпшілігі – бірінші ауысымдағы жұмыс істеген 30 жастан 45 жасқа дейінгі білікті жұмысшылар.

Осы мақалада статистикалық деректер негізінде өндірісте қаза тапқандар мен зардап шеккендер бойынша, сондай-ақ Қазақстан Республикасы экономикасының салалары бойынша жұмыс істейтіндердің жарақаттану көрсеткіштері талданады, неғұрлым жарақаттану қауіпі бар салалар айқындалады.

Негізгі сөздер: еңбек қызметіне байланысты жарақаттану, өлім-жітім статистикасы, талдау, өндіріс, зардап шегушінің жарақат ауыртпалығының дәрежесі.

Кіріспе.

Еңбек қызметіне байланысты жарақаттану мен өлім-жітім және кәсіптік аурулар статистикасын зерттеу үшін статистикалық зерттеулердің нәтижелерін пайдалана отырып, ресми және әкімшілік есептіліктен ақпарат дереккөз ретінде жиналады. Статистика органдарымен осы мақсаттар үшін респонденттердің сапасын, уақытын, шығындары мен жүктемесін ескере отырып, дереккөз таңдалады.

Мақала мақсаты – әртүрлі ведомстволық ұйымдар жүзеге асырған «еңбек қауіпсіздігі» бағыты бойынша бастапқы деректер массивтерін қалыптастыру тәсілдерін бағалау болып табылады.

Жұмыстың өзектілігі – Қазақстан Республикасында «еңбек қауіпсіздігі» бағыты бойынша бірыңғай ақпараттық базаны жинауға және қалыптастыруға бірыңғай әдістемелік тәсілдің болмауынан туындады, бұл оны жаңа өндірістер санының өсуі аясында ерекше сұранысқа ие етеді.

Қазақстан Республикасындағы өндірістік жарақаттанудың жай-күйін талдау экономикалық қызметтің неғұрлым жарақатқа қауіпті түрлерінің қатарына өндірістік кәсіпорындар жатады. Соңғы 3-4 жылда өндіріс саласындағы еңбек қауіпсіздігіне әсерін тигізетін салалар қатары көбейіп келе жатқандығы байқалады.

Еңбек қауіпсіздігі – қауіпті және зиянды өндірістік факторларда жұмыс істейтіндерге әсер ететін еңбек шартының жағдайы.

Зиянды өндірістік фактор әсері – қызметкердің сырқаттануына немесе еңбекке қабілеттілігінің төмендеуіне және оның ұрпақтарының денсаулығына теріс ықпалы болуына әкеп соқтыруы мүмкін өндірістік фактор.

Қауіпті өндірістік фактор – қызметкерге әсер етуі еңбекке қабілеттілігінен уақытша немесе тұрақты айрылуға (өндірістік жарақатқа немесе кәсіптік ауруға) немесе өлімге әкеп соқтыруы мүмкін өндірістік фактор.

Кәсіптік ауру – қызметкердің өз қызмет міндеттерін орындауына байланысты оған зиянды өндірістік факторлардың әсер етуінен туындаған созылмалы немесе қатты ауру.

Қауіпті және зиянды өндірістік факторлар адам ағзасына табиғи іс-әрекеттер бойынша келесі топтарға бөлінеді: физикалық, химиялық, биологиялық, психофизиологиялық.

Өндірістік жарақаттану факторларының негізгі түрлері:

1. машина, механизмдер, құралдар, қосымша құралдар;
2. транспорт жабдықтары, автотранспорт, жүк көтеруші қондырғылар;
3. құлаған, жарылған, ұшқан заттар және олардың жарықшалары;
4. үймереттердің немесе оның бөліктерінің құлауы;
5. адамның биіктен құлауы;
6. электр тоғы;
7. термиялық фактор (күйік);
8. заттар, жүктер қозғалыста болуы;
9. уланған заттар.

Жұмыс орындарындағы жазатайым оқиғалардың өсуіне жұмыстардың қауіпсіз жүргізілуіне деген тиісті бақылаудың болмауы, жұмыскерлерді қауіпсіз жұмыс тәсілдеріне жеткілікті үйретпеу, қауіпсіздік талаптарының, еңбек және өндірістік тәртіптің орындалмауы да теріс ықпалын тигізіп келеді. Өндірістегі жазатайым оқиғаларға қатысты құбылыстардың сақталуы көп жағдайларда еңбек қауіпсіздігі мен еңбекті қорғау саласындағы нормативтік-құқықтық базаның жеткіліксіздігіне, оның экономикалық реформалар қарқынына үлгермей, артта қалып қоюына да байланысты. Сондықтан еңбек қатынастарын реттеу саласындағы негізгі міндеттердің бірі – еңбекті қорғаудың тиімді басқару жүйесін әзірлеу және жүзеге асыру болып табылады [1].

Өндіріс процесінің маңызды аспектісі – қызметкердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Өндірістік жарақаттануды талдау көрсеткендей, олар көбінесе еңбекті ұйымдастырудағы кемшіліктер, қауіпсіздік ережелерін елемеу және олардың орындалуына тиісті бақылаудың болмауы нәтижесінде пайда болады. Тиісінше, басшылық белгілі бір міндеттемелерді қабылдауы керек. Тиімді менеджерлер нақты іс-әрекеттермен қауіпсіздікке деген міндеттемені растау арқылы жұмысшыларға үлгі көрсетуі керек. Еңбек қауіпсіздігі мен еңбекті қорғау саласындағы сарапшылардың пікірінше өндірістік жарақаттану мен авариялардың мынадай себептері бар:

1) Техникалық себептер: технологиялық процестердің, жабдықтардың, ғимараттар мен құрылыстардың, ұжымдық және жеке қорғаныс құралдары мен құралдарының конструктивтік кемшіліктері мен техникалық жай-күйінің жетілмегендігі, ауыр жұмыстарды механикаландырудың жеткіліксіздігі.

2) ұйымдастырушылық себептер: жұмыс орнында, жалпы кәсіпорында еңбекті ұйымдастыру деңгейі. Оларға мыналар жатады: аумақты, өткелдерді, жабдықтарды, көлік құралдарын, құралдарды пайдалану ережелерін бұзу; жұмыс орындарын ұйымдастырудағы кемшіліктер; технологиялық регламентті бұзу; материалдар мен бұйымдарды тасымалдау, сақтау және сақтау ережелері мен нормаларын бұзу және т.б.

3) санитариялық-гигиеналық себептер: жұмыс аймағының ауасында жоғары концентрациясы бар улы заттар мен шаңның болуы; үй-жайлардың микроклимат параметрлерінің рұқсат етілген мәндерден ауытқуы; шудың, дірілдің, иондамайтын электромагниттік және иондаушы сәулеленудің нормативтік параметрлерінен асып кетуі.

4) жеке себептер: адамның дұрыс емес әрекеттеріне әкелетін жұмысшының физикалық және жүйке-психикалық шамадан тыс жүктемелері.

Адам үлкен физикалық шамадан тыс жүктемелерден, ақыл-ойдың шамадан тыс жүктелуінен, еңбектің монотондылығынан, стресстік жағдайлардан, ауыр жағдайдан және басқалардан туындаған шаршау салдарынан қате әрекеттер жасай алады.

Кәсіпорындарда жарақат алу және өлім қаупін бағалау бойынша мәліметтер базасын қалыптастыру. Актімен ресімделген әрбір жазатайым оқиғаны жұмыс беруші еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғаларды және өндірістегі денсаулықтың өзге де зақымдануларын тіркеу журналына енгізеді. Журналды жүргізу еңбек жөніндегі уәкілетті мемлекеттік орган белгілеген нысан бойынша жүргізіледі. Еңбекке уақытша жарамсыздық және өндірістік жарақаттану туралы алғашқы статистикалық деректер мемлекеттік статистика саласындағы уәкілетті орган бекіткен статистикалық әдіснамаға сәйкес ұсынылады [2].

Статистикалық деректердің дұрыстығын қамтамасыз ету үшін жиналатын фактілердің сапасын мұқият және жан-жақты тексеру (бақылау) қажет, бұл статистикалық байқаудың маңызды сипаттамаларының бірі болып табылады. Бүгінгі таңда статистиканың арқасында құбылыстың тәуекелдері мен ауқымын бағалау, сондай-ақ динамиканы бақылау оңай болды. Статистика белгілі бір бұқаралық құбылыстарды сандық түрде көруге мүмкіндік береді. Сондықтан оның қазіргі қоғам өміріндегі рөлі баға жетпес. Әйтпесе, әсер ету дәрежесі ықтимал жағымсыз салдарды жою үшін дұрыс шараларды тану және қабылдау қиын болады. Статистикасыз дұрыс қорытынды жасау мүмкін болмайды және мәселені барлық жағынан зерттеу мүмкін емес.

Ресми статистика Үкіметке, экономикаға және халыққа экономикалық, демографиялық, әлеуметтік және экологиялық жағдай туралы мәліметтер беретін демократиялық қоғамның ақпараттық жүйесінің таптырмас элементі болып табылады. Осы мақсатта практикалық пайдалылық критерийлеріне жауап беретін ресми статистиканы азаматтардың жария ақпаратқа қол жеткізу құқығын қамтамасыз ету мақсатында Ресми статистикалық ведомстволар жинап, объективті негізде ұсынуға тиіс.

Еңбек заңнамасының сақталуын бақылауды сапалы жүзеге асыру мақсатында жергілікті деңгейдегі мемлекеттік инспекцияның құрылымдық бөлімшелерін басқарудың орталық деңгейіне беру үшін өңірлік бағыныстан шығару қажет [3].

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Өндірістік жарақаттанудың себептерін анықтаған кезде статистикалық талдау әдістері қолданылады, зерттеу бірнеше кезеңдерде жүреді, алдымен статистикалық мәліметтер жинақталады, содан кейін оларды белгілі бір топтарға бөлу арқылы өңдеу (жылдар бойынша, аймақтар бойынша, қызмет салалары бойынша, жарақаттанудың ауырлығы бойынша, жас ерекшелігі бойынша және т.б.) содан кейін қорытындылар мен ұсыныстар тұжырымдалады. Бұл ретте анық болу үшін топтастырылған кестелік мәліметтерді диаграммалар немесе графиктер түрінде ұсыну әдетке айналған.

Көбінесе белгілі бір белгі бойынша статистикалық мәліметтер өте көп, бұл барлық жағдайлар талданбаған кезде, бірақ олардың бір бөлігі (әдетте 5-тен 25% - ға дейін) іріктелген зерттеу әдісіне (іріктеу) көшуге мүмкіндік береді. Іріктеме репрезентативті болған жағдайда, ол зерттелетін жағдайлардың барлық қасиеттерін көрсетеді. Алайда, өндірістік жарақаттануды талдау кезінде, мүмкін, бұл орны толмас ресурс – адамның өмірі мен денсаулығы туралы, үздіксіз іріктеу әдісі әрдайым қолданылады.

Зерттеудің статистикалық әдістері жарақаттанудың жалпы жағдайын, оның динамикасын, белгілі бір тенденцияларын және т.б. анықтауға мүмкіндік береді.

Статистикалық ақпарат көзі ретінде Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының деректері пайдаланылуы мүмкін. Атап айтқанда, статистикалық нысандар:

- 1 ТПЗ – еңбек қызметіне байланысты жарақаттану және кәсіптік аурулар туралы есеп (жылдық есептілік);

- 1Т – акт зиянды және басқа да қолайсыз еңбек жағдайларында жұмыс істейтін қызметкерлердің саны туралы есеп (жылдық есептілік).

Өндірістегі жарақаттану деңгейін бағалауды жергілікті атқарушы органдар (ЖАО) деңгейінде еңбек инспекциясы басқармасы жүзеге асырады, олар:

- өндірістік жарақаттанудың, кәсіптік аурулардың, кәсіптік уланудың себептерін талдайды;
- олардың алдын алу бойынша ұсыныстар әзірлейді;
- жазатайым оқиғаларды Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен тексереді;

- акт өндірістегі жазатайым оқиғалардың тізімін статистика департаментіне 7-ТПЗ есебіне жібереді.

Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар жөніндегі агенттігінің ұлттық статистика бюросы 2012 жылдан 2021 жылға дейінгі кезеңде ұсынған еңбек қызметіне байланысты жарақаттану және Қазақстан Республикасындағы кәсіптік аурулар туралы статистикалық деректер зерделенді; нәтижесінде құрылыс саласы ауыр жарақаттардың жалпы саны жағынан да, өлім-жітімнің жалпы саны тұрғысынан алсада аса қауіпті салалардың бірі болып саналады. Барлық жарақаттардың 50% - дан астамы «тау-кен өнеркәсібі, құрылыс және өңдеу өнеркәсібі» салаларына тиесілі болды (1-кестені қараңыз).

Алайда, сала жазатайым оқиғалардың жоғары деңгейінен зардап шегеді, бұл жұмысқа келмеуге, өнімділіктің жоғалуына, тұрақты мүгедектікке және тіпті өлімге әкеледі. Диаграммада Қазақстандағы экономикалық қызмет түрлері бойынша еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғалар кезінде қаза тапқандардың саны көрсетілген [4].

Сурет 1 - Қазақстандағы экономикалық қызмет түрлері бойынша еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғалар кезінде қаза тапқандардың саны, адам
Ескерту: авторлармен [4] негізінде құрастырылған

Кесте – 1 Еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғалар кезінде қаза тапқандар саны

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Барлығы, адам	266	263	229	225	211	215	190	203	176	205
Тау-кен өнеркәсібі	38	31	40	34	28	28	25	24	31	27
Өңдеу өнеркәсібі	51	44	31	32	29	36	32	39	27	33
Құрылыс	50	80	78	60	60	53	41	54	34	51

Ескерту: авторлармен [4] негізінде құрастырылған

Еңбек қызметіне байланысты 2-кестеде жазатайым оқиғалар кезінде қаза тапқандардың экономикалық қызмет түрлері бойынша жоғары көрсеткіштерінің үлес салмағы пайызбен көрсетіліп отыр.

Кесте – 2 Жазатайым оқиғалар кезінде қаза тапқандардың үлес салмағы, пайызбен

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Барлығы, адам	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Тау-кен өнеркәсібі	14,2	11,8	17,5	15,1	13,3	13,0	13,2	11,8	17,7	13,2

Өңдеу өнеркәсібі	19,2	16,7	13,5	14,3	13,7	16,7	16,7	19,2	15,3	16,1
Құрылыс	18,8	30,4	34,1	26,7	28,4	24,7	21,6	26,6	19,3	24,9
Басқа салалар	47,8	41,1	34,9	43,9	44,6	45,6	48,5	42,4	47,7	45,8
Ескерту: авторлармен бірге құрастырылған										

Құрылыс жұмыстарындағы жоғары тәуекел көптеген себептердің жиынтығынан туындайды, мысалы, құрылыс жұмыстарына тән тәуекелдің жоғарылығы және жұмысшылардың кәсіптік білім деңгейінің төмендігі. Қауіпсіздік көрсеткіштерін жақсартудың ең тиімді жолы апаттардың алдын алу және кездейсоқтықты азайту.

Сонымен қатар, тау-кен және өңдеу салаларында жазатайым оқиғалар кезінде қаза тапқандар саны артып келеді. Бұл салалардағы негізгі себептер:

- өндірістің жұмысын ұйымдастыру деңгейінің төмендігі;
- технологиялық процестің бұзылуы;
- өндірісті ұйымдастыру кезінде қауіпсіздік талаптарының орындалуында бақылаудың жеткіліксіздігі;
- еңбекті қорғау бойынша жұмысшыларды даярлау кезіндегі кемшіліктер.

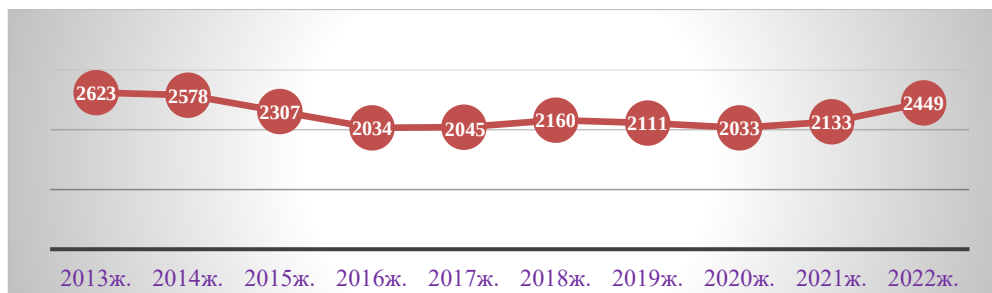
Еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғалар кезінде, оның ішінде облыстар бойынша өліммен аяқталған жазатайым оқиғалардан зардап шеккендердің саны бойынша статистикалық деректерді талдай отырып, зардап шеккендердің ең көп саны жылдан жылға Астана, Алматы қалаларында және Қарағанды, Павлодар, Шығыс Қазақстан облыстарында байқалатынын атап өтуге болады [5].

Сурет 2 - Еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғалар кезінде зардап шеккендердің саны, адам

Ескерту: авторлармен [5] негізінде құрастырылған

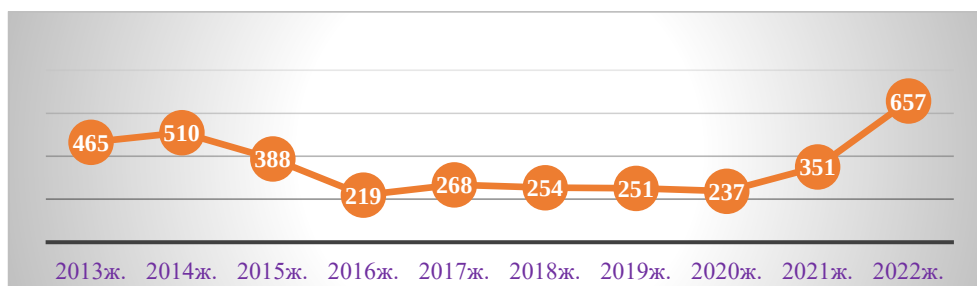
Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша 2021 жылы өндірісте 2133 адам зардап шекті, кәсіптік аурулардың 351 жағдайы тіркелді.

Сурет 3 - Жазатайым оқиғалар кезінде зардап шеккендердің саны

Ескерту: авторлармен бірге құрастырылған

Диаграммада он жыл ішінде жарақат алу жағдайының төмендеуінің/өсуінің тұрақсыз тенденциясы байқалды. 2021 жылы 1 жұмыс күніне 100 өлімге әкелетін жарақат алған зардап шеккендер санының өсуі тіркелді.

Сурет 4 - Жазатайым оқиғалар кезінде кәсіптік аурулардан зардап шеккендер саны

Ескерту: авторлармен бірге құрастырылған

Кесте 3 – Зардап шегушінің жарақат ауыртпалығының дәрежесі бойынша ақпарат келтірілген. Бұл жерде өңірлер бойынша жарақат ауыртпалығының жеңіл, орташа, ауыр деңгейін көрсете отырып, оның ішінде әйелдердің жарақат ауыртпалығының саны көрсетілген.

	Жеңіл		Орташа		Ауыр		Қаза болғандар	
	барлығы	оның ішінде әйелдер	барлығы	оның ішінде әйелдер	барлығы	оның ішінде әйелдер	барлығы	оның ішінде әйелдер
Қазақстан Республикасы	610	191	238	79	739	156	205	15
Абай	29	11	5	-	26	5	6	-
Ақмола	28	5	4	-	39	6	11	-
Ақтөбе	60	12	19	2	57	10	12	1
Алматы	10	3	16	4	15	4	4	1
Атырау	37	15	5	-	30	6	5	-
Батыс Қазақстан	6	2	1	-	43	15	13	2
Жамбыл	16	-	11	5	21	1	12	1
Жетісу	2	-	4	-	3	1	6	-
Қарағанды	67	17	27	9	101	28	33	3
Қостанай	46	12	16	6	48	9	17	3
Қызылорда	12	5	3	1	39	10	12	1
Маңғыстау	23	5	10	1	43	4	6	-
Павлодар	46	12	15	5	67	16	6	-
Солтүстік Қазақстан	3	-	4	2	26	5	8	1
Түркістан	26	9	9	4	14	2	5	-
Ұлытау	25	5	1	-	23	4	2	-
Шығыс Қазақстан	50	14	3	1	44	4	8	-
Астана қаласы	43	22	23	10	41	7	21	1
Алматы қаласы	65	36	61	29	38	9	12	-
Шымкент қаласы	16	6	1	-	21	10	6	1

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Өңірлер бойынша зардап шегушінің жарақат ауыртпалығының дәрежесі бойынша ауыр деңгейінің басым бөлігі Қарағанды (101 адам), Павлодар (67 адам), Ақтөбе (57 адам), Қостанай (48 адам), Шығыс Қазақстан (44 адам), Батыс Қазақстан (43 адам) облыстарында артып отыр.

Қаза болғандар санының жоғары деңгейі Қарағанды (33 адам), Қостанай (17 адам), Батыс Қазақстан (13 адам) және Астана қаласында (21 адам) байқалды.

Кесте 4 – 2022 жылы экономикалық қызмет бойынша зардап шеккен адамның жарақаттануының ауырлық дәрежесі көрсетілген:

адам

	Жеңіл		Орташа		Ауыр		Қаза болғандар	
	барлығы	оның ішінде әйелдер	барлығы	оның ішінде әйелдер	барлығы	оның ішінде әйелдер	барлығы	оның ішінде әйелдер
Барлығы	610	191	238	79	739	156	205	15
Ауыл шаруашылығы	6	-	11	1	31	3	12	2
Тау-кен өнеркәсібі	112	10	26	2	128	8	27	1
Өңдеу өнеркәсібі	140	28	54	17	165	25	33	2
Электр энергиясымен, газбен, бұмен, ыстық сумен жабдықтау	25	4	4	-	38	3	16	1
Сумен жабдықтау; қалдықтарды жинау, өңдеу және жою	9	4	5	1	26	3	11	-
Құрылыс	34	2	23	1	84	6	51	1
Көтерме және бөлшек саудада сату; автомобильдерді және мотоциклдерді жөндеу	36	15	9	2	31	9	8	-
Көлік және жинақтау	50	28	17	6	49	2	11	-
Тұру және тамақтану бойынша қызмет көрсету	6	4	-	-	5	5	2	2
Ақпарат және байланыс	2	-	1	1	5	1	2	-
Қаржы және сақтандыру қызметі	1	1	4	2	2	-	-	-
Жылжымайтын мүлікпен операциялар	3	-	1	-	7	2	1	-
Кәсіби, ғылыми және техникалық қызмет	8	1	2	2	8	2	3	-
Әкімшілік және қосалқы қызмет көрсету саласындағы қызмет	53	26	13	3	43	13	8	-
Мемлекеттік басқару және қорғаныс; міндетті әлеуметтік қамсыздандыру	11	2	6	2	15	5	4	1
Білім беру	21	14	7	7	36	26	4	-
Денсаулық сақтау және халыққа әлеуметтік қызмет көрсету	90	51	53	31	58	40	9	5
Өнер, ойын-сауық және демалыс	1	-	2	1	5	2	3	-
Көрсетілетін қызметтердің өзге де түрлерін ұсыну	4	2	2	2	5	1	-	-
Ескерту: авторлармен құрастырылған								

Экономикалық қызмет бойынша зардап шеккен адамның жарақаттануының ауырлық дәрежесі бойынша ауыр деңгейінің басым бөлігі тау-кен өнеркәсібі (128 адам), өңдеу өнеркәсібі (165 адам), құрылыс (84 адам), денсаулық сақтау (58 адам), көлік (49 адам) салаларында өсіп тұр. Салалар бойынша қаза тапқандар саны құрылыс (51 адам), тау-кен өнеркәсібі (27 адам), өңдеу өнеркәсібінде (33 адам) артып отыр.

Кесте 5 – 2022 жылғы жазатайым оқиғалардың материалдық салдары

мың теңге

	Жазатайым оқиғаның материалдық салдары, барлығы	соның ішінде		
		еңбекке жарамсыздық парағы бойынша төленді	басқа жұмысқа ауыстырылғанда, бұрынғы жалақысына дейінгі қосымша төлемдердің сомасы	бір жолғы жәрдемақылар төленді
Қазақстан Республикасы	4 106 738,9	1 864 662,3	22 680,9	2 219 395,7
Абай	104 234,0	77 402,1	42,0	26 789,9
Ақмола	158 485,0	24 817,5	2 046,6	131 620,9
Ақтөбе	161 170,6	97 389,6	873,6	62 907,4
Алматы	103 511,0	67 980,0	34,0	35 497,0
Атырау	84 155,7	41 699,2	-	42 456,5
Батыс Қазақстан	44 133,1	20 976,7	73,0	23 083,4
Жамбыл	55 979,3	26 479,7	547,2	28 952,4
Жетісу	33 985,8	2 650,8	1 377,0	29 958,0
Қарағанды	1 438 054,5	266 956,8	8 231,9	1 162 865,8
Қостанай	75 571,4	44 303,3	x	30 368,1
Қызылорда	55 398,0	19 754,7	-	35 643,3
Маңғыстау	206 857,3	105 144,1	660,9	101 052,3
Павлодар	191 449,8	92 244,4	2 305,0	96 900,4
Солтүстік Қазақстан	15 091,2	8 329,7	-	6 761,5
Түркістан	15 694,0	6 944,0	100,0	8 650,0
Ұлытау	594 622,9	558 698,5	1 930,9	33 993,5
Шығыс Қазақстан	380 608,9	318 572,9	38,6	61 997,4
Астана қаласы	252 263,0	36 898,9	1 938,4	213 425,7
Алматы қаласы	111 815,3	36 951,0	1 517,0	73 347,3
Шымкент қаласы	23 658,1	10 468,4	64,8	13 124,9
Ескерту: авторлармен құрастырылған				

Өңірлер деңгейінде 2022 жылғы жазатайым оқиғалардың материалдық салдарына бөлінген қаражат көлемінің басым бөлігі Қарағанды (1 438 млн. теңге), Ұлытау (594 млн. теңге), Шығыс Қазақстан (380 млн. теңге), Маңғыстау (206 млн. теңге), Павлодар (191 млн. теңге) облыстарында және Астана қаласында (252 млн. теңге) байқалады.

Кесте 6 – 2022 жылғы экономикалық қызмет бойынша жазатайым оқиғалардың материалдық салдары

мың теңге

	Жазатайым оқиғаның материалдық салдарлары, барлығы	соның ішінде		
		еңбекке жарамсыздық парағы бойынша төленді	сумма доплат до прежнего заработка при переводе на другую работу	еңбекке жарамсыздық парағы бойынша төленді
Барлығы	4 106 738,9	1 864 662,3	22 680,9	2 219 395,7
Ауыл шаруашылығы	37 501,2	16 468,4	219,4	20 813,4
Тау-кен өндіру өнеркәсібі	1 806 455,3	566 302,9	4 866,7	1 235 285,7
Өңдеу өнеркәсібі	1 114 021,8	870 279,1	5 945,4	237 797,3
Электр энергиясымен, газбен, бумен, ыстық сумен жабдықтау	86 744,5	43 439,1	112,0	43 193,4

Сумен жабдықтау; қалдықтарды жинау, өңдеу және жою	24 988,9	14 987,9	100,0	9 901,0
Құрылыс	514 653,2	104 161,4	6 258,2	404 233,6
Көтерме және бөлшек саудада сату; автомобильдерді және мотоциклдерді жөндеу	105 485,5	78 261,4	1 656,0	25 568,1
Көлік және жинақтау	187 049,0	46 040,6	1 932,6	139 075,8
Тұру және тамақтану бойынша қызмет көрсету	10 935,2	2 552,6	-	8 382,6
Ақпарат және байланыс	10 458,5	5 622,5	-	4 836,0
Қаржы және сақтандыру қызметі	950,0	700,0	-	250,0
Жылжымайтын мүлікпен операциялар	6 430,8	3 767,3	x	2 415,5
Кәсіби, ғылыми және техникалық қызмет	53 630,2	7 788,2	-	45 842,0
Әкімшілік және қосалқы қызмет көрсету саласындағы қызмет	48 541,5	28 787,3	117,0	19 637,2
Мемлекеттік басқару және қорғаныс; міндетті әлеуметтік қамсыздандыру	23 282,6	14 670,6	3,2	8 608,8
Білім беру	20 767,1	17 097,5	1 127,4	2 542,2
Денсаулық сақтау және халыққа әлеуметтік қызмет көрсету	49 804,1	41 552,6	-	8 251,5
Өнер, ойын-сауық және демалыс	2 796,3	1 693,2	95,0	1 008,1
Көрсетілетін қызметтердің өзге де түрлерін ұсыну	2 243,2	489,7	-	1 753,5
Ескерту: авторлармен құрастырылған				

2022 жылғы экономикалық қызмет бойынша жазатайым оқиғалардың материалдық салдарына бөлінген қаражат көлемінің басым бөлігі тау-кен өнеркәсібі (1 806 млн. теңге), өңдеу өнеркәсібі (1 114 млн. теңге), құрылыс (514 млн. теңге), көлік (187 млн. теңге) салаларына бөлініп отыр.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Мекемелердегі өндірістік жарақат туралы сенімді ақпарат алу үшін халықты жұмыспен қамту орталықтары есептері мен есептеріне талдау жасалды. Жазатайым оқиғалар жарақатқа, адам өліміне, өнімнің жоғалуына, мүліктің зақымдалуына әкелетін жоспарланбаған оқиғалар ретінде анықталуы мүмкін. Жазатайым оқиғалардың себептерін түсінбестен, олардың алдын алу өте қиын. Адамның жазатайым оқиғаларға қатысу табиғаты, уақыт сипаттамалары және жазатайым оқиғалардың себептерінің құрылымындағы маңыздылығы бойынша ерекшеленеді. Көбінесе, бұрын жетілмеген өндірістік жүйелердің шектеулі саны түріндегі адам факторы өлімге әкелетін жазатайым оқиғалардың негізгі себептерін тудырады. Бұл себептер кейінгі техникалық қателіктермен немесе қоршаған ортаның қолайсыз жағдайларымен біріктірілуі, нәтижесінде жазатайым оқиғаға әкеледі [6].

Өндірістік қауіпсіздіктің алдын алуды белсенді басқару міндеттерін оңтайландыруға көшу мәселесі туындайды. Қазіргі уақытта өндірістік жарақаттанудың алдын алу бойынша профилактикалық жұмыс «адам-машина» жүйелерінің қауіпсіздік деңгейін арттырудың басты сәттерінің бірі болып табылады. Алайда, жарақаттануды азайту үшін тиісті профилактикалық шараларды әзірлеу үшін белгілі бір аймақта (кәсіпорында, цехта және т.б.) және нақты уақытта сенімді мәліметтер болуы керек екенін атап өткен жөн.

Статистикалық жіктеуіш-статистикалық байқау объектісінің белгілі бір мәндерінің жүйеленген тізбесі, оны топтарға, сыныптарға, разрядтарға бөлуге мүмкіндік береді, онда принциптердің сипаттамасы, құрастыру және жүйелеу әдістері, сондай-ақ оны сәйкестендіру құралы ретінде қызмет ететін код бар. Статистикалық тіркелім-сандық және сапалық сипаттамалары бар статистикалық байқау объектісі бірліктерінің жүйеленген тізбесі.

Қазақстан Республикасында ҚР ҰЭМ Статистика комитеті Төрағасының 2015 жылғы 18 наурыздағы №50 бұйрығымен ведомстволық сыныптамаларды жүргізудің үлгілік әдістемесі бекітілді. Үлгілік әдістеме «Мемлекеттік статистика туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 12-бабының 12) тармақшасына, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Президентінің 5.10.2020 жылғы №427 Жарлығымен бекітілген ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар жөніндегі Агенттік туралы Ереженің 17-тармағының 23) тармақшасына сәйкес әзірленді.

Статистикалық деректерді пайдаланудың құқықтық мәселелері реттеледі:

- «Мемлекеттік статистика туралы» Қазақстан Республикасының Заңымен;

- «Стандарттау туралы» Қазақстан Республикасының Заңымен;

- ҚР СТ 1.1 «Стандарттау. Терминдер мен анықтамалар»;

- «Ұлттық стандарттар мен стандарттау жөніндегі ұсынымдарды құруға, баяндауға, ресімдеуге және мазмұнына қойылатын жалпы талаптар» ҚР СТ 1.5 Қазақстан Республикасының Ұлттық стандартымен;

- Қазақстан Республикасының Ұлттық стандартымен ҚР СТ 5.0 «техникалық-экономикалық ақпаратты жіктеу және кодтау жүйесі, негізгі ережелер» [7].

Жіктеуішті тіркеу бекітілген жіктеуішке, номенклатураға және анықтамалыққа тіркеу нөмірін беру және қажетті мәліметтерді тізілімге жазу арқылы жүзеге асырылады. Тиісінше, жіктеуішті, номенклатураны және анықтамалықты әзірлеу, әзірлеуші ұйымдастыратын және жүргізетін іс-шаралар кешенін қамтиды.

Еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғаларды тергеп-тексеру материалдарын ресімдеу тәртібі және оларды есепке алу ҚР Еңбек кодексімен бекітілген (190-бап) «актімен ресімделген әрбір жазатайым оқиғаны жұмыс беруші еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғаларды және өндірістегі денсаулықтың өзге де зақымдануларын тіркеу журналына енгізеді. Журналды жүргізу еңбек жөніндегі уәкілетті мемлекеттік орган белгілеген нысан бойынша жүргізіледі. Еңбекке уақытша жарамсыздық және өндірістік жарақаттану туралы алғашқы статистикалық деректер мемлекеттік статистика саласындағы уәкілетті орган бекіткен статистикалық әдіснамаға сәйкес ұсынылады».

Ресми статистикалық ақпаратты немесе әкімшілік деректерді қалыптастыру кезінде бірнеше мемлекеттік органдар қолданатын жіктеуіш, номенклатураларды салааралық (ведомствоаралық) жіктемелер деп аталады. Министрліктер мен ведомстволардың белгілі бір саласының ресми статистикалық ақпаратын өндіруде салалық (ведомстволық) жіктемелерде қолдану үшін белгіленген тәртіппен жіктеуіш, номенклатура, анықтамаларды енгізуге жатқызылған.

Салалық (ведомстволық) жіктеуіштер, номенклатуралар техникалық-экономикалық ақпарат жіктеуіштеріне енгізілмеген ақпаратты қамтиды. Салалық (ведомстволық) жіктеуіштер, номенклатуралар оларда қамтылған позицияларды дезагрегациялау жолымен халықаралық, ұлттық жіктемелер негізінде әзірленуі мүмкін:

- статистикалық жіктеуіш-статистикалық байқау объектісінің белгілі бір белгісі мәндерінің жүйеленген тізбесі, оны топтарға, сыныптарға, разрядтарға бөлуге мүмкіндік береді, онда принциптердің, құрастыру және жүйелеу әдістерінің сипаттамасы, сондай-ақ оны сәйкестендіру құралы ретінде қызмет ететін код бар;

- номенклатура-жіктеуіштер негізінде әзірленген белгілі бір объектілердің тізімін қамтитын ресми құжат. Номенклатура жіктеу сипаттамасын қамтымайды және жіктеу топтарын егжей тегжейлі көрсетеді;

- анықтамалық-ақпараттық жүйелердегі деректерді өңдеуге арналған, оларға берілген кодтары бар кейбір объектілердің тізімін қамтитын ресми құжат;

- іріктеу-статистикалық деректерді жинау және өңдеу кезінде қолданылатын бекітілген жіктеуіштерден, номенклатуралардан және анықтамалықтардан тұратын жеке позициялар.

Статистикалық қорытынды – бұл жиынтықты жалпылама көрсеткіштермен сипаттау үшін аралықтар мен жалпы қорытындыларды ала отырып, статистикалық бақылаудың бастапқы материалдарын ғылыми өңдеу [8].

Статистикалық қорытындының негізгі мақсаты – материалды жалпылау, фактілердің барлық жиынтығына толық және объективті сипаттама беру, оларда қамтылған және жалпылама көрсеткіштерде көрінетін жаппай процестердің заңдылықтарын ашу.

Статистикаға сәйкес егер кәсіпорында өлім орын алса, онда ол мыңнан бірнеше ондаған мыңға дейін қауіпті жағдайларға негізделгенін көрсетеді. Кәсіпорын басшылығы осы мыңдаған қауіпті жағдайларды ескермеген деп санауға болады. Осы тұрғыдан алғанда, өлімге әкелетін оқиға – бұл пирамиданың табиғи аяқталуы, яғни оның шыңы. Бұл пирамиданың негізінде тіркелмеген бұзылулар, жоғарыда – жеңіл жарақаттар, одан да жоғары-уақытша еңбекке жарамсыздығы бар жарақаттар, ал шыңға жақын – ауыр зардаптары бар оқиғалар және ақырында өліммен аяқталуы мүмкін [9].

Көптеген кәсіпорындардағы өндірістік жарақаттану деңгейі көптеген жылдар бойы жоғары болып келеді. Дегенмен, экономика салаларындағы статистиканы талдауға сүйене отырып, жалпы өнеркәсіп бойынша өліммен аяқталатын өндірістік жарақаттанудың салыстырмалы оң үрдістері байқалады.

Осылайша, жарақаттанудың алдын-алу дәл осы пирамиданың негізгі деңгейіне байланысты. Бұл, ең алдымен, психологиялық, яғни адами факторға байланысты. Осы ереженің барлық айқындылығымен тәжірибеде оны жүзеге асырудың белгілі бір қиындықтары толық және мүлдем сенімді ақпараттың болмауына байланысты туындайды.

Осыған байланысты шешілетін негізгі және ең қиын мәселе – кәсіпорын қызметкерлері жарақат алу фактілерін жасыруға немесе оларды ауырлығы төмен адамдарға қайта даярлауға мүдделі, өйткені олар үшін жеке жауапкершілік жүктеледі [10]. Демек, басшылардың жауапкершілігін күшейту жолымен ғана жүріп, тек жазалау шараларымен күтілетін нәтижеге қол жеткізу мүмкін болмайды, өйткені өндірісте ашылған әрбір жоғары тұрған басшының жарақаттану фактісі бөлімшеде жүргізілетін профилактикалық жұмыста оң сәт ретінде емес, жазалау үшін негіз ретінде қабылданады.

Қорытынды.

Кәсіпорындағы өндірістік жарақаттану туралы статистикалық ақпаратты талдау нәтижелері келесі тұжырымдауға мүмкіндік берді:

- 1) өндірістегі жазатайым оқиғалардың негізгі себептері – қызметкерлердің қауіпсіздік талаптарын бұзуы және қызметкерлердің жеке абайсыздығы, яғни адам факторымен байланысты;
- 2) жарақаттарға көбінесе тау-кен, өңдеу, құрылыс саласының қызметкерлері ұшырайды;
- 3) өндірістегі жазатайым оқиғаға әкеп соқтыратын оқиғалардың басым түрі – заттардың құлауы, биіктіктен құлау, заттар мен жүктердің қозғалысы, машиналар мен механизмдердің айналымы және т.б.;
- 4) Ресми статистикалық деректерге және жазатайым оқиғалардың стандартты көрсеткіштерін (жиілік және ауырлық коэффициенттері) есептеу нәтижелеріне сәйкес соңғы жылдары зерттелетін кәсіпорындарда, өндірістік жарақат деңгейінің өсуі байқалады.

Сонымен қорытындылай келе өндірістік жарақаттану өте күрделі құбылыс. Өндірістегі қауіпті жағдайлардың алдын алу жоғарыда қарастырылған әртүрлі себептерге байланысты болып отыр. Жазатайым оқиғалардың мән-жайларын зерттеу және олардың себептерін анықтау төтенше оқиғалардың қайталануын болдырмайтын іс-шараларды әзірлеу үшін көптеген ақпарат береді.

Қазіргі жағдайда жұмысшылардың дамуы мен қоғамдағы әлеуметтік қатынастардың өзгерген жаңа еңбек жағдайларына бейімделуі алдыңғы қатарға шығады. Жұмысшыларды жұмыс орнында қауіпті жағдайлардың туындау мүмкіндігімен таныстыру, үгіт-насихат және түсіндіру жұмыстары, кәсіпорынның барлық қызметкерлерін қауіпсіз жұмыс әдістеріне үйрету, өндірістік жарақаттанудың өзін-өзі алдын алу кәсіпорындағы жарақаттану деңгейін бірнеше рет төмендетуге мүмкіндік береді.

Қоғамға өнеркәсіптік технология қажет, ол өркениеттің жемісінсіз, қоғам туралы тәуекелсіз өмір сүре алмайды. Осылайша, өндірістік жарақаттану мәселесі әрдайым болады, бірақ оны шешу оның пайда болу себептерін тереңірек түсінуді қажет етеді. Демек, оның алдын-алудың неғұрлым жетілдірілген әдістері қажет.

Қаржыландыру.

Мақалада Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институтының зерттеулерін бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында «Қазақстан Республикасындағы еңбек қауіпсіздігінің экономикалық проблемалары және сақтандыру тетігін институционалдық қайта құру» (ЖТН BR11965728) тақырыбына ғылыми-техникалық бағдарламаны іске асыру барысында алынған ғылыми зерттеулердің нәтижелерін ұсынылды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының сайты [Электрондық ресурс] — URL: <https://www.stat.gov.kz/> (қаралу уақыты: 27.01.2023)
- 2 Левашов С.П., Шкрабак Р.Б., Смирнова Н.К. Профессиональный риск: методология оценки и управления. — Санкт-Петербург. — Проспект Науки. — 2020. — 288 б.
- 3 Causes and circumstances of accidents at work in the EU. – Luxembourg: – Office for Official Publications of the European Communities. Available at: — URL: <https://wikis.ec.europa.eu/display/NAITDOC/EU+Login+-+European+Commission+Authentication+Service> (қаралу уақыты: 04.12.2022)
- 4 Кармен Е.М.Р., Сандра Р.Э., Евгенио А.Д.М. Разработка показателей эффективности для охраны труда и техники безопасности: конструктивистский многокритериальный подход к СИЗ. — 2021. — 92 с.
- 5 Жандаулетова Ф.Р. Анализ профессиональных заболеваний и несчастных случаев на производстве. Конспект лекций для студентов специальности 5В073100 – Безопасность жизнедеятельности и защита окружающей среды. — Алматы: АЭЖБУ. — 2019. — 51 с.
- 6 Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрінің 2022 жылғы 28 желтоқсандағы №524 бұйрығымен бекітілген кәсіптік тәуекелдерді басқару қағидалары [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2100026092> (қаралу уақыты: 20.01.2023)
- 7 Гельманова З.С., Жабалова Г.Г., Гарт Н.А. Система менеджмента профессиональной безопасности и здоровья. Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. — № 2. — 2018.— С. 270-274
- 8 Скопинцева О.В., Ганова С.Д., Бузин А.А., Федотова В.П. Мероприятия по борьбе с пылью при погрузке и транспортировании твердых полезных ископаемых. – Горный журнал. — №12. — 2019. — С.76-79
- 9 Гельманова З.С., Осик Ю.И. Анализ условий и безопасности труда на предприятиях металлургической промышленности. Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. — №8. — 2020.— С.53 – 55
- 10 Gender Equality Strategy – 2014-2017. United Nations Development Programme. — 2019. — 30 p.

АНАЛИЗ СТАТИСТИКИ ТРАВМ И СМЕРТЕЙ В ПРОИЗВОДСТВЕ ДЛЯ ОЦЕНКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РИСКА

Аннотация.

Для снижения числа погибших при несчастных случаях, связанных с трудовой деятельностью, необходимо усилить жесткий контроль за работой отдельных предприятий в регионах страны в области охраны труда. Производственная травма остается одной из ведущих проблем, требующих решения в области безопасности труда. В этом случае необходимо четко указать природу несчастных случаев на производстве и оптимальные методы их устранения. Для совершенствования данного направления необходимо использовать статистические данные несчастных случаев, сформированные органами статистики. В 2021 году в Республике Казахстан зарегистрировано 2133 несчастных случая. Из общего числа пострадавших женщины составили 18,2%. При этом 240 человек пострадали при групповых несчастных случаях, 351 – при профессиональных заболеваниях, 47 – при отравлениях. В результате несчастного случая 592 человека получили закрытый перелом, 456 – внешнюю травму, 246 – травму от сотрясения мозга и травмы внутренних органов, 124 – открытый перелом, 106 – термические ожоги, 71 – открытую травму. Более слабые части тела: голова, полные поражения головы (34 человека); грудная клетка (32 человека погибли от этой травмы). Наиболее распространенными профессиональными заболеваниями в 2021 году были: дорсалгия (200 человек); радикулопатия (196 человек); вибрационные эффекты и другие внешние причины (146 человек). Большинство пострадавших-квалифицированные рабочие в возрасте от 30 до 45 лет, которые работали в первую смену.

В настоящей статье на основе статистических данных анализируются показатели травматизма работающих по погибшим и пострадавшим на производстве, а также по отраслям экономики Республики Казахстан, определяются наиболее травмоопасные отрасли.

Ключевые слова: травмы, связанные с трудовой деятельностью, статистика смертности, анализ, производство, степень травматического бремени пострадавшего.

ANALYSIS OF STATISTICS OF INJURIES AND DEATHS IN OCCUPATION TO ASSESS OCCUPATIONAL RISK

Abstract.

In order to reduce the number of deaths in accidents related to labor activity, it is necessary to strengthen strict control over the work of individual enterprises in the regions of the country in the field of labor protection. Occupational injury remains one of the leading problems that need to be addressed in the field of labor safety. In this case, it is necessary to clearly indicate the nature of accidents at work and the best methods for their elimination. To improve this direction, it is necessary to use the statistical data of accidents, formed by the statistical authorities. In 2021, 2133 accidents were registered in the Republic of Kazakhstan. Of the total number of victims, women accounted for 18.2%. At the same time, 240 people suffered from group accidents, 351 from occupational diseases, 47 from poisoning. As a result of the accident, 592 people received a closed fracture, 456 - external trauma, 246 - trauma from a concussion and trauma to internal organs, 124 - open fracture, 106 - thermal burns, 71 - an open injuries. Weaker parts of the body: head, complete lesions of the head (34 people); chest (32 people died from this injury). The most common occupational diseases in 2021 were: dorsalgia (200 people); radiculopathy (196 people); vibrational effects and other external causes (146 people). Most of those affected are skilled workers between the ages of 30 and 45 who worked the first shift.

In this article, based on statistical data, the injury rates of workers are analyzed by those who died and were injured at work, as well as by sectors of the economy of the Republic of Kazakhstan, and the most traumatic sectors are determined.

Key words: work-related injuries, mortality statistics, analysis, production, the degree of traumatic burden of the victim.

REFERENCES

- 1 Qazaqstan Respublikasy Strategialyq josparlau jáne reformalar agenttiginin ulttyq statistika bürosynyn saity. [Website of the Bureau of national statistics of the agency of the Republic of Kazakhstan for Strategic Planning and reforms]. Available at: — URL: <https://www.stat.gov.kz/> [in Kazakh] (accessed: 27.01.2023)
- 2 Levashov S.P., Shkrabak R.B., Smirnova N.K. Professional'nyi risk: metodologiya otsenki i upravleniya. [Professional'ny risk: metodologiya ocenki i upravleniya]. Sankt-Peterburg. Prospekt Nauki. 2020. 288 p. [in Russian]
- 3 Causes and circumstances of accidents at work in the EU. – Luxembourg: – Office for Official Publications of the European Communities. Available at: — URL: <https://wikis.ec.europa.eu/display/NAITDOC/EU+Login+-+European+Commission+Authentication+Service> [in English] (accessed: 04.12.2022)
- 4 Karmen E.M.R., Sandra R.E., Evgenio A.D.M. Razrabotka pokazatelei effektivnosti dlya okhrany truda i tekhniki bezopasnosti: konstruktivistskii mnogokriterial'nyi podhod k SIZ. [Development of performance indicators for occupational health and safety: a constructivist multi-criteria approach to PPE]. 2021. 92 p. [in Russian]
- 5 Zhandauletova F.R. Analiz professional'nykh zaboylevaniy i neschastnykh sluchaeve na proizvodstve. [Analysis of occupational diseases and accidents at work]. Konspekt lektsii dlya studentov spetsial'nosti 5V073100 – Bezopasnost' zhiznedeyatel'nosti i zashchita okruzhayushchei sredy. Almaty: AEzhuBU. 2019. 51 p. [in Russian]
- 6 Qazaqstan Respublikasy Eñbek zháne halyqy áleumettik qorǵau ministrinın 2022 zhylǵy 28 zheltoqsandaǵy № 524 bújryǵymen bekitilgen kásiptik táuekelderdi basqaru qaǵıdalary. [Rules for occupational risk management, approved by order of the minister of Labor and social protection of the Republic of Kazakhstan dated December 28, 2022 No. 524]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2100026092> [in Kazakh]. (accessed: 20.01.2023)
- 7 Gel'manova Z.S., Zhabalova G.G., Gart N.A. Sistema menedzhmenta professional'noi bezopasnosti i zdorov'ya. Mezhdunarodnyi zhurnal prikladnykh i fundamental'nykh issledovaniy. [Occupational safety and health management system. International Journal of Applied and Fundamental Research]. № 2. 2018. P. 270-274 [in Russian]
- 8 Skopinceva O.V., Ganova S.D., Buzin A.A., Fedotova V.P. Meropriyatiya po bor'be s pyl'yu pri pogruzke i transportirovaniy tverdykh poleznykh iskopaemykh. [Measures to combat dust during loading and transportation of solid minerals]. Gornyy zhurnal. №12. 2019. P.76-79 [in Russian]
- 9 Gel'manova Z.S., Osik YU.I. Analiz uslovii i bezopasnosti truda na predpriyatiyakh metallurgicheskoi promyshlennosti. Mezhdunarodnyi zhurnal prikladnykh i fundamental'nykh issledovaniy. [Analysis of working conditions and safety at enterprises of the metallurgical industry. International Journal of Applied and Fundamental Research]. №8. 2020. P.53 – 55 [in Russian]
- 10 Gender Equality Strategy – 2014-2017. United Nations Development Programme. 2019. 30 p. [in Russian]

Information about authors:

Sholpan Abikenova – candidate of physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, general director of the Republican Research Institute for labor protection of the Ministry of Labor and social protection of the population of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: Rniiot@rniiot.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0665-1552>

Orken Sakenov – **corresponding author**, bachelor, researcher of the Department of economic measurements and statistics of the Republican Research Institute for labor protection of the Ministry of Labor and social protection of the population of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: sakenov2030@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-1924-2373>

Информация об авторах:

Шолпан Абикинова – кандидат физико-математических наук, ассоциированный профессор, генеральный директор Республиканского научно-исследовательского института по охране труда Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан, г. Астана, Республики Казахстан

E-mail: Rniiot@rniiot.Kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0665-1552>

Оркен Сакенов – **основной автор**, бакалавр, научный сотрудник отдела экономических измерений и статистики Республиканского научно-исследовательского института по охране труда Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан, г. Астана, Республики Казахстан

E-mail: sakenov2030@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-1924-2373>

Авторлар туралы ақпарат:

Шолпан Әбікенова – физика-математика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институтының бас директоры, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Rniiot@rniiot.Kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0665-1552>

Өркен Сәкенов – **негізгі автор**, бакалавр, Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институтының экономикалық өлшемдер және статистика бөлімінің ғылыми қызметкері, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: sakenov2030@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-1924-2373>

МРНТИ 06.71.07
УДК 338.012

DOI 10.47649/vau.2023.v68.i1.11

Р.К. Сабирова^{1*}, М.Д. Дингазиева¹, А.Ж. Мукашева¹

¹Атырауский университет им.Х.Досмухамедова

г. Атырау, 060011, Республика Казахстан

*e-mail: sabirovarysty@mail.ru

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВА И РЕАЛИЗАЦИИ ОВОЩНОЙ ПРОДУКЦИИ ПО СУБЪЕКТАМ СЕЛЬХОЗФОРМИРОВАНИЙ АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация.

В статье рассмотрены характерные особенности производства и реализации овощей, указаны причины и показатели, влияющие на изменение эффективности производства и реализации овощной продукции по категориям субъектов сельскохозяйственного производства, проведен экономико-статистический анализ определения зависимости между основными экономическими показателями производства и реализации овощной продукции. Также рассмотрены показатели эффективности деятельности сельскохозяйственных предприятий – уровень рентабельности производства овощей в сельхозпредприятиях, сделан анализ показателя себестоимости 1 центнера реализованной продукции.

Выявлены причины и следствия влияния некоторых факторов и показателей на рост и снижение эффективности производства производства и реализации овощной продукции по субъектам сельскохозяйственного направления: сельхозформированиям, сельхозпредприятиям, индивидуальным предпринимателям и крестьянским или фермерским хозяйствам Атырауской области.

Исследование проблем повышения экономической эффективности производства овощной продукции ставит основной целью выявление факторов и условий роста эффективности овощеводческого производства и разработку практических рекомендаций в области экономического анализа эффективности производства овощной продукции. Важность и многообразие аспектов повышения экономической эффективности производства овощной продукции требуют комплексного изучения широкого круга вопросов, в том числе и методических.

Ключевые слова: овощная продукция, растениеводство, сельское хозяйство, эффективность производства, субъекты сельхозформирований, Атырауская область.

Введение.

Современное состояние рынка овощей характеризуется динамичным развитием, что объясняется растущим уровнем жизни населения, вызванным увеличением доходов и урбанизацией. Производство и торговля овощами всех видов постоянно растут. Стабилизация продовольственной безопасности особо насущно в условиях мирового кризиса. Положение на мировом продуктовом рынке характеризуется повышением агротребований к выпускаемым продуктам питания. Имеется еще ряд стандартов, которым должны гармонизировать предлагаемые продукты, к наиболее распространенным из них относятся отличное качество, устойчивость в экологическом и медицинском отношении [1].

Доля Атырауской области в структуре валового сбора овощной продукции по республике составляет около 2%, хотя спрос на овощную продукцию с каждым годом значительно возрастает. Во время пандемии было нарушено многие связи во внешнеэкономическо-мирохозяйственной системе. Перекрывание границ между странами уменьшило потоки импортируемой продукции сельского хозяйства, в том числе овощеводства из южных регионов республики и стран ближнего зарубежья. Вследствие этого повысились транспортные и другие затраты, которые влияют на рост себестоимости и цены привозной овощной продукции. Поэтому назрела насущность увеличения производства овощей в Атырауской области с меньшими затратами [2].

В области накоплен опыт по производству продукции овощеводства. При создании соответствующих условий земледельцы могли бы производить овощную продукцию в объемах, достаточных для удовлетворения потребности населения области.

Актуальность сравнительной оценки и анализа эффективности производства и реализации овощной продукции по сельскохозяйственным субъектам Атырауской области исходит из проблемы повышения экономической эффективности производства и реализации овощных культур за 2020-2022 годы. В статье приведены расчеты и экономический анализ эффективности производства и реализации овощной продукции по таким категориям субъектов сельскохозяйственного направления: сельхозформированиям; сельхозпредприятиям; индивидуальным предпринимателям и крестьянским или фермерским хозяйствам.

Объектом исследования является овощеводческая отрасль Атырауской области.

Предметом исследования является экономическая эффективность производства и реализации овощной продукции по трем субъектам сельскохозяйственного направления: сельхозформированиям, сельхозпредприятиям, индивидуальным предпринимателям и крестьянским или фермерским хозяйствам Атырауской области.

Основная цель исследования заключается в выявлении резервов и разработке рекомендаций по повышению экономической эффективности интенсификации производства и реализации овощной продукции как структуры агробизнеса РК, информационного обеспечения и адаптации овощеводства.

Для достижения поставленной цели в первую очередь необходимо оперировать статистическими данными. Для этого нами изучены статистические данные по производству овощной продукции в разрезе регионов Казахстана, упор сделан на нефтяные регионы страны, а именно Атырауской области. Обработаны статистические данные, на основе которого проводится всесторонний анализ с использованием различных статистических, аналитических методов и дана аналитическая оценка экономической эффективности интенсификации производства овощной продукции.

На следующем этапе исследования обосновали экономическую эффективность интенсификации овощеводства на примере региона.

Материалы и методы исследования.

Настоящая статья основана на качественной и количественной оценке данных сельхозформирований за 2020-2022 гг. В процессе исследования системно применялись методы сбора вторичной и первичной информации, сопоставления фактических количественных и качественных показателей с нормативными, в динамике; методы статистических группировок, анализа и синтеза, методы детерминированно-факторного анализа, индукции и дедукции. Качественный подход, основанный на отдельных случаях, также позволит нам рассмотреть эти проблемы в контексте.

Результаты и их обсуждение.

Экономическая эффективность сельскохозяйственных предприятий включает в себя многие элементы, такие как устойчивый рост и развитие сельскохозяйственных предприятий, повышение конкурентоспособности овощной продукции. Рост сельскохозяйственных предприятий – это в основном увеличение его размеров и расширение объемов производства (выпуска овощной продукции, величины продажи, численности работающих и т.д.). Развитие означает качественное изменение и обновление хозяйственной системы, повышение эффективности ее функционирования на основе совершенствования техники, технологии и организации труда во всех структурных подразделениях и улучшения качества выпускаемой овощной продукции.

По мнению профессора Микаэля П.Тодаро «Экономическая эффективность (Economic efficiency) – производство максимально возможного по величине стоимости продукта с применением ресурсосберегающих технологий и с учетом наличия платежеспособного спроса» [1. – 669].

Эффективность представляет собой эффективное использование ресурсов и может рассчитываться многими способами, среди которых наиболее широко применяются следующие:

- эффективность использования рабочей силы: производительность (выпуск на одного рабочего);
- производственная эффективность: производственные потери (процент отходов при производстве);
- финансовая эффективность: оборачиваемость активов (объем продаж, обеспеченный за счет активов фирмы).

По мнению ученых-экономистов эффективность общественного производства – экономическая категория, характеризующая результативность производства в сопоставлении с производственными ресурсами и общественными потребностями, а эффективность – относительный эффект, результативность процесса, операции, проекта, определяемые как отношение эффекта, результата к затратам, расходам, обусловившим, обеспечившим его получение.

Эффективность производства – его результативность, соотношение результатов производственной деятельности и затраченных на их достижение трудовых и материальных ресурсов. Сущность процесса эффективности производства состоит в увеличении экономических результатов на каждую единицу затрат. Эффективность – это способность приносить эффект, оказывать действие. Эффективность в производстве – ситуация, в которой при существующем уровне знаний и данном количестве производительных ресурсов невозможно произвести некоторое количество другого товара.

Исторически сложилось так, что интенсификация сельского хозяйства почти полностью сосредоточивалась на обеспечении урожайности, в значительной степени игнорируя стоимость пагубных последствий для более широкого предоставления экосистемных услуг. В последнее время основное внимание уделяется поиску решений в рамках двойной необходимости поддержания высоких урожаев и расширения сферы услуг за счет более активного использования экологических знаний [2. – 740]. Многие убедительные аргументы подчеркивают, что эти цели

должны быть достигнуты без единственной опоры на дальнейшее расширение сельскохозяйственных площадей или сохранение природных территорий вместо существующих рабочих земель [3]. Экологическая интенсификация, определяемая как управление организмами для улучшения экосистемных услуг [4]. Предоставляет средства для снижения негативных последствий интенсификации сельского хозяйства без ущерба для урожайности сельскохозяйственных культур.

В целях интенсификации производства можно рассмотреть внесения органических удобрений для увеличения урожайности овощных культур, что позволит сохранить экосистему окружающей среды и получить органические здоровые овощные продукты без химического вмешательства [5]. Ученые рассмотрели практику, в которой фермеры улучшили производство продовольствия в последние годы с помощью недорогих, доступных на местном уровне и экологически чувствительных методов и технологий [6].

Интенсификация сельского хозяйства обеспечила улучшение экономики, продовольственной безопасности, возможностей трудоустройства, принятия решений, разделения труда, местных институтов и руководства. Но деградация почв ускорилась вместе с выбросами парниковых газов [7].

Овощеводство является важнейшей отраслью сельского хозяйства, которая снабжает и удовлетворяет спрос жителей Атырауской области в овощной продукции в течении круглого года. За анализируемые три года наблюдается тенденция развития овощеводческой отрасли.

Известно, что сельхозформирования состоят из сельхозпредприятий и индивидуальных предпринимателей и крестьянских или фермерских хозяйств Атырауской области.

Проблема повышения обеспеченности населения овощами может быть решена на основе интенсификации, улучшения научного обеспечения отрасли. Главным фактором, который влияет на недостаточные темпы прироста производства и реализации овощных культур, является ориентация и надежда на обеспечение овощами за счет импорта.

Таблица 1 - Эффективность производства и реализации овощной продукции в сельхозформированиях Атырауской области за 2020-2022 годы

Показатели	2020 год	2021 год	2022 год	абсол измен 2022 г от 2020 г, + -	относ измен 2022 от 2020, %
Реализовано продукции, центнеров	157 530	95 564	99 523,0	-58007,0	63,2
Стоимость реализованной продукции, тыс.тенге	1 716 502	1 313 257	1 076 740	-639762,0	62,7
Себестоимость реализованной продукции, тыс. тенге	1 595 661	1 069 748	979 231	-616430,0	61,4
Валовая прибыль, тыс.тенге	120 841	243 509	97 509	-23332,0	80,7
Уровень рентабельности (убыточности),%	7,6	22,8	10,0	2,4	131,6
Стоимость 1 центнера реализованной продукции, тенге	10 896	13 742	10 819	-77,0	99,3
Себестоимость 1 центнера реализованной продукции, тенге	10 129	11 194	9 839	-290,0	97,1
Примечание: По данным Бюро национальной статистики [8].					

Анализируя таблицу 1, можно сказать, что по сельхозформированиям, выращивающим овощную продукцию в Атырауской области за 2020-2022 годам наблюдается снижение многих показателей: сокращение реализованной овощной продукции в натуральном выражении составило 63,8%, что составляет 58007 центнеров. То есть в 2022 году реализовано меньше овощной продукции на 36,8% или на 58007 центнеров по сравнению с 2020 годом. Соответственно упала стоимость реализованной овощной продукции в денежном выражении и составило 62,7%, что равно 639762 тыс. тенге. Следовательно в 2022 году реализовано овощных культур в денежном отношении на 37,3% или на 639762 тыс. тенге меньше по сравнению с 2020 годом.

По причине сокращения натурального объема реализации овощей также наблюдается снижение себестоимости реализованной овощной продукции на 61,4% или 616430 тыс. тенге. С одной стороны это хороший показатель, но пока он объясняется только снижением натурального объема овощных культур. Таким образом, размер уменьшения себестоимости реализованной овощной продукции составил 38,6%.

Теперь рассмотрим изменение валовой прибыли. По этому показателю также наблюдается понижение до 80,7%, что равно 23332 тыс. тенге. То есть в 2022 году валовая прибыль сокращена на 19,3% по сравнению с 2020 годом.

Но за анализируемый трехлетний период по показателю уровня рентабельности заметен позитивный сдвиг в сторону роста до 131,6%, или в абсолютном измерении на 2,4% вырос показатель уровня рентабельности. Давайте проанализируем за счет чего идет рост уровня рентабельности. Причина увеличения уровня рентабельности в абсолютном измерении на 31,6% происходит за счет опережающего темпа снижения себестоимости овощной продукции 38,6% по отношению к сокращению валовой прибыли 19,3%.

Еще одним реальным показателем рационального производства и реализации продукции является стоимость 1 центнера реализованной продукции, тенге. Данный показатель снижен на 77 тенге в расчете на 1 центнер, что в относительном выражении уменьшилось до 99,3%. То есть стоимость реализованной овощной продукции в расчете на 1 центнер сократился на 0,7%. Такая ситуация тоже считается благоприятной ввиду удешевления затрат на производство и реализацию продукции, и усилению конкуренции на овощном рынке.

Также анализ показателя себестоимости 1 центнера реализованной продукции рисует более точную картину снижения расходов на производство и реализацию овощной продукции до 97,1%, что составило 290 тенге. Следовательно, сокращение себестоимости реализованной продукции в расчете на 1 центнер составило в относительном выражении 2,9%.

Таким образом, на рост эффективности производства и реализации овощной продукции в 2022 году по сравнению с 2020 годом в сельскохозяйственных формированиях повлияли опережающее снижение затрат на производство и реализацию овощных культур сравнительно со снижением прибыли сельхозформирований.

Теперь в нижеследующей таблице 2 произведем расчеты и оценку показателей рационального производства овощной продукции в сельскохозяйственных предприятиях Атырауской области за 2020-2022 годы.

Таблица 2 - Эффективность производства и реализации овощной продукции в сельскохозяйственных предприятиях Атырауской области за 2020-2022 годы

Показатели	2020 год	2021 год	2022 год	абсол измен 2022 г от 2020 г, + -	относ измен 2022 г от 2020 г, %
Реализовано продукции, центнеров	18 289	45 749	55 491,0	37202,0	303,4
Стоимость реализованной	147 609	552 860	627 032	479423,0	424,8

продукции, тыс.тенге					
Себестоимость реализованной продукции, тыс. тенге	179 507	489 532	603 776	424269,0	336,4
Валовая прибыль, тыс.тенге	- 31 898	63 328	23 256	55154,0	273,0
Уровень рентабельности (убыточности), %	- 17,8	12,9	3,9	21,7	222,0
Стоимость центнера реализованной продукции, тенге	8 071	12 085	11 300	3229,0	140,0
Себестоимость центнера реализованной продукции, тенге	9 815	10 700	10 881	1066,0	110,9
Примечание: По данным Бюро национальной статистики					

Аналитическая оценка таблицы 2 показывает, что реализация овощной продукции в сельскохозяйственных предприятиях в натуральном выражении увеличилась более, чем в 3 раза, что составило 37202 центнеров овощных культур. Следовательно, овощей в сельхозпредприятиях реализовано на 203% в 2022 году больше по сравнению с 2020 годом.

Стоимость реализованной продукции в денежном выражении за анализируемый трехлетний период выросла почти в 4,24 раза, что равно 479423 тыс. тенге. Рост стоимости реализованной продукции также можно объяснить повышением натурального объемов производства и реализации овощной продукции в сельхозпредприятиях в 3,03 раза.

Темпы роста наблюдаются и по себестоимости реализованной овощной продукции в 3,36 раза, что равно 424269 тыс. тенге в 2022 году сравнительно с 2020 годом. Увеличение себестоимости реализованной продукции пока мы можем понять, как следствие повышения объемов овощных культур в натуральном выражении на 203%.

Теперь перейдем к анализу более реальной картины состояния овощеводства на сельхозпредприятиях – валовой прибыли. Данный показатель валовой прибыли рисует позитивную картину улучшающего состояния доходов сельхозпредприятий, рост в 2,73 раза. Следовательно, в 2022 году валовая прибыль увеличилась 55154 тыс. тенге, что равно 173%, то есть сельхоз предприятия смогли преодолеть убыточность по производству и реализации овощной продукции в объеме – 31 898 тыс. тенге в 2020 году, окупить все затраты и выйти с прибылью в 2022 году в размере 23256 тыс. тенге.

Далее рассмотрим показатель эффективности деятельности сельхозпредприятий – уровень рентабельности производства овощей в сельхозпредприятиях. В 2020 году уровень убыточности составил – 17,8% как следствие того, что сельскохозяйственные предприятия потерпели убытки в размере – 31 898 тыс. тенге, в 2021 году ситуация выравнивается и улучшается, так как сельхозпредприятия смогли преодолеть убыточность и перейти на высокую прибыльность, о чем свидетельствует уровень рентабельности в размере 12,9%, но в 2022 году порог прибыльности сохраняется, но заметно снижение уровня рентабельности до 3,9%. Это объясняется опережающим ростом себестоимости производства и реализации овощной продукции на 236% над темпом роста валовой прибыли на 173%.

Также одним из объективных показателей является стоимость 1 центнера реализованной овощной продукции, которая за анализируемые 3 года увеличилась на 40%, что составляет 3229 тенге, но в разрезе периода наблюдается усиленный рост в 2021 году до 12085 тенге, и сокращение в 2022 году на 785 тенге. Такая ситуация может быть объяснена ростом затрат, инфляцией и повышением прибыли в 2021 году по сравнению с предыдущим 2020 годом; а также

сокращением расходов на производство и реализацию овощной продукции и несколько увеличением прибыльной части стоимости овощных культур сельхозпредприятия в 2022 году соответственно с 2021 годом.

Давайте проанализируем один из действенных и практических экономических показателей – себестоимость 1 центнера реализованной продукции, который равномерно увеличивается по годам. Повышение себестоимости 1 центнера реализованной овощной продукции в 2022 году равно 10,9%, что составляет 1066 тенге. Небольшой рост затрат на производство и реализацию овощных культур является следствием ежегодной инфляции на приобретение материалов, ГСМ, семян, работ и услуг, а также маркетинговых и реализационных услуг.

Таким образом, анализ таблицы 2 говорит о том, что производство и реализация овощной продукции по сельхозпредприятиям Атырауской области в 2020-2022 годах экономически эффективно, рационально и целесообразно.

Таблица 3 - Эффективность производства овощной продукции у индивидуальных предпринимателей и крестьянских или фермерских хозяйствах Атырауской области за 2020-2022 годы

Показатели	2020 год	2021 год	2022 год	абсол измен 2022г от 2020г, + -	относ измен 2022 от 2020, %
Реализовано продукции, центнеров	139 241	49 815	44 032,0	- 95209,0	31,6
Стоимость реализованной продукции, тыс. тенге	1 568 893	760 397	449 708	-1119185,0	28,7
Себестоимость реализованной продукции, тыс. тенге	1 416 154	580 216	375 455	- 1040699,0	26,5
Валовая прибыль, тыс. тенге	152 739	180 181	74 253	-78486,0	48,6
Уровень рентабельности (убыточности), %	10,8	31,1	19,8	9,0	183,3
Стоимость 1 центнера реализованной продукции, тенге	11 267	15 264	10 213	-1054,0	90,6
Себестоимость 1 центнера реализованной продукции, тенге	10 171	11 647	8 527	-1644,0	83,8
Примечание: По данным Бюро национальной статистики					

Анализ таблицы 3 - Эффективность производства овощной продукции у индивидуальных предпринимателей и крестьянских или фермерских хозяйствах Атырауской области за 2020-2022 годы показывает, что реализация овощной продукции в натуральном выражении за анализируемый период сократилась почти в 3 раза, что составило – 95209,0 центнеров.

Стоимость реализованной овощной продукции в денежном выражении в 2022 году сократилась более, чем в 3 раза, это равно 1119185 тыс. тенге. Такое снижение объясняется уменьшением натурального объема реализованной продукции на 68,4%. Такая же картина наблюдается и по следующему показателю: себестоимость реализованной овощной продукции, которая за анализируемый период уменьшилась менее, чем в 4 раза. На снижение данного показателя оказали влияние сокращение объема производства и реализации овощных культур в натуральном выражении на 78,4%, а также уменьшение стоимости реализованной овощной продукции в денежном выражении на 71,2%.

Рассмотрим один из показателей, показывающих оценочно-результативную деятельность индивидуальных предпринимателей и крестьянских или фермерских хозяйствах по производству

и реализации овощной продукции Атырауской области – валовую прибыль. Этот показатель в 2022 году сократился почти в 2 раза, что составляет 78486 тыс. тенге по сравнению с 2020 годом, хотя в середине периода в 2021 году наблюдается рост валовой прибыли до 180181 тыс. тенге.

Анализ показателя эффективности производства и реализации овощной продукции в индивидуальных предпринимателей и крестьянских или фермерских хозяйствах по Атырауской области показывает увеличение уровня рентабельности почти в 2 раза или на 83,3% за анализируемый период. В 2021 году заметно большее увеличение уровня рентабельности более, чем в 3 раза по сравнению с 2020 годом, тогда с позиции 2021 года видно снижение рассматриваемого показателя на треть. В целом на повышение уровня рентабельности повлияли опережающее снижение себестоимости продукции почти в 3 раза против сокращения валовой прибыли почти в 2 раза в 2022 году по сравнению с 2020 годом.

Несмотря на резкие колебания по показателям, стоимость 1 центнера реализованной овощной продукции за анализируемый период уменьшился всего на 9,4%, что составляет 1054 тенге. Хотя в середине периода в 2021 году видно рост рассматриваемого показателя почти на 40%. Такая тенденция, следовательно, повлияла на рост прибыли в 2021 году.

Вышеуказанные изменения повлияли на сокращение себестоимости 1 центнера реализованной овощной продукции на 16,2%, что равно 1644 тенге за анализируемый трехлетний период. Также в 2021 году наблюдается рост себестоимости реализованных овощных культур в расчете на 1 центнер почти на 10% [9].

Заключение.

Таким образом, мы можем резюмировать, что индивидуальные предприниматели и крестьянские или фермерские хозяйства по Атырауской области в области производства и реализации овощной продукции в целом работали эффективно, о чем свидетельствует рост уровня рентабельности, хотя динамика по производству и реализации овощной продукции пошла в сторону регрессии. То есть мы можем утверждать, что по рассматриваемым производителям нет роста и развития отрасли овощеводства в целом.

В результате экономической оценки и анализа производства и реализации овощей в разрезе сельхозформирований можно сделать следующие выводы, что экономические показатели прибыльности, эффективности и деятельности сельхозпредприятий показывают рост производства и реализации, рациональный подход и экономическую эффективность деятельности сельхозпредприятий нежеле по отношению к индивидуальным предпринимателям и крестьянским или фермерским хозяйствам Атырауской области. Последняя категория субъектов сельхозформирований за анализируемый период показывает спад по экономическим показателям, но за счет опережающего уменьшения себестоимости производства и реализации овощной продукции над валовой прибылью мы наблюдаем рост эффективности деятельности данной категории субъектов сельхозформирований.

Информация о финансировании.

Научная статья выполнена в рамках проекта внутривузовского финансирования Атырауского университета им. Х.Досмухамедова на тему «Маркетинговое исследование и анализ рынка экологически чистых овощей на примерах Атырауской области», (Регистрационный номер 0123РКИ0171).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Тодаро М.П. Экономическое развитие. — ЮНИТИ. — 2019. — 671 с.
- 2 Горфинкель В.Я., Швандар В.А. Экономика предприятия. — М.: Банки и биржи — ЮНИТИ. — 2018. — 742 с.
- 3 Storozum M., Liu H., Zhang X., Kidder T.R. (2019) Investigating environmental changes as the driving force of agricultural intensification in the lower reaches of the Yellow River: A case study at the Sanyangzhuang site. *Quaternary International*. Vol. 521. P 25-34
- 4 Perrin C., Nougaredes B. (2020) An analytical framework to consider social justice issues in farmland preservation on the urban fringe. *Insights from three French cases*. 44 p.

- 5 Jewani H.K., Azapagic A. (2019) Environmental impacts of vegetables consumption in the UK. Science of The Total Environment. Vol. 682. P. 80-105
- 6 Tamburini G., Bommarco R., Kleijn D., Putten W., Marini L. (2019) Pollination contribution to crop yield is often context-dependent: A review of experimental evidence. Agriculture, Ecosystems & Environment. Vol. 280. P. 16-23
- 7 Utepkaliyeva K.M., Sabirova R.K., Dingazieva M.D., Tazhidenova A.R. (2019) Improvement of the economic efficiency of vegetable production in the agrarian sector. Bulletin of the Karaganda University. № 4(96). P. 93-98
- 8 Национальное бюро статистики [Электронный ресурс] — URL: <http://stat.gov.kz> (дата обращения 16.12.2022)
- 9 Pretty J.N., Morison J.L., Hine R.E. (2019) Reducing food poverty by increasing agricultural sustainability in developing countries. Agriculture, Ecosystems & Environment. Vol. 95. P. 217-234

АТЫРАУ ОБЛЫСЫНЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ҚҰРЫЛЫМДАРЫНЫҢ СУБЪЕКТІЛЕРІ БОЙЫНША КӨКӨНІС ӨНІМДЕРІН ӨНДІРУ ЖӘНЕ ӨТКІЗУ ТИІМДІЛІГІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа.

Мақалада көкөністерді өндіру мен сатудың өзіндік ерекшеліктері қарастырылады, ауыл шаруашылығы өндірісі субъектілерінің санаттары бойынша көкөніс өнімдерін өндіру мен өткізу тиімділігінің өзгеруіне әсер ететін себептер мен көрсеткіштер көрсетіледі, көкөніс өнімдерін өндіру мен сатудың негізгі экономикалық көрсеткіштері арасындағы тәуелділікті анықтауға экономикалық-статистикалық талдау жүргізіледі. Сондай-ақ, ауыл шаруашылығы кәсіпорындары қызметінің тиімділік көрсеткіштері – ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында көкөніс өндірісінің рентабельділік деңгейі қарастырылды, сатылған өнімнің 1 центнерінің өзіндік құнының көрсеткішіне талдау жасалды.

Ауыл шаруашылығы бағытындағы субъектілер: Атырау облысының ауыл шаруашылығы құрылымдары, ауыл шаруашылығы кәсіпорындары, дара кәсіпкерлер және шаруа немесе фермер қожалықтары бойынша көкөніс өнімдерін өндіру мен өткізу тиімділігінің өсуі мен төмендеуіне кейбір факторлар мен көрсеткіштердің әсер етуінің себептері мен салдары анықталды.

Көкөніс өнімдерін өндірудің экономикалық тиімділігін арттыру мәселелерін зерттеу көкөніс өндірісінің тиімділігінің өсу факторлары мен шарттарын анықтаудың және көкөніс өнімдерін өндірудің тиімділігіне экономикалық талдау саласында практикалық ұсыныстарды әзірлеуді мақаланың негізгі мақсаты етіп қояды. Көкөніс өнімдерін өндірудің экономикалық тиімділігін арттырудың маңыздылығы мен әр түрлі аспектілері көптеген мәселелерді, соның ішінде әдістемелік мәселелерді жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Негізгі сөздер: көкөніс өнімдері, өсімдік шаруашылығы, ауыл шаруашылығы, өндіріс тиімділігі, ауыл шаруашылығы құрылымдарының субъектілері, Атырау облысы.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE EFFICIENCY OF PRODUCTION AND SALES OF VEGETABLE PRODUCTS BY AGRICULTURAL ENTITIES OF ATYRAU REGION

Abstract.

The article examines the characteristic features of the production and sale of vegetables, identifies the causes and indicators that affect the change in the efficiency of production and sale of vegetable products by categories of agricultural production entities, conducted an economic and statistical analysis of determining the relationship between the main economic indicators of production and sale of vegetable products. Also, the performance indicators of agricultural enterprises are considered – the level of profitability of vegetable production in agricultural enterprises, the analysis of the cost index of 1 hundredweight of sold products is made.

The causes and consequences of the influence of some factors and indicators on the growth and decrease in the efficiency of the production and sale of vegetable products by agricultural entities: agricultural formations, agricultural enterprises, individual entrepreneurs and peasant or farm farms of Atyrau region are revealed.

The study of the problems of increasing the economic efficiency of vegetable production aims to identify the factors and conditions for increasing the efficiency of vegetable production and to develop practical recommendations in the field of economic analysis of the efficiency of vegetable production. The importance and diversity of aspects of increasing the economic efficiency of vegetable production require a comprehensive study of a wide range of issues, including methodological ones.

Key words: vegetable products, crop production, agriculture, production efficiency, subjects of agricultural formations, Atyrau region.

REFERENCES

- 1 Todaro M.P. Ekonomicheskoe razvitie. [Economic development]. Yuniti. 2019. 671 p. [in Russian]

- 2 Gorfinkel V.Ya., Shvandar V.A. Ekonomika predpriyatiya. [Enterprise economy]. M.: Banki i birzhi. Yuniti. 2018. 742 p. [in Russian]
- 3 Storozum M., Liu H., Zhang X., Kidder T.R. (2019) Investigating environmental changes as the driving force of agricultural intensification in the lower reaches of the Yellow River: A case study at the Sanyangzhuang site. Quaternary International. Vol. 521. P 25-34 [in English]
- 4 Perrin C., Nougaredes B. (2020) An analytical framework to consider social justice issues in farmland preservation on the urban fringe. Insights from three French cases. 44 p. [in English]
- 5 Jewani H.K., Azapagic A. (2019). Environmental impacts of vegetables consumption in the UK. Science of The Total Environment. Vol. 682. P. 80-105 [in English]
- 6 Tamburini G., Bommarco R., Kleijn D., Putten W., Marini L. (2019) Pollination contribution to crop yield is often context-dependent: A review of experimental evidence. Agriculture, Ecosystems & Environment. Vol. 280. P. 16-23 [in English]
- 7 Utepkaliyeva K.M., Sabirova R.K., Dingazieva M.D., Tazhidenova A.R. (2019) Improvement of the economic efficiency of vegetable production in the agrarian sector. Bulletin of the Karaganda University. № 4(96). P. 93-98 [in English]
- 8 Natsional'noe byuro statistiki. [National Bureau of Statistics]. Available at: — URL: <http://stat.gov.kz> [in Russian] (accessed: 16.12.2022)
- 9 Pretty J.N., Morison J.L., Hine R.E. (2019) Reducing food poverty by increasing agricultural sustainability in developing countries. Agriculture, Ecosystems & Environment. Vol. 95. P. 217-234 [in English]

Information about authors:

Rysty Sabirova - **corresponding author**, candidate of economics sciences, senior Lecturer of the Department of “Economics”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: sabirovarysty@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9947-6564>

Meiramgul Dingaziyeva - master of economics sciences, senior Lecturer of the Department of «Economics», Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: m.dingaziyeva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1748-5027>

Akmaral Mukasheva - master of economics sciences, senior Lecturer of the Department of «Economics», Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: murat---79@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6799-8317>

Информация об авторах:

Рысты Сабирова - **основной автор**, кандидат экономических наук, профессор кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: sabirovarysty@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9947-6564>

Мейрамгуль Дингазиева - магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: m.dingaziyeva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1748-5027>

Акмарал Мукашева - магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры «Экономика», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: murat---79@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6799-8317>

Авторлар туралы ақпарат:

Рысты Сабирова - **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: sabirovarysty@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9947-6564>

Мейрамгуль Дінгазиева - экономика ғылымдарының магистрі, «Экономика» кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: m.dingaziyeva@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1748-5027>

Акмарал Мукашева - экономика ғылымдарының магистрі, «Экономика» кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: murat---79@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6799-8317>

Р. Шайдулов Атырауский университет имени Х.Досмухамедова
г.Атырау, 060011, Республика Казахстан
*e-mail: ruslanshaidulov11@gmail.com

НАУЧНЫЕ МЕТОДЫ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация.

В статье описаны научные методы прогнозирования экономической деятельности, используемые для оценки вероятности будущих событий. Собраны материалы из различных источников о научных методах прогнозирования и обобщены, чтобы дать полное представление о существующем научном знании в этой области. Выведены преимущества и недостатки, сильные и слабые стороны различных научных методов прогнозирования для того, чтобы лучше понять, какой метод может быть наиболее эффективным в конкретной ситуации. Предложены рекомендации по использованию научных методов прогнозирования, обобщены практические рекомендации по использованию научных методов прогнозирования в различных областях, таких как финансы, экономика, маркетинг и т.д.

Важно отметить, что научные методы прогнозирования не являются строго точными и могут содержать ошибки из-за неполноты данных, на которых они основаны, а также из-за сложности самого процесса прогнозирования. Поэтому научные методы прогнозирования следует использовать с учетом этих ограничений и понимания того, что они не являются строго точными. Они служат лишь как ориентир и инструмент для помощи в принятии решений, но не являются гарантией точности и не заменяют самостоятельное размышление и анализ.

Ключевые слова: научные методы, прогнозирование, анализ, статистика, математические методы.

Введение.

Научные методы прогнозирования – это способы, используемые в различных областях науки для предсказания будущих событий и тенденций. Они основаны на анализе исторических данных и научных знаний, а также на использовании статистики и математических методов. Научные методы прогнозирования используются в разных сферах, таких как экономика, метеорология, медицина, политология и в других. Одним из основных преимуществ научных методов прогнозирования является то, что они позволяют учитывать различные факторы, влияющие на развитие событий, и обеспечивают более точные прогнозы, чем, например, интуитивные оценки. Однако, научные методы прогнозирования также имеют ряд ограничений, таких, как сложность предсказаний в случаях, когда набор данных недостаточно объемный или качественный, а также возможность внезапных изменений в системе, которые не могут быть учтены в моделях прогнозирования. Научные методы прогнозирования – это статистические и математические методы, которые используются для анализа и предсказания будущей цены актива или финансовой ситуации. Они широко применяются в различных областях, таких как финансы, экономика, маркетинг и т.д. Научные методы прогнозирования могут быть очень полезны для помощи лицам и организациям принимать обоснованные решения о вложениях, риск-менеджменте и управлении финансами. Однако стоит иметь в виду, что научные методы прогнозирования имеют свои ограничения и не являются строго точными. Они служат лишь как ориентир и инструмент для помощи в принятии решений, но не являются гарантией точности и не заменяют самостоятельное размышление и анализ. В этой статье мы рассмотрим различные научные методы прогнозирования, их преимущества и недостатки, а также сферы их применения. Также будут рассмотрены использование научных методов прогнозирования на практике, обратив внимание на важные принципы и рекомендации по их использованию. В целом методы прогнозирования являются важным инструментом для предсказания будущих событий и тенденций. Они основаны на статистике, математике и научных знаниях, и позволяют учитывать различные факторы, влияющие на развитие событий. Однако существует ряд

ограничений научных методов прогнозирования, таких как необходимость наличия достаточно объемного и качественного набора данных и возможность внезапных изменений в системе.

Материалы и методы исследования.

Материалами исследования научных методов прогнозирования могут быть данные, полученные из различных источников (например, отчеты, статистические данные, экономические показатели), а также информация, полученная в ходе экспериментов или опросов. Существующая литература и исследования, описывают различные методы прогнозирования, их преимущества и недостатки. Они могут быть использованы для проверки эффективности различных методов прогнозирования. Методы исследования научных методов прогнозирования являются различные математические методы, а также анализ существующей литературы и исследований для определения их преимуществ и недостатков. Проведение собственных исследований, используют различные методы прогнозирования, чтобы оценить их эффективность на основе реальных данных. Необходим сбор и обработка результатов с целью изучения точности и надежности различных методов. Разработка модели прогнозирования, которая учитывает различные факторы, влияющие на точность прогноза. Обзор и анализ уже существующих моделей прогнозирования используется для улучшения их эффективности.

Результаты и их обсуждение.

В статье представляется информация из различных источников о различных научных методах прогнозирования, чтобы предоставить полное представление о существующем научном знании в этой области. Анализ преимуществ и недостатков различных научных методов прогнозирования необходим для выявления их сильных и слабых сторон, чтобы лучше понять, какой метод может быть наиболее эффективным в конкретной ситуации. Статья обобщает практические рекомендации по использованию научных методов прогнозирования в различных областях, таких как финансы, экономика, маркетинг и т.д. Эти рекомендации могут быть основаны на теоретических положениях и научных исследованиях.

Научный метод прогнозирования – это метод, который используется для оценки будущих событий или процессов на основе различных данных и информации. Методы прогнозирования отличаются друг от друга тем, какие данные они используют, какие математические методы используются для анализа этих данных, и какие предположения они дают о будущем. В финансах научные методы прогнозирования могут использоваться для оценки будущей стоимости акций, валютных операций, облигаций и других финансовых активов. Также они могут использоваться для прогнозирования будущего дохода и расходов компаний, экономического роста и рыночных трендов. Научные методы прогнозирования могут быть полезны инвесторам для принятия обоснованные решения о том, куда инвестировать свои сбережения, и для компаний, чтобы планировать свое развитие и управлять финансами.

Существует множество различных научных методов прогнозирования, которые могут быть использованы в финансах. Одним из самых распространенных является регрессионный анализ, который используется для прогнозирования одной переменной (называемой зависимой переменной) на основе значений другой переменной (называемой независимой переменной). Например, может быть использован регрессионный анализ для прогнозирования стоимости акций на основе их доходности или прибыльности.

Другой популярный научный метод прогнозирования – это метод наименьших квадратов. Этот метод используется для построения линейной регрессии, чтобы определить оптимальную прямую, которая будет наилучшим образом приближать известные значения зависимой переменной.

Еще один научный метод прогнозирования, который часто используется в финансах – это детерминированный прогноз. Этот метод основан на использовании информации об известных факторах, которые влияют на прогнозируемую переменную, и на основе этой информации оценивается вероятность того или иного события. Например, может быть использован детерминированный прогноз для оценки вероятности того, что компания будет получать прибыль в будущем на основе таких факторов, как рыночная ситуация, экономический рост,

конкурентоспособность и т.д. [1].

Регрессионный анализ. Регрессионный анализ – это статистический метод, который используется для изучения взаимосвязи между двумя переменными. Он позволяет оценить, насколько сильно изменение одной переменной влияет на изменение другой переменной.

Регрессионный анализ основан на построении уравнения регрессии, которое описывает линейную зависимость между двумя переменными. Одна из переменных называется зависимой переменной, связывается с другой переменной (называемой независимой переменной) с помощью линейной функции. С помощью регрессионного анализа можно оценить степень взаимосвязи между двумя переменными, а также предсказать значение зависимой переменной на основе известных значений независимой переменной. При построении уравнения регрессии используется метод наименьших квадратов, который позволяет найти линейную функцию, которая наилучшим образом приближает известные значения зависимой переменной. После построения уравнения регрессии можно использовать его для предсказания значений зависимой переменной.

Регрессионный анализ широко используется в различных областях, таких как экономика, маркетинг, менеджмент и финансы. В финансах он может быть использован для изучения взаимосвязи между ценой акций и уровнем прибыли компании, между уровнем инфляции и уровнем безработицы, между уровнем курса валюты и уровнем инвестиций в стране и т.д. Также регрессионный анализ может быть использован для оценки эффективности инвестиций и принятия решений о том, в какие активы стоит инвестировать.

Регрессионный анализ может быть использован не только для изучения линейной зависимости между переменными, но и для изучения нелинейных зависимостей. Для этого можно использовать такие методы, как полиномиальная регрессия, регрессия с параметрически заданным ядром и регрессия с непараметрическим ядром.

Одним из ограничений регрессионного анализа является то, что он основан на линейной зависимости между переменными, что не всегда соответствует реальности. В таких случаях регрессионный анализ может давать неточные результаты. Необходимо учитывать, что регрессионный анализ требует наличия достаточно большой выборки данных, чтобы модель была достаточно точной. Также необходимо учитывать, что регрессионный анализ не учитывает взаимосвязи между переменными, которые не были указаны в модели. Это может привести к неточностям в результатах анализа.

Несмотря на эти ограничения, регрессионный анализ является одним из основных методов в финансах и используется для изучения рынка, оценки рисков и принятия решений о том, какие инвестиции стоит принимать. Он также может быть использован для построения прогнозов и планирования финансовых ресурсов.

Пример: предположим, что мы хотим изучить взаимосвязь между уровнем инфляции и уровнем безработицы в стране. Для этого мы собираем данные об уровне инфляции и уровне безработицы за последние 10 лет. Затем мы используем регрессионный анализ, чтобы построить модель, описывающую эту зависимость. После построения модели мы можем использовать ее для прогнозирования уровня инфляции в будущем, исходя из уровня безработицы. Например, если мы хотим понять, как изменится уровень инфляции, если уровень безработицы вырастет на 1%, мы можем использовать нашу модель регрессионного анализа, чтобы предсказать этот рост. Таким образом, регрессионный анализ помогает нам лучше понять и управлять финансовыми рисками, связанными с изменением уровня инфляции.

В математическом виде регрессионная модель имеет следующий вид:

$$Y = b_0 + b_1X_1 + b_2X_2 + \dots + b_nX_n \quad (1)$$

где Y – целевая переменная (зависимая переменная), которую мы хотим предсказать;

$X_1, X_2, \dots, X_n$ – независимые переменные (предикторы), которые влияют на Y ;

b_0 – свободный член модели, отражающий начальное значение Y ;

$b_1, b_2, \dots, b_n$ – коэффициенты регрессии, отражающие силу влияния независимых переменных на Y .

Чтобы построить регрессионную модель, необходимо определить целевую переменную и независимые переменные, а также оценить коэффициенты регрессии. Для этого можно использовать различные статистические методы, такие как метод наименьших квадратов (Ordinary Least Squares, OLS) или метод градиентного спуска. После того как коэффициенты регрессии оценены, мы можем использовать полученную регрессионную модель для прогнозирования целевой переменной в будущем, исходя из значений независимых переменных. Например, если мы хотим предсказать уровень инфляции в стране на следующий год, исходя из уровня безработицы в этом году, мы можем использовать нашу регрессионную модель, чтобы предсказать уровень инфляции в следующем году [2].

Предположим, что мы хотим предсказать уровень инфляции в стране в следующем году, исходя из уровня безработицы в этом году. Для этого используем регрессионный анализ и построили следующую регрессионную модель:

$$\text{Inflation} = 10 + 0.5 * \text{Unemployment} \quad (2)$$

где Inflation – уровень инфляции;

Unemployment – уровень безработицы.

В этой модели коэффициент $b_0 = 10$ означает, что начальное значение уровня инфляции равно 10%. Коэффициент $b_1 = 0.5$ означает, что для каждого процента увеличения уровня безработицы уровень инфляции увеличивается на 0.5%.

Например, если уровень безработицы равен 6%, то уровень инфляции будет равен $10 + 0.5 * 6 = 12\%$.

Таким образом, регрессионный анализ позволяет оценить влияние одной переменной (уровень безработицы) на другую (уровень инфляции) и использовать эту информацию для прогнозирования в будущем.

Детерминированный прогноз. Детерминированный прогноз – это тип прогноза, который основан на явно заданных известных условиях и ограничениях. В таком случае, результат прогноза определяется только заданными условиями, а не случайными факторами или неизвестными обстоятельствами. Детерминированный прогноз обычно используется в тех случаях, когда условия и ограничения известны и фиксированы. Например, прогноз уровня продаж определенного товара в течение следующего месяца может быть сделан на основании известного уровня продаж в прошлом, уровня цены на товар, уровня рекламных расходов, а также других факторов, которые могут повлиять на продажи. В этом случае прогноз будет детерминированным, так как условия и ограничения фиксированы и известны. Однако, следует помнить, что детерминированный прогноз может быть неточным, если он основан на неполной или неточной информации. Поэтому необходимо следить за точностью известных условий и ограничений, на основании которых делается детерминированный прогноз. Также следует учитывать, что в некоторых случаях могут возникнуть непредвиденные факторы, которые могут существенно повлиять на результаты прогноза. Поэтому детерминированный прогноз должен быть регулярно пересматривать и корректировать в случае необходимости [3].

Одним из преимуществ детерминированного прогноза является то, что он основан на реальных данных и факторах, которые могут повлиять на результаты. Это позволяет более точно оценить ситуацию и сделать более обоснованные решения.

Однако существует ряд недостатков детерминированного прогноза. Во-первых, он может быть неточен, если основан на неполной или неточной информации. Во-вторых, он может не учитывать непредвиденные факторы, которые могут существенно повлиять на результаты. В-третьих, детерминированный прогноз требует регулярной корректировки в случае изменения условий и ограничений, на основании которых он делается.

Примером практического использования детерминированного прогноза может быть расчет спроса на электроэнергию. Например, для оператора электросети необходимо знать, сколько электроэнергии будет потребляться в будущем, чтобы заранее закупить соответствующее количество энергии у поставщиков и обеспечить стабильное электроснабжение населения. Для этого оператор может собрать данные о потреблении электроэнергии в прошлые периоды, а также о факторах, которые могут повлиять на спрос, таких как температура, время суток, выходные и т.д. На основании этой информации можно создать математическую модель, которая позволит предсказать уровень спроса на электроэнергию в будущем. Этот прогноз необходимо регулярно ревизировать и корректировать, чтобы учесть новые данные и изменения в факторах, влияющих на спрос. Такой прогноз позволяет оператору электросети спланировать свои расходы и рационально использовать закупленную электроэнергию [4].

Одним из преимуществ детерминированного прогноза является то, что он основан на объективных данных и факторах, а не на субъективных оценках и предположениях. Это позволяет более точно оценить риски и потенциальные результаты, а также снизить вероятность ошибок в прогнозе. Однако такой прогноз имеет ряд ограничений. Во-первых, он может быть достаточно трудоемким в реализации, так как требует сбора и анализа большого объема данных. Во-вторых, он также может быть неактуален, если ситуация на рынке или условия, влияющие на спрос, существенно изменились. В таком случае необходимо пересчитывать прогноз, что может быть трудоемким. Кроме того, детерминированный прогноз может оказаться неточным, если не учесть некоторые важные факторы или недостаточно точно оценить их влияние. В целом, детерминированный прогноз хорошо подходит для структурированных процессов с ограниченным количеством факторов, влияющих на спрос, и требует регулярного ревизирования и корректирования.

Давайте рассмотрим на примере деятельности ресторана, который хочет прогнозировать свои ежедневные продажи в зависимости от температуры воздуха. Математическая модель детерминированного прогноза в этом случае будет выглядеть так:

$$\text{Продажи товара} = 10 + 0.5 * \text{температура воздуха} \quad (3)$$

Это означает, что для каждого единичного изменения температуры воздуха, ресторан ожидает увеличения ежедневных продаж на 0,5. Например, при температуре воздуха 20 градусов, ожидаемые продажи равны $10 + 0.5 * 20 = 15$. Если температура воздуха увеличится на 10 градусов (до 30 градусов), ожидаемые продажи также увеличатся на 5 (до 20).

Эта математическая модель предполагает, что все остальные факторы, которые могут влиять на продажи (например, рекламные кампании, специальные предложения, новые продукты) могут влиять на продажи товара и нужно учитывать и другие внешние факторы при составлении математической модели. После того, как математическая модель будет создана и проверена на точность, она может быть использована для прогнозирования продаж товара в будущем. Например, если хотим узнать, сколько товара будет продано за следующий месяц при температуре воздуха 25 градусов, мы можем ввести это значение в математическую модель и получить прогнозируемое значение продаж товара. Этот прогноз необходимо регулярно обновлять, чтобы учитывать изменения во внешних факторах и поддерживать точность прогноза [5].

Другие методы. Существует множество различных методов научного прогнозирования, которые могут использоваться в различных областях науки и бизнеса. Некоторые из самых распространенных методов включают:

- Метод скользящего среднего: этот метод основан на использовании среднего значения некоторой величины (например, продаж) за несколько последних периодов времени для прогнозирования ее значения на будущее.
- Метод экспоненциального сглаживания – это метод научного прогнозирования, который

использует экспоненциальное сглаживание для учета колебаний в исторических данных и построения прогноза на основе найденных тенденций.

Метод скользящего среднего. Метод скользящего среднего может использоваться в финансах для оценки тенденций на рынке. Этот метод выводит среднее значение за определенное количество последних периодов, например, дней или недель, и использует его в качестве прогноза на следующий период. Например, если мы хотим прогнозировать цену акций на следующий день, можем взять среднее значение цены акций за последние 10 дней и использовать его в качестве прогноза на следующий день. Этот метод прост в реализации и может быть полезен в ситуациях, когда у нас нет сложных математических моделей или когда мы хотим быстро сделать прогноз [6].

Метод скользящего среднего может использоваться для прогнозирования будущих значений последовательности, используя среднее значение последних n значений. Для этого существует формула:

$$\text{Прогноз } [i] = (\text{Значение } [i-1] + \text{Значение } [i-2] + \dots + \text{Значение } [i-n]) / n \quad (4)$$

Где i – это номер прогнозируемого значения, а n – это количество предыдущих значений, которые учитываются в расчетах.

Например, если у нас есть данные о ежемесячных продажах за последние 6 месяцев, мы можем использовать эту формулу, чтобы предсказать продажи на следующий месяц, укажем окно, состоящее из последних трех месяцев. Далее рассчитываем среднее значение продаж за этот период. Это и будет предсказанное значение продаж на следующий месяц. Однако, необходимо учитывать, что при использовании этого метода потребуются наличие достаточно большого объема данных, чтобы среднее значение было точным. Также следует учитывать, что данный метод не учитывает изменения тренда и не позволяет учитывать внешние факторы, которые могут влиять на продажи.

Математическая модель метода скользящего среднего основана на вычислении среднего арифметического значений в определенном диапазоне. Например, если мы хотим сгладить временной ряд с помощью метода скользящего среднего с окном размера 3, то будем вычислять среднее значение по трем последовательным значениям временного ряда. Например:

$$y_1 = (x_1 + x_2 + x_3) / 3 \quad (5)$$

$$y_2 = (x_2 + x_3 + x_4) / 3 \quad (6)$$

$$y_3 = (x_3 + x_4 + x_5) / 3 \quad (7)$$

Где y_1, y_2, y_3 – сглаженные значения временного ряда, а x_1, x_2, x_3, x_4, x_5 – исходные значения временного ряда.

Рассмотрим пример с расчетом скользящего среднего на основе ряда значений продаж: Например, у нас есть ряд значений продаж за последние 6 месяцев: 100, 110, 105, 115, 108, 118. Мы хотим рассчитать скользящее среднее за 3 месяца. Таким образом, нам нужно взять три последних значения (115, 108, 118) и подсчитать среднее арифметическое: $(115 + 108 + 118) / 3 = 113$. Теперь мы хотим рассчитать скользящее среднее за 4 месяца. В этом случае нам нужно взять четыре последних значения (105, 115, 108, 118) и разделить их сумму на 4: $(105 + 115 + 108 + 118) / 4 = 436 / 4 = 109$. Таким образом, скользящее среднее за 4 месяца равно 109. Обратите внимание, что мы рассчитываем среднее значение на основе последних 4 значений, поэтому если будем рассчитывать скользящее среднее для следующего месяца, должны будем учесть последнее значение (118) и исключить первое (105). Таким образом, для расчета скользящего среднего за следующий месяц мы будем использовать следующие значения: 115, 108, 118, X , где X – это значение продаж на следующий месяц, которое хотим предсказать. Рассчитав среднее арифметическое этих значений, мы сможем получить предполагаемое значение продаж на следующий месяц.

Метод экспоненциального сглаживания. Метод экспоненциального сглаживания используется для обработки данных с тенденцией, когда значения временного ряда изменяются

в течение времени. Он применяется для устранения шума в данных и получения более точного прогноза. Одним из преимуществ метода экспоненциального сглаживания является то, что он может быть адаптирован к различным типам данных, таким как ряды с быстро изменяющимися или медленно изменяющимися трендами [7]. Он также хорошо сглаживает шум в данных, так что он может быть полезен для улучшения точности прогноза. Однако существует ряд недостатков метода экспоненциального сглаживания: он требует наличия начального значения, что может быть проблематично, если начальных данных недостаточно [8]. Метод чувствителен к выбору параметра сглаживания, который должен быть оптимальным для конкретных данных. Неправильно выбранный параметр может привести к неточности прогноза. Например, если параметр будет слишком большим, то прогноз будет слишком сглаженным и не сможет учесть краткосрочные изменения. Если же параметр будет слишком маленьким, то прогноз будет чрезмерно колеблющимся и также может оказаться неточным. Оптимальный параметр должен быть выбран таким образом, чтобы минимизировать сумму квадратов ошибок между реальными значениями и прогнозами. Это может быть сделано с помощью разных методов. Один из них – это использование формулы Брукса-Грайвза, которая позволяет автоматически определить наиболее подходящий параметр экспоненциального сглаживания [9]. Формула Брукса-Грайвза выглядит следующим образом:

$$a = m / (1 + \sum |A_t - A_{t-1}|) \quad (8)$$

где m – начальное значение параметра, A_t – текущее значение ряда, A_{t-1} – предыдущее значение ряда, $\sum |A_t - A_{t-1}|$ – сумма абсолютных значений разности между соседними значениями ряда. Используя эту формулу, можно рассчитать экспоненциальное сглаживание для каждого нового значения временного ряда. Например, если мы хотим рассчитать экспоненциальное сглаживание для третьего значения временного ряда, то сначала нужно вычислить сглаженное значение для предыдущего значения:

$$S_2 = a * Y_2 + (1 - a) * S_1 \quad (9)$$

Затем сглаженное значение для третьего значения может быть рассчитано как:

$$S_3 = a * Y_3 + (1 - a) * S_2 \quad (10)$$

Таким образом, экспоненциальное сглаживание позволяет учитывать предыдущие значения, обеспечивая тем самым более точное прогнозирование на основе накопленной информации. Однако он также имеет ряд недостатков, таких как сложность выбора параметра сглаживания и неспособность учитывать выбросы в данных.

Давайте рассмотрим пример расчета экспоненциального сглаживания. Допустим, у нас есть следующий временной ряд продаж:

Месяц: 1 2 3 4 5 6 7 8

Продажи: 100 105 115 108 118 120 130 140

Наша цель – рассчитать скользящее среднее за 3 месяца. Для этого мы выбираем параметр сглаживания $\alpha = 0.5$. Также мы должны выбрать начальное значение сглаженного ряда (S_1). Обычно начальное значение берется равным первому значению временного ряда (Y_1).

Далее, мы можем рассчитать сглаженное значение для следующего месяца (S_2) с помощью формулы:

$$S_2 = \alpha * Y_2 + (1 - \alpha) * S_1 \quad (11)$$

Где Y_2 – значение временного ряда на втором месяце, S_1 – сглаженное значение на первом месяце, α – коэффициент сглаживания.

Мы можем продолжить рассчитывать сглаженные значения для каждого следующего месяца, используя ту же формулу.

Для расчета экспоненциального сглаживания нужно выбрать параметр сглаживания (α). Обычно этот параметр выбирается в диапазоне от 0 до 1. Чем больше параметр, тем большее влияние на текущее значение имеют последние значения. Чем меньше параметр, тем большее влияние имеют предыдущие значения.

Предположим, что мы выбрали параметр сглаживания $\alpha = 0.5$. Тогда мы можем рассчитать сглаженные значения следующим образом:

$$1\text{-й месяц: } 100 * (1 - 0.5) + 105 * 0.5 = 102.5 \quad (12)$$

$$2\text{-й месяц: } 102.5 * (1 - 0.5) + 115 * 0.5 = 107.25 \quad (13)$$

$$3\text{-й месяц: } 107.25 * (1 - 0.5) + 108 * 0.5 = 107.125 \quad (14)$$

$$4\text{-й месяц: } 107.125 * (1 - 0.5) + 118 * 0.5 = 111.5625 \quad (15)$$

$$5\text{-й месяц: } 111.5625 * (1 - 0.5) + 120 * 0.5 = 114.28125 \quad (16)$$

$$6\text{-й месяц: } 114.28125 * (1 - 0.5) + 130 * 0.5 = 118.640625 \quad (17)$$

$$7\text{-й месяц: } 118.640625 * (1 - 0.5) + 140 * 0.5 = 122.8203125 \quad (18)$$

$$8\text{-й месяц: } 122.8203125 * (1 - 0.5) + 140 * 0.5 = 125.41015625 \quad (19)$$

Обратите внимание, что сглаженные значения стремятся к текущему значению с увеличением параметра сглаживания.

Заключение.

Научные методы прогнозирования в экономической деятельности используются для оценки вероятности будущих событий. Они помогают управляющим, инвесторам, аналитикам и другим финансовым специалистам принимать решения на основе данных и учитывать будущие риски и возможные выгоды. Например, могут быть использованы для прогнозирования цены акций, валютных курсов, доходности инвестиций и т.д. [10]. Также выше рассмотренные методы могут помочь финансовым менеджерам в планировании и управлении рисками. Научные методы прогнозирования могут быть использованы для разработки торговых стратегий и улучшения эффективности рыночных операций. В заключении статьи можно сказать, что эти методы являются важным инструментом для предсказания будущих событий и тенденций. Они основаны на статистике, математике и научных знаниях и позволяют учитывать различные факторы, влияющие на развитие событий. Однако также существует ряд ограничений научных методов прогнозирования, таких как необходимость наличия достаточно объемного и качественного набора данных и возможность внезапных изменений в системе. В статье собраны материалы из различных источников о научных методах прогнозирования и обобщены для полного представления о существующем научном знании в этой области. Анализ преимуществ и недостатков различных научных методов прогнозирования необходимы для выявления сильных и слабых сторон, чтобы лучше понять, какой метод может быть наиболее эффективным в конкретной ситуации. Рекомендации по использованию научных методов прогнозирования могут быть основаны на теоретических положениях и научных исследованиях. В целом статья может быть полезна для тех, кто интересуется данным направлением и стремится получить более глубокое понимание принципов и методик прогнозирования, а также узнать, как их можно эффективно использовать на практике.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Каплан Р. Линейное прогнозирование. — М.: Финансы и статистика. — 2019. — С. 48-51
- 2 Сарычев А.М., Ганиев А.И. Статистическое прогнозирование. Практикум. — М.: Финансы и статистика. — 2019. — С. 65-66
- 3 Петрушевич А.И., Бабурин С.Н. Математические методы прогнозирования. — М.: Финансы и статистика. — 2020. — С. 180-186
- 4 Джеральд Дж. Искусство прогнозирования. — М.: Дело. — 2019. — С. 112-113
- 5 Сарычев А.М. Статистика для менеджеров. Практикум. — М.: Финансы и статистика. — 2020. — С. 125-131
- 6 Калмыков С.В. Статистика и прогнозирование. — М.: ГУ-ВШЭ. — 2019. — С. 88-92
- 7 Гурвич Я.М. Прогнозирование: методы, модели, технологии. — М.: Финансы и статистика. — 2019. — С. 384-392
- 8 Марков Ю.А. Математическое моделирование. Практикум. — М.: Финансы и статистика. — 2021. — С. 26-33
- 9 Шибаев И.С. Математическое прогнозирование. — М.: Финансы и статистика. — 2017. — С. 15-16
- 10 Байес И.П. Математические основы теории вероятностей. — М.: Финансы и статистика. — 2018. — С. 29-30

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕГІ БОЛЖАУДЫҢ ҒЫЛЫМИ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа.

Мақалада болашақ оқиғалардың ықтималдығын бағалау үшін қолданылатын экономикалық қызметті болжаудың ғылыми әдістері сипатталған. Ғылыми болжау әдістері туралы әртүрлі дереккөздерден материалдар жинақталып, осы саладағы бар ғылыми білімнің толық көрінісін беру үшін жалпыланған. Белгілі бір жағдайда қай әдіс тиімді болатынын жақсы түсіну үшін әртүрлі ғылыми болжау әдістерінің артықшылықтары мен кемшіліктері, күшті және әлсіз жақтары анықталып қолдану қажет. Болжаудың ғылыми әдістерін қолдану бойынша ұсыныстар ұсынылып, қаржы, экономика, маркетинг және т.б. сияқты әртүрлі салаларда болжаудың әдістерін қолдану бойынша тәжірибелік ұсыныстар жинақталып көрсетілді.

Болжаудың ғылыми әдістері қатаң дәл емес болуынан және олар негізделген деректердің толық болмауынан, сондай-ақ болжау процесінің күрделілігіне байланысты қателерді қамтуы мүмкін екенін ескеру маңызды. Сондықтан болжаудың ғылыми әдістерінде осы шектеулерді ескере отырып және олардың қатаң дәлдігі нақты болмайтынын да түсіну керек. Олар тек шешім қабылдауға көмектесетін нұсқаулық және/немесе құрал ретінде қызмет етеді, бірақ дәлдіктің кепілі емес және жеке ойлаумен талдауды алмастырмайды.

Негізгі сөздер: ғылыми әдістер, болжау, талдау, статистика, математикалық әдістер.

SCIENTIFIC METHODS OF FORECASTING IN ECONOMIC ACTIVITY

Abstract.

The article describes scientific methods for forecasting economic activity, used to assess the likelihood of future events. Materials from various sources on scientific methods of forecasting collected and summarized to give a complete picture of existing scientific knowledge in this area. The advantages and disadvantages, strengths and weaknesses of various scientific forecasting methods derived in order to better understand which method may be most effective in a particular situation. Recommendations on the use of scientific forecasting methods are proposed, practical recommendations on the use of scientific forecasting methods in various fields such as finance, economics, marketing, etc. are generalized.

It is important to note that scientific forecasting methods are not strictly accurate and may contain errors due to the incompleteness of the data on which they are based, as well as the complexity of the forecasting process itself. Therefore, scientific forecasting methods should be used with these limitations in mind and with the understanding that they are not strictly accurate. They are intended only as a guide and a tool to aid decision-making, but are not a guarantee of accuracy and are not a substitute for independent thought and analysis.

Key words: scientific methods, forecasting, analysis, statistics, mathematical methods.

REFERENCES

- 1 Kaplan R. Lineinoe prognozirovaniye. [*Linear forecasting*]. M.: Finansy i statistika. 2019. P. 48-51 [in Russian]
- 2 Sarychev A.M., Ganiev A.I. Statisticheskoe prognozirovaniye. [*Statistical forecasting*]. Praktikum. M.: Finansy i statistika. 2019. P. 65-66 [in Russian]
- 3 Petrushevich A.I., Baburin S.N. Matematicheskie metody prognozirovaniya. [*Mathematical methods of forecasting*]. M.: Finansy i statistika. 2020. P. 180-186 [in Russian]
- 4 Dzheral'd Dzh. Iskustvo prognozirovaniya. [*The Art of forecasting*]. M.: Delo. 2019. P. 112-113 [in Russian]
- 5 Sarychev A.M. Statistika dlya menedzherov. [*Statistics for managers*]. Praktikum. M.: Finansy i statistika. 2020. P. 125-131 [in Russian]
- 6 Kalmykov S.V. Statistika i prognozirovaniye. [*Statistics and forecasting*]. M.: GU-VSHE. 2019. P. 88-92 [in Russian]
- 7 Gurvich Ya.M. Prognozirovaniye: metody, modeli, tekhnologii. [*Forecasting: methods, models, technologies*]. M.: Finansy i statistika. 2019. P. 384-392 [in Russian]
- 8 Markov Yu.A. Matematicheskoe modelirovaniye. [*Mathematical modeling*]. Praktikum. M.: Finansy i statistika. 2021. P. 26-33 [in Russian]
- 9 Shibaev I.S. Matematicheskoe prognozirovaniye. [*Mathematical forecasting*]. M.: Finansy i statistika. 2017. P. 15-16 [in Russian]
- 10 Bajes I.P. Matematicheskie osnovy teorii veroyatnostei. [*Mathematical foundations of probability theory*]. M.: Finansy i statistika. 2018. P. 29-30 [in Russian]

Information about authors:

Ruslan Shaidulov - **corresponding author**, master's, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: ruslanshaidulov11@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4060-6763>

Информация об авторах:

Руслан Шайдулов - **основной автор**, магистр, Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: ruslanshaidulov11@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4060-6763>

Авторлар туралы ақпарат:

Руслан Шайдулов - **негізгі автор**, магистр, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ruslanshaidulov11@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4060-6763>

O. Shirbakova* Ural State Law University
Yekaterinburg, 620137, Russian Federation*e-mail: Shirbakova_OV@mail.ru

ISSUES OF THE LEGAL CATEGORY "DUTY" IN THE FIELD OF LABOR

Abstract.

The purpose of this article is to consider the issues of the place and role of legal categories in the legal system, the significance of the study of the category "duty" in labor law. The study of legal categories allows the use of structured and systematic approaches in the methods of research of legal theoretical and legal concepts. The above method of cognition allowed the authors to come to the following conclusions and results. The category of "duty" in relation to labor law is closely related to the mechanism of labor relations. The development of a specific conceptual apparatus of the category "duty" in labor law is particularly difficult, since this category includes such concepts as "labor duties", "labor function", "duties in the field of labor", "labor obligations", etc. "Duty", as a legal category, undergoes significant changes, especially in the field of labor law. The country's transition to a market economy, general democratization, transparency and globalization of society, on the one hand, gave impetus to the dynamic development of all spheres of social life, determined a new vector of development of labor relations based on the freedom of contractual relations. On the other hand, the increasing influence of civil law, contractual elements of interaction between an employee and an employer leads to the fact that fundamental categories such as "duty" are gradually dissolving in the sphere of work.

Key words: category of rights, labor law, labor relations, labor obligations, labor duties, labor function, labor contract.

Introduction.

The concept of "category" originates from the thinkers of the ancient world. Traditionally, such phenomena occupied the minds of ancient Greek and Roman philosophers and thinkers. Aristotle considered categories as generally accepted predicates or the most common generic terms. With the development of science, the processes of cognition, and general world progress, approaches to understanding many general philosophical categories have changed. Thus, according to Kant, judgments played a decisive role in the construction of categorical constructions. Cognitive and epistemological functions of categories were directly connected by the thinker with the process of "judgment". Hegel held a slightly different view, believing that through a chain of transformations "logical idea-nature-spirit" thought became a category, a kind of absolute conclusion. The main thing, according to the scientist, was the subject, content and essence of a phenomenon to be categorized [1].

The legal concept of category was given by V.O. Tennebaum, according to which categories represent, in addition to general forms of thinking, such fundamental concepts that have the ability to "maximally generalize the special, specific in the object of this science" [2].

A.M. Vasiliev believes that consideration and study of the theory of law from the point of view of its numerous categories makes it possible to define the theory of law as a unique, organic theoretical system of knowledge, "allowing to reproduce in the scientific consciousness the objectively existing content, structure of internal connections and elements of the legal form of social reality" [3]. A.B. Vengerov, agreeing with A.M. Vasiliev, he rightly believes that the categories represent the consolidation of the studied patterns of legal phenomena [4]. I.D. Andreev, drawing parallels with the so-called private scientific concepts, understood the category as a phenomenon that incorporates properties, connections, relationships that can be common to all phenomena studied by this science [5].

In this case, it seems important to study the categories from the point of view of their relationship with various branches of law. Differentiation of concepts by various branches of scientific knowledge, according to P.S. Barinov, is of particular importance, since it allows classification of the entire system

of categories in certain areas [6]. Taking into account the fact that a category, as a phenomenon of philosophical thought, can have signs of both general and particular, nevertheless, we believe that a legal category can also be independently considered in a narrow sense within a particular branch of law. The study of the legal category "duty" entails the need to establish the place and role of the phenomenon of "duty" as a legal category in the system of labor and related legal relations.

Thus, the general category of "duty" within the framework of labor relations is narrowed to the category of "labor obligation", which differs in its specificity from the general category of "duty" inherent in all branches of law. In this case, the question arises: "Can the category of "work obligation" differ from the category of "duty" and be considered as an independent category?". In our opinion, the differentiation of legal categories by areas of law takes place, since different branches of law have those special characteristics that give specific features to narrowly focused categories of law (for example, the general concept of duty and "duty to work" under Soviet labor law).

At the same time, the integration of related concepts does not allow us to delve into the study of certain legal categories only from the point of view of their specific orientation in a particular legal field. Traditionally, the phenomenon of integration can be observed in related, close in the subject of legal sciences [7]. For example, in the science of civil law, integration categories are contract, obligation, transaction, claim, compensation for damage, property right, etc. In criminal law disciplines - crime, punishment, criminal liability, etc. Such categories are usually called interdisciplinary.

It should be noted that at present there are trends of interpenetration and integration of such interdisciplinary categories as duty in the field of labor and civil obligation. In scientific circles, the question of the existence of such a concept as a labor obligation in the field of labor relations is raised. So, S.Yu. Golovina notes that there is a natural connection between civil and labor legislation, which predetermined the reception of civil law norms in labor legislation, in particular, on the issues of the emergence of labor relations, the legal responsibility of the parties, ways to protect violated rights, etc. [8]. A.M. and M.V. spoke about the possibility of using the term "labor law obligation". Lushnikov, who believe that "as generic concepts in labor law, along with labor law transactions, it is possible to offer already approved labor contracts or labor law obligations, the doctrine of which has not yet been developed" [9]. Under labor law obligation, according to S.V. Stepanova, is understood to be a legal measure protected by the norms of labor law of the proper behavior of the obligated party of a relative, coordinating legal relationship, consisting in the need to perform certain actions or refrain from committing them, which corresponds to the right of the claim of the authorized party of the legal relationship [10]. At the same time, the author points out that not every duty in labor law is a labor law obligation.

Thus, the study of "duties" as a category of labor law necessitates the definition of the structure, content, construction and essence of the concept of "duties" in both the broad and narrow sense.

Materials and methods of research.

The following general scientific methods were used in the study of issues of the category "duty" in labor law: the method of scientific analysis and synthesis, general scientific inductive and deductive methods.

The scientific works of L.S. Tal, S.B. Krymsky, V.O. Tenenbaum, A.M. Vasiliev, A.B. Vengerov, I.D. Andreev, P.S. Barinov, S.Y. Golovina, A.M. Lushnikov, M.V. Lushnikova, K.A. Abzhanov, H. Kelsen and others are analyzed and studied in the presented article

The study of any legal phenomenon, including a separate category of law, is impossible without defining its concept. Thus, the concept does not reflect all the qualities and signs inherent in an object, phenomenon or action, but only the general, basic, most essential, which make it possible to distinguish one object or phenomenon from another [11].

The concept of "duty" is a complex, multi-level system of methods, methods and approaches in the study of law, in general, or a particular branch of law, in particular.

As a rule, the concepts of general, legal and legal obligations are divided. According to A.N. Zherebtsov, a legal obligation is a necessary obligation of a legal subject expressed in a rule of law and is by its nature a necessary option for the future conduct of a person, while a legal obligation finds

expression in a specific human behavior and is carried out within a specific legal relationship [12]. S.S. Alekseyev points out that legal obligations "are not confined to the framework of legal relations, but act in their content and meaning as phenomena that are richer, multifaceted, have independent value, often going beyond legal relations as such" [13].

The category of "duty" in labor law, of course, is an integral part of labor relations.

The Labor Code of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as the Labor Code of the Republic of Kazakhstan) gives the concept of labor relations (paragraph 21, part 1, Article 1 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan), as well as relations directly related to labor (paragraph 22, Part 1, Article 1 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan). The latter include relations related to employment, the resolution of labor disputes, etc., i.e. everything that, in general, constitutes labor relations. N.G. Alexandrov in the subject of labor law includes, along with the generally accepted institutions at that time, relations on material security in old age, relations on supervision of labor protection, relations on consideration of labor disputes, etc [14]. Examining the nature of an employment contract as the basis for the emergence of labor relations, K. Abzhanov rightly points out that an employment contract determines the nature and change of legal relations found in other institutions of labor law (for example, legal relations on state social insurance, labor discipline, labor disputes, etc.) [15]. Thus, the category of "duty" in labor law includes not only the direct duties of the employee and the employer stipulated by the employment contract, specified in the Labor Code of the Republic of Kazakhstan as labor duties (paragraph 28 h. 1 Article 1 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan), but also other duties related to other relations directly related to labor.

Thus, according to the Law of the Republic of Kazakhstan dated June 27, 2014 No. 211–V ZRK, trade unions are obliged to inform the employer within three working days from the date of election or re-election about members of elected trade union bodies who are not released from their main work. This duty corresponds to another duty of the employer to take into account the opinion of the trade union body when dismissing an employee under Article 52 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan. The generalization of judicial practice on labor disputes clearly demonstrates the interdependence of the duties of the employer, the representatives of employees in the labor relations between the employee and the employer. According to the Regulatory Resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan dated October 6, 2017 No. 9, the absence of a reasoned opinion of the body of the trade union at the time of termination of the employment contract on the initiative of the employer or bringing to disciplinary responsibility a member of an elected trade union body who was not released from his main job is an unconditional basis for satisfying a claim for reinstatement at work.

V.N. Skobelkin put four groups of connections into the content of "labor relations", noting that when using the term labor relations (legal relations), it is necessary to clarify which connections are meant. Such relationships include: 1. Relations arising from any type of labor activity regulated by any branch of law (labor in the general sense). 2. Relations arising both in connection with the work of workers and employees (employees), and with other activities regulated by labor law (labor — in a broad sense). 3. Related only to the labor of workers and employees (labor in the narrow sense). 4. Arising in the very process of labor activity (labor in the literal sense of the word) [16]. Such a need to isolate and clarify some aspects of labor relations is primarily due to the heterogeneity of the subject of labor law.

According to the subject, "duty" in the sphere of labor, as a measure of proper or necessary behavior, can be conditionally divided into more or less clearly distinct categories from each other: 1. Duties of the employee. 2. Obligations of the employer. 3. Duties of the state. 4. Obligations of other participants in labor and other relations directly related to labor. Let's look at some of them.

The analysis of literary sources showed the absence of a consensus on the interpretation of the concept of labor disputes, summarized a number of scientific sources, in addition, the following approaches to the interpretation of the definition of the analyzed concept were identified:

The first approach is legislative, the authors who adhere to this approach give a definition of labor disputes in accordance with the concept presented in labor legislation, and understand by it various kinds of contradictions of subjects of labor law that arise in the field of practical application of labor legislation, which are considered by the jurisdictional body.

The second approach involves considering the concept of labor disputes from the point of view of disagreements between employees and their employers.

The third approach considers the concept of labor disputes as labor conflicts that have a claim character.

Labor disputes are divided into separate types according to different criteria. We believe that the main classification of labor disputes is their division into subjects of disputed relations. Thus, an individual labor dispute arises between an employer and an individual employee, whereas the parties to a collective labor dispute are employees of an enterprise, institution, organization; employee associations; trade unions, other bodies authorized by employees, on the one hand, and on the other — the employer, employers' associations or their authorized representatives.

The analysis of scientific views, judicial practice and proposals of practitioners provided an opportunity to identify the main features of labor disputes: disagreements regarding non-fulfillment, violation, improper application of labor legislation norms (terms of an employment contract or acts of social dialogue) by one of the parties to the labor relations are the subject of disagreement; these disagreements were not resolved by the participants through direct negotiations; unresolved disagreements were transferred to consideration by certain jurisdictional bodies; the differences are persistent and, as a rule, long-lasting.

In accordance with the above, the concept of an individual labor dispute (hereinafter referred to as ITS) can be interpreted as various kinds of discrepancies formed between an employee and a non - employee regarding the problems of using labor legislation, collective agreement (agreement), labor agreement (contract), which are not resolved in the process of direct negotiations and which are stated to the jurisdictional authority. The main reasons and factors contributing to the emergence of ITS include negative conditions that activate the different assessment of the subjects of labor relations of their own rights and obligations. These reasons can be conditionally divided into objective and subjective. Objective reasons – organizational, legal and economic reasons, subjective – a low level of development of legal culture and legal literacy of citizens.

The procedure for resolving ITS is defined by Chapter 15 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan "Consideration of individual labor disputes" (Articles 159-161), according to which they are considered: 1) conciliation commissions; 2) courts (Article 159).

The most effective way to protect labor rights, in our opinion, is judicial, in which individual labor disputes are considered in civil proceedings. Applying to the court for protection has its advantages: only in court an employee has the opportunity to fully restore his violated rights; the trial has a great educational character and public influence; it allows to identify other violations of workers' rights, to which the court is obliged to respond by issuing a separate ruling, referral to regulatory authorities. Describing the performance by the courts of their constitutional function of administering justice, it is worth noting that they interpret and use sources of labor law, which gives them the opportunity to exercise judicial supervision in this area. When exercising their right to protection in labor relations, employees are increasingly going to court, which indicates, on the one hand, an increase in the legal culture of employees, and, on the other, numerous violations of labor legislation by employers.

Disputes that arise from labor relations are dealt with by the courts according to the general rules of claim proceedings, but at the same time they have some procedural features, which are as follows.

1. Terms of applying to the court for the resolution of a labor dispute (limitation period). The limitation period is a period of time during which a citizen has the right to apply to the judicial authorities with demands for the protection of their rights and interests. That is, a necessary procedural condition for the initiation of a case in court is the timing of the appeal to the court.

Article 178 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as the Civil Code) establishes a general limitation period of three years. At the same time, the norms of civil legislation also establish a special limitation period for certain categories of cases, which may exceed or be lower than the general limitation period.

According to Article 160 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan, an employee has the right to appeal to the judicial authorities with a claim for reinstatement in the workplace within two

months, the countdown of which begins from the moment when the employee learns or should have learned about the violation of his rights, for other claims in the field of labor relations, this period is 1 year.

For all cases of dismissal, regardless of the grounds for termination of the contract, a two-month period is provided for filing a lawsuit to settle a labor dispute (Article 233).

The employer also has the right to apply to the judicial authorities with a claim for compensation for material damage caused by an employee of the organization, within 1 year from the day when it was established that the employee caused the damage (Part 3 of Article 233).

These short terms have a significant advantage over long-term ones for both employees and the employer. Short deadlines make it easier for both parties to present evidence in the case, contribute to the elimination of shortcomings in the organization of labor or violations of the law, in connection with which this dispute arose.

At the same time, according to the norms of Article 160 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan, the omission of these deadlines will not serve as a basis for refusing to accept a statement of claim if this pass is for a justified good reason. The reasons for missing the established deadlines are determined by the court in each specific case, taking into account all the circumstances of the labor case, which led to an untimely appeal to the court.

The statute of limitations does not apply to claims for damages, other health damage or damage caused by death.

2. Jurisdiction of labor disputes. Jurisdiction is a differentiation of the powers of judicial bodies to consider certain categories of cases. The definition of jurisdiction means the definition of the court that will consider the case. According to the rules of territorial jurisdiction, the case is considered by the court within the territorial jurisdiction of which the offense was committed, or at the location of the party, as a rule, the defendant (general jurisdiction). Thus, according to art. 29 of the Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as the CPC), claims against individuals can be brought to court at their place of residence, and against legal entities — at their location.

Alternative jurisdiction has been established for labor disputes. That is, claims on labor disputes can be filed both at the place of residence of the defendant and at the place of residence of the applicant. A claim for compensation for damage caused as a result of causing damage or other damage to health, as well as the loss of a breadwinner, may also be filed by the applicant at the place where the damage was caused (Article 30).

3. The procedural status of the parties and participants in labor cases.

When resolving an individual labor dispute in court, its parties are, first of all, an employee and an enterprise or an employer-an individual (hereinafter referred to as the employer).

The employee who filed a claim in court is the plaintiff, and the employer challenging the employee's claims is the defendant.

The employer acts as a plaintiff in a labor dispute only for compensation by the defendant employee for material damage caused by him to this enterprise.

According to Article 45 of the Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, the exercise of their rights in person in court (procedural capacity) belongs to citizens who have reached the age of majority. Minors between the ages of 14 and 18 may personally exercise civil procedural rights and perform their duties in court in cases related to personal relationships in which they participate, unless otherwise provided by law.

Based on the above, minors between the ages of 14 and 18 can personally appear in court on ITS. In cases where the interests of minors are protected, the court may involve the legal representative of the minor.

The employer is represented by his body acting within the limits of authority, or his representative [9. – 452].

4. Proving in the labor court. One of the stages of proof is the formation of the subject of proof.

According to Article 63 of the Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, the subject of proof is the facts that substantiate the claims or objections put forward or are otherwise relevant to the

decision on the case and which must be established at the time of the decision. This means that the subject of the proof are: a) the circumstances that substantiate the applicant's claims (the basis of the claim); b) the circumstances justifying the defendant's objections (the basis for denial); c) other factors that are important for the proper settlement of the case.

The burden of proof for ITS is distributed as follows: the applicant must prove the existence of a legal relationship in which a dispute arises and the defendant violates the rights and legitimate interests of the applicant; the defendant must prove the facts to which he refers in support of his objections to the claim. For example, in disputes about reinstatement at work, the subject of proof includes:

- the fact of the conclusion and termination of an employment contract;
- legality of the grounds for dismissal of an employee;
- compliance with the established procedure for the dismissal of an employee from work.

The facts of the conclusion and termination of the employment contract are confirmed, first of all, by the relevant orders of the employer.

On the legality of the grounds and procedure for the dismissal of an employee. Dismissal should be considered lawful if the employee was fired in compliance with the conditions and procedure for applying the grounds for termination of the employment contract. That is, the plaintiff must prove that the defendant violated the established conditions and the procedure for termination of the employment contract with him on a specific basis provided for by the current legislation. Take, for example, the dismissal of an employee under clause 9 of art. 52 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan for finding an employee in the workplace under the influence of alcohol or drugs, which will be possible if the following conditions are mandatory.

The first condition is the presence of the fact of alcoholic or narcotic intoxication of the employee. According to the norms of the NP of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan dated 6.10.2017 No. 9 "On some issues of the application of legislation by courts in the resolution of labor disputes", this fact can be confirmed by a medical report (paragraph 21).

According to the same explanations, the second condition for the application of paragraph 9 of Article 52 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan is to appear at work on the above-mentioned any working day, regardless of whether the employees were suspended or performed their work duties. If an employee has an irregular working day, his time at work in excess of the established duration is also considered a working day.

If at least one of these conditions is absent, the dismissal will be declared illegal, and the employee will be reinstated.

In addition to the specified conditions for the application of clause 9 of Article 52 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan, it is necessary to comply with a certain procedure established by law.

Dismissal in accordance with paragraph 9 of Article 52 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan is a disciplinary penalty requiring compliance with disciplinary penalties provided for in Articles 64-66 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan. Particular attention should be paid to Article 66 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan "Terms of imposition and action of disciplinary penalties", according to which the employer applies disciplinary penalties immediately after the detection of misconduct, but no later than 1 month from the date of its discovery, without taking into account the period of dismissal due to temporary disability of the employee or his vacation. Disciplinary punishment may not be imposed later than six months after the commission of the offense. If these deadlines are not met, the dismissal is considered illegal and the employee is reinstated.

5. Terms of consideration of individual labor disputes. Taking into account the importance for citizens of the right to freedom of labor and its protection, the legislation established not only shortened limitation periods, but also shortened terms of consideration of labor cases.

In accordance with the current law, the judge makes a decision on the initiation of a case or refusal to initiate a case no later than three days from the date of receipt of the application or the expiration of the deadline for the elimination of deficiencies.

In order to determine the possibility of settling the dispute before the start of the trial or to ensure the correct and rapid settlement of the case, the judge holds a preliminary court session within one month, after which, no later than 15 days, the case is scheduled for consideration. According to Article 121 of the CPC, the court considers cases within a reasonable time.

6. The court's decision on an individual labor dispute and its execution. We are talking about ways to protect violated rights and interests. Thus, in accordance with the norms of Article 161 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan, in case of dismissal without legal grounds or illegal transfer to another workplace, an employee must be reinstated at his previous job.

When making a decision on reinstatement at work, the court simultaneously decides on the payment of average remuneration to an employee for the period of forced absence from work or the difference in remuneration for the period of lower-paid work (Part 2 of Article 161 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan).

If an employee is dismissed without legal grounds or in violation of established procedures, but his return to his former position is impossible due to the liquidation of the company, institution, organization, the court obliges the liquidation commission or the owner (institution, organization and, in appropriate cases, the body responsible for managing the assets of the successor) to pay the employee for the entire period absence.

If the employer postpones the court's decision to reinstate an employee who was unlawfully dismissed or transferred to another job, the court decides to pay the difference in average remuneration or remuneration during the delay in compensation.

The Civil Procedure Code defines the specifics of the execution of court decisions on labor issues. Thus, most civil cases are subject to execution after their entry into force. In accordance with Article 240 of the Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, decisions on civil cases come into force after the deadline for filing an appeal [8. – 435].

Results and its discussion.

The first group includes all the duties of an employee under labor and other legislation, which an employee, as an employee, is obliged to fulfill directly by virtue of the requirements of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan, an employment contract, a collective agreement, agreements and other legal acts, within the framework of labor relations. In the Labor Code of the Republic of Kazakhstan, the direct designation of the employee's duties is found in Article 22 "Basic rights and obligations of the employer", Article 107 "Rights and obligations of the employee in the field of safety and labor protection".

By virtue of paragraph 1 of Part 2 of Article 22 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan, an employee is "obliged" to perform "labor duties" in accordance with agreements, labor, collective agreements, acts of the employer. In this case, it is interesting to use the term "duty" in relation to "work duties". The apparent tautology, in our opinion, is primarily due to the fact that the legislator understands the labor function of an employee by labor duties in the example given. This is confirmed by the indication of the following obligation of the employee to observe labor discipline. Indeed, the separation in art. 22 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan duties to perform labor duties, the obligation to observe labor discipline and requirements clearly demonstrates a different nature of "labor duties" than it is indicated in the conceptual apparatus of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan. Labor obligations are understood as obligations of an employee and an employer stipulated by regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan, an act of the employer, an act of the host party, labor, collective agreements. At the same time, labor obligations are the duties of an employee in the field of labor protection, property obligations, etc. We believe that for a uniform and holistic understanding of labor duties, in order to avoid confusion in the interpretation of terms, it is necessary to introduce a definition of labor function into the conceptual apparatus as work directly performed by an employee under an employment contract, agreement, collective agreement, which is the subject of an employment contract, agreement, collective agreement.

In this group, a separate subgroup of duties of potential employees can be distinguished, since their duties, although not directly of a labor nature, are regulated by labor legislation and are specified in the

Labor Code of the Republic of Kazakhstan. Basically, these include the duties of a potential employee to provide certain documents for employment, to take certain actions, for example, to undergo a preliminary medical examination, etc.

The second group of duties consists of the duties of the employer. They are fixed in paragraph 2 of Article 23, Article 108 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan. The overwhelming number of duties in the field of labor protection, in addition to those listed above, in the Labor Code of the Republic of Kazakhstan and other legal acts are devoted to the duties of the employer, since in the very concept of labor relations, labor contract and labor protection, the employer's obligation to provide working conditions for the safe work of the employee is laid down. Tal, investigating the essence of labor relations between an employee and an employer, rightly pointed out that the employer's obligation to protect the employee's personality from the dangers associated with his actual presence in someone else's business environment follows from the employment contract, as far as the latter himself cannot avoid them [17].

The Labor Code of the Republic of Kazakhstan obliges the employer to organize periodic medical examinations and examinations of employees at their own expense, provided that these employees are engaged in heavy work, as well as work with harmful and (or) dangerous working conditions (Article 185 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan). The procedure for such medical examinations is regulated by the Order of the Acting Minister of Health of the Republic of Kazakhstan dated October 15, 2020. (hereinafter referred to as the Order), according to which, not only workers engaged in heavy work, as well as work with harmful and (or) dangerous working conditions, but also other workers are subject to mandatory periodic medical examinations. In particular, employees of trade, educational institutions of primary, secondary general, higher education, etc.

The main purpose of conducting periodic mandatory medical examinations is to ensure dynamic monitoring of the health status of employees, to identify the initial signs of diseases in time, to prevent the appearance of both general and occupational diseases, including infectious and parasitic. To do this, conditions must be created for employees and appropriate guarantees must be provided by the employer. According to paragraph 7 of art 86 of the Code of the Republic of Kazakhstan No. 360–VI ZRK, employers create conditions for employees to undergo medical examinations, and are also obliged to freely release employees for their passage during working hours while maintaining their place of work (position), wages. However, the Labor Code of the Republic of Kazakhstan does not provide such guarantees to employees. The preservation of the place of work (position) and the average salary is guaranteed only for the duration of periodic medical examinations at the expense of the employer (Article 125 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan). The same applies to the employee's obligations to undergo mandatory preliminary and periodic medical examinations, pre-shift and other medical examinations, as well as, at the request of the employer, to undergo preventive medical examinations in cases provided for by the employer's act, including when transferring to another job. In this case, the norms of the 360–VI SAM Code directly contradict the norms of the TC RK. In order to bring the legislation to uniformity, it is necessary to amend Article 125 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan and exclude the phrase "at the expense of the employer" from the text of the article.

Conclusion.

Despite the relative stability and conservative nature of legal categories, they are subject to periodic revision, are subject to the loss of their value content or, on the contrary, its enrichment. The value of the category "duty" in labor law is directly related to the value of labor activity, labor, its organization and distribution. The importance of calculating and researching duties as an independent category of labor law seems justified, since duties play a key role in labor relations, permeate the system of labor relations. At the same time, the concept of duty in labor law, the concept of labor duties is a multifaceted and complex structure, interweaving many meanings of different branches of law. Duty, as a legal category, is undergoing significant changes, the course of which is influenced by the historical development of the state, policies, approaches and methods of legislative and law enforcement practice. In this connection, the need to study duties in the field of labor law as a legal category is obvious.

REFERENCES

- 1 Krymsky S.B. (2018) Systems of knowledge and the problem of their categorical certainty. Logical and philosophical analysis of the conceptual apparatus of science. Kiev. P. 165-199
- 2 Tenenbaum V.O. (2019) State: the system of categories. Saratov: Publishing House of Saratov. un-ta. 212 p.
- 3 Vasiliev A.M. (2019) Legal categories: methodological aspects of the development of a system of categories of the theory of law. M. 264 p.
- 4 Vengerov A.B. (2018) Theory of state and law. Theory of law. T.I. M.: Jurist. 166 p.
- 5 Andreev I.D. (2018) Problems of logic and methodology of cognition. M.: Nauka. 320 p.
- 6 Barinov P.S. (2019) Depreciation of legal categories: dis. ... cand. jurid. Sciences: Specialty 12.00.01 – «Theory and theory of law and the state; history of legal doctrines». Saratov. state Law. akad. 189 p.
- 7 Chepikov M.G. (2021) Integration of science. M. 276 p.
- 8 Golovina S.Y. (2019) The Use of private structures in the codification of Russian labour law. Codification of Russian private law. M.: Statute. P. 434-435
- 9 Lushnikov A.M. (2019) The Course of employment law. Vol.1. M. P. 451-453
- 10 Stepanov S.S. (2021) System of obligations in the Russian labor law thesis. ... candidate of Law. sciences': 12.00.05 – «Labor law; social security law». Moscow: Lomonosov Moscow State University. 235 p.
- 11 Golovina S.Yu. (2018) Conceptual apparatus of labor law. Yekaterinburg. 179 p.
- 12 Zherebtsov A.N. (2019) General theory of public-legal duty. St. Petersburg: Publishing house «Legal Center-Press». 405 p.
- 13 Lekseev S.S. (2020) Problems of the theory of law. Sverdlovsk. Vol. 1. 396 p.
- 14 Lexandrov N.G. (2018) Soviet labor law. M.: Legal lit. 448 p.
- 15 Bzhanov K.A. (2019) Selected works on labor law. Astana: Master Po LLP. 182 p.
- 16 Antonova M., Lesova S. (2014) The lack of pure theory of Hans Kelsen. 2nd edition. Translated from German. St. Petersburg: Alef Press Publishing House, 542 p.
- 17 Tal L.S. (2019) Labor contract: a civilistic study. M. 537 p.

ЕҢБЕК САЛАСЫНДАҒЫ «МІНДЕТ» ҚҰҚЫҚТЫҚ САНАТЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа.

Осы мақаланың мақсаты құқық жүйесіндегі құқықтық санаттардың орны мен рөлі, еңбек құқығындағы «міндет» санатын зерттеудің мәні мәселелерін қарау болып табылады. Құқықтық категорияларды зерттеу құқықтық теориялық және құқықтық тұжырымдамаларды зерттеу әдістерінде құрылымдық және жүйелік тәсілдерді қолдануға мүмкіндік береді. Еңбек құқығына қатысты «міндет» санаты еңбек қатынастарының механизмімен тығыз байланысты. Еңбек құқығындағы «міндет» санатындағы белгілі бір тұжырымдамалық аппаратты әзірлеу ерекше қиындық тудырады, өйткені бұл санатқа «еңбек міндеттері», «еңбек функциясы», «еңбек саласындағы міндеттер», «еңбек міндеттемелері» және т.б. сияқты ұғымдар кіреді. «Міндет» құқық санаты ретінде, әсіресе, еңбек құқығы саласында өзгерістерге көп түседі. Елдің нарықтық экономикаға ауысуына байланысты жалпыға бірдей демократияландыру, жариялылық және қоғамның жаһандануы, бір жағынан, қоғамдық-әлеуметтік өмірдің барлық салаларының динамикалық дамуына серпін берді, шарттық қатынастардың еркіндігіне негізделген еңбек қатынастарын дамытудың жаңа бағытын анықтады. Екінші жағынан, қызметкер мен жұмыс берушінің өзара әрекеттесуінің азаматтық-құқықтық, шарттық элементтерінің артып келе жатқан әсері еңбек саласындағы «міндет» ретінде іргелі категория біртіндеп көпжақты болып келеді.

Негізгі сөздер: құқық санаты, еңбек құқығы, еңбек қатынастары, еңбек міндеттемелері, еңбек функциясы, еңбек шарты.

ВОПРОСЫ ПРАВОВОЙ КАТЕГОРИИ «ОБЯЗАННОСТЬ» В СФЕРЕ ТРУДА

Аннотация.

Целью данной статьи является рассмотрение вопросов места и роли правовых категорий в системе права, значения исследования категории «обязанность» в трудовом праве. Изучение правовых категорий позволяет применять структурированный и системный подход в методах исследования правовых теоретико-правовых концепций. Категория «обязанность» применительно к трудовому праву тесно связана с механизмом трудовых правоотношений. Особую сложность представляет выработка конкретно-определенного понятийного аппарата категории «обязанность» в трудовом праве, поскольку данная категория включает в себя такие понятия, как «трудовые обязанности», «трудовая функция», «обязанности в сфере труда», «трудовые обязательства» и т.п. «Обязанность», как правовая категория, претерпевает значительные изменения, особенно в сфере трудового права. Переход страны на рыночную экономику, всеобщая демократизация, гласность и глобализация общества, с одной стороны, придали импульс для динамического развития всех сфер общественно-социальной жизни, определили

новый вектор развития трудовых отношений, основанных на свободе договорных отношений. С другой — возрастающее влияние гражданско-правовых, договорных элементов взаимодействия между работником и работодателем приводит к тому, что фундаментальные категории, как «обязанность», в сфере труда постепенно становятся многоранними.

Ключевые слова: категория прав, трудовое право, трудовые отношения, трудовые обязательства, трудовая функция, трудовой договор.

REFERENCES

- 1 Krymsky S.B. (2018) Systems of knowledge and the problem of their categorical certainty. Logical and philosophical analysis of the conceptual apparatus of science. Kiev. P. 165-199 [in English]
- 2 Tenenbaum V.O. (2019) State: the system of categories. Saratov: Publishing House of Saratov. un-ta. 212 p. [in English]
- 3 Vasiliev A.M. (2019) Legal categories: methodological aspects of the development of a system of categories of the theory of law. M. 264 p. [in English]
- 4 Vengerov A.B. (2018) Theory of state and law. Theory of law. T.I. M.: Jurist. 166 p. [in English]
- 5 Andreev I.D. (2018) Problems of logic and methodology of cognition. M.: Nauka. 320 p. [in English]
- 6 Barinov P.S. (2019) Depreciation of legal categories: dis. ... cand. jurid. Sciences: Specialty 12.00.01 – «Theory and theory of law and the state; history of legal doctrines». Saratov. state Law. akad. 189 p. [in English]
- 7 Chepikov M.G. (2021) Integration of science. M. 276 p. [in English]
- 8 Golovina S.Y. (2019) The Use of private structures in the codification of Russian labour law. Codification of Russian private law. M.: Statute. P. 434-435 [in English]
- 9 Lushnikov A.M. (2019) The Course of employment law. Vol.1. M. P. 451-453 [in English]
- 10 Stepanov S.S. (2021) System of obligations in the Russian labor law thesis. ... candidate of Law. sciences': 12.00.05 – «Labor law; social security law». Moscow: Lomonosov Moscow State University. 235 p. [in English]
- 11 Golovina S.Yu. (2018) Conceptual apparatus of labor law. Yekaterinburg. 179 p. [in English]
- 12 Zhrebtsov A.N. (2019) General theory of public-legal duty. St. Petersburg: Publishing house «Legal Center-Press». 405 p. [in English]
- 15 Lekseev S.S. (2020) Problems of the theory of law. Sverdlovsk. Vol. 1. 396 p. [in English]
- 16 Lexandrov N.G. (2018) Soviet labor law. M.: Legal lit. 448 p. [in English]
- 15 Bzhanov K.A. (2019) Selected works on labor law. Astana: Master Po LLP. 182 p. [in English]
- 16 Antonova M., Lesova S. (2014) The lack of pure theory of Hans Kelsen. 2nd edition. Translated from German. St. Petersburg: Alef Press Publishing House, 542 p. [in English]
- 17 Tal L.S. (2019) Labor contract: a civilistic study. M. 537 p. [in English]

Information about authors:

Olesya Shirbakova - **corresponding author**, candidate of legal sciences, associate professor, Department of the "Labor law", Ural State Law University, Yekaterinburg, Russian Federation

E-mail: Shirbakova_OV@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2194-9234>

Информация об авторах:

Олеся Ширбакова - **основной автор**, кандидат юридических наук, доцент кафедры «Трудовое право» Уральского государственного юридического университета, г. Екатеринбург, Российской Федерации

E-mail: Shirbakova_OV@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2194-9234>

Авторлар туралы ақпарат:

Олеся Ширбакова - **негізгі автор**, заң ғылымдарының кандидаты, Орал мемлекеттік заң университетінің «Еңбек құқығы» кафедрасының доценті, Екатеринбург қ., Ресей Федерациясы

E-mail: Shirbakova_OV@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2194-9234>

Р.Б. Ботагарин^{1*} , Г.Б. Абикенова¹ ¹Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ., 100028, Қазақстан Республикасы*e-mail: botagarin_ruslan@mail.ru**КЕЙБІР ПОСТКЕҢЕСТІК МЕМЛЕКЕТТЕРДЕГІ АЗАМАТТЫҚ МӘСЕЛЕСІ****Аңдатпа.**

Ұсынылып отырған мақала кейбір посткеңестік мемлекеттердегі азаматтық институтына, соның ішінде белгілі бір мемлекеттің азаматтығын алу, одан шығу, азаматтықты тоқтату, азаматтықтан айырылу сияқты өзекті сұрақтарға мемлекеттердің азаматтық туралы заңнамаларын, халықаралық құқықтық құжаттарға шолу жасау негізінде өзгешеліктер анықталады. Бұл сұрақтар біздің елімізде де өзекті бола бастады. Азаматтық алу құқығы басқа азаматтық құқықтар мен бостандықтардан және белгілі бір міндеттерді орындаудан оқшауланған жағдайда жүзеге асырылмайтынын есте ұстаған жөн. Азаматтылық құқығына тұру құқығы, мемлекеттік істерді жүргізуге қатысу құқығы, сайлау және сайлану құқығы, дипломатиялық қорғалу құқығы және басқалары бір бірімен тығыз байланысты. Азаматтық және азаматтығы жоқтық мәселелері қоғамдық қатынастардың жаһандану проблемасына байланысты өзекті бола түсуде. Аталған сұрақ төңірегінде жүргізілген зерттеу нәтижесінде авторлық сараптаулар жасалып отыр. Қазіргі таңда мемлекеттермен қабылданған құқықтық актілердегі азаматтықты беру және азаматтықтан шығу сұрақтарына, тиісті заңнамаларда көрсетілген азаматтыққа байланысты талаптардың орындалмауының қандай жағдайларға әкеліп соғатыны жайында да салыстырмалы мағлұматтар беріледі. Сонымен қатар, Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан республикаларының конституцияларына, азаматтық туралы заңдарына, әкімшілік және қылмыстық заңнамаларына салыстырмалы құқықтық талдау жүргізу нәтижесінде анықталған ұқсастықтар мен өзгешеліктер анықталады.

Негізгі сөздер: азаматтық, халықаралық құжаттар, азаматтықты алу, азаматтықтан шығу, азаматтықты тоқтату, азаматтықты жоғалту, азаматтықтан айыру.

Кіріспе.

Жалпы азаматтық дегеніміз – ол мағынасы мен мазмұны терең күрделі құбылыс. Азаматтық бір мемлекеттің азаматтығы, мемлекеттің құрылым нысанына қарай федералды, біртұтас мемлекет азаматтығы болып ерекшеленеді, ол адамға тумысынан, сырттан келіп өтінім білдіру негізінде берілуі мүмкін. Кез келген елдің азаматтығы ол сол адам тұрып жатқан мемлекет қабылдап, бекіткен құқықтық нормалармен реттеледі. Қазіргі 21-ғасырдағы жаһандану үрдісі қарқын алып тұрған уақыттары азаматтық мәселесінің өзектілігін артпаса, кемімей тұр.

Біріккен Ұлттар Ұйымының Босқындар істері жөніндегі Жоғарғы Комиссарының Басқармасы келтірген мәлімет бойынша – қазіргі уақытта дүние жүзінде кемінде 10 миллион адамның азаматтығы жоқ. Азаматтығы жоқтықты кейде көрінбейтін проблема деп атайды, өйткені азаматтығы жоқ адамдар жиі көрінбейді және олардың дауысы естілмейді. Әдетте, олар мектепке бара алмайды, медициналық көмек ала алмайды, жұмыс таба алмайды, банктен есепшот аша алмайды, үй сатып алмайды, тіпті үйленбейді. Бұл құқықтардан бас тарту сол жеке тұлғаларға ғана емес, тұтастай алғанда қоғамға әсер етеді, атап айтқанда, алып тастау халықтың тұтас тобы әлеуметтік шиеленісті тудыруы және әлеуметтік-экономикалық дамуға елеулі кері әсерін тигізуі мүмкін [1].

Бұл сұрақтар біздің елімізде де өзекті бола бастады. Бұл қазіргі өркениет адамзат тарихындағы әртүрлі факторларға байланысты адамдардың жеделдетілген ұтқырлығымен сипатталатындығына байланысты. Бұл адамға өзінің әр түрлі құқықтары мен бостандықтарын, соның ішінде басқаруға қатысуды толық жүзеге асыруға мүмкіндік беретін және сонымен бірге мемлекетке қатысты міндеттерді, оның ішінде оны қорғауды толық орындауға әкелетін азаматтыққа ие болу. Азаматтылық құқығына тұру құқығы, мемлекеттік істерді жүргізуге қатысу құқығы, сайлау және сайлану құқығы, дипломатиялық қорғалу құқығы және басқалары бір бірімен тығыз байланысты. Азаматтық және азаматтығы жоқтық мәселелері қоғамдық

қатынастардың жаһандану проблемасына байланысты өзекті бола түсуде. Мемлекеттердің шекаралары жоғала түсуде, мемлекеттер одақтарға кіреді, Біртұтас экономикалық кеңістік құруды көздейтін халықаралық шарттар жасасады.

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы әр адамның азаматтық алуға құқығы бар деп мәлімдейді. Ешкімді де өз азаматтығынан өз еркімен айыруға немесе өзінің азаматтығын өзгерту құқығынан айыруға болмайды. Алайда, шындық мынада, бүкіл әлемдегі миллиондаған адамдарға адамның негізгі құқықтарынан бас тартылады, өйткені олар қандай да бір мемлекеттің азаматтары ретінде танылмайды. Олардың азаматтығы жоқ және тұрақты дамудан тыс қалу қаупі жоғары қоғамның ең осал топтарына жатады. Қазақстан Республикасында және көрші мемлекеттерде азаматтығы жоқ адамдардың болуы едәуір дәрежеде Кеңес Одағының ыдырауының нәтижесі болды. Көптеген адамдар Қазақстанның немесе басқа мұрагер мемлекеттің азаматтығын растай алса да, кейбіреулері құқықтық белгісіздікте қалады және Кеңес Одағының қызыл төлқұжаттарымен өмір сүруді жалғастырып келген жағдайлар да орын алған.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін әлеуметтік-құқықтық құбылыстарды танудың диалектикалық әдісі және танымның практикалық заманауи әдістері құрайды. Зерттеу барысында теориялық талдаудың талдау, синтез, жалпылау, салыстыру сияқты жалпы логикалық әдістері кеңінен қолданылды.

Сонымен бірге мазмұнын ашу барысында негізгі міндеттерді шешу үшін құқықтық талдау, нақтылау, түсіндіру әдістері қолданылды.

Зерттеу объектісі ретінде посткеңестік кеңістіктегі Қазақстан Республикасы, Қырғыз Республикасы мен Өзбекстан Республикасындағы азаматтық сұрақтары, сол елдердегі азаматтықты реттейтін және азаматтық алу мен шығу шарттарын бұзған жағдайда қолданылатын кейбір жауапкершіліктері қарастырылған ұлттық заңнамалары зерттеледі.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Кез келген мемлекетті сипаттайтын белгілі бір қалыптасқан белгілері болады. Олар ол мемлекеттің жер көлемі, халқы және билігі. Өзін демократиялық, құқықтық мемлекет жолында бағыт алып, қалыптасқан мемлекеттерде заңның, құқықтың үстемдігі, сол елдегі халықтардың, яғни азаматтарының жалпыға бірдей тиесілі құқықтарының болуы әрі сақталуы, олардың бостандықтары, нақты айтқанда сол елдің азаматтарының құқықтары мен бостандықтары елдің негізгі құқықтық құжаттарында жарияланып, арнайы заң негізінде қорғалады.

Кеңес одағы ыдыраған тұста өздерінің егемендігін алып, тәуелсіздігін жария еткен мемлекеттер әрқайсысы өзінің мемлекеттік билік тармақтарын қалыптастырып, нормативтік құқықтық базаларын жаңартып, толықтырып жатты. Осы бағытта сол елдердегі мемлекетпен орнықты саяси құқықтық байланыс субъектісі болып табылатын адамдардың азаматтығы мәселесі іс жүзінде өзінің шешімін қабылданған заңдарды таба бастады.

Алайда, заң қабылданғанымен адамдардың бұрынғы азаматтығы мен кейін құрылған мемлекеттерге тиесілі азаматтығына қатысты сұрақтар, мысалға, азаматтықтан шығу, азаматтықты қабылдау, таңдау, шешім қабылдау, азаматтықты жоғалту, кей жағдайларда қос азаматтылықтың болуы, басқа елдің азаматтығының жасырылып қалуы іс жүзінде көптеген мәселелерді тудырғаны белгілі. Сол себепті халықаралық құқықтық қарым-қатынас тәртібіне сәйкес мемлекеттер өзара азаматтық сұрақтарын шешу, осы мәселеде тиісті заң нормаларын қабылдап, азаматтық алу, шығу, жоғалту сияқты тәртіптердің орындалуы үшін өздерінің ұлттық заңнамаларына тиісті жауапкершілік шараларын көздейтін нормаларды да енгізеді.

1948 жылғы 10 желтоқсандағы адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында «ешкім өз азаматтығынан немесе азаматтығын өзгерту құқығынан өз еркімен айырыла алмайды» деген ереже бар [2].

Азаматтық адам мен мемлекет арасындағы байланысты білдіреді, яғни, азамат – құқығы мен міндеті бар адам мемлекеттік билікті жүзеге асыруға белсене қатысады [3]. Негізінде азаматтық қағидаттары әдетте конституцияларда белгіленеді, егжей-тегжейлі реттеу қарапайым заңдармен жүзеге асырылады.

«Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» 1991 жылғы 20 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабына сәйкес Қазақстан Республикасының азаматтығы деп адамның өзара құқықтары мен міндеттерінің жиынтығын білдіретін мемлекетпен орнықты саяси-құқықтық байланысы түсініледі [3]. Азаматтық – бұл конституциялық-құқықтық институт, ол азаматтықты алу мен тоқтатудың негіздері мен тәртібін анықтайтын нормаларды қоса алғанда, қатынастар жиынтығын реттеуге бағытталған конституциялық және әдеттегі нормалар кешенін қамтиды. Бұл институт бүгінде біздің елімізде де, шетелде де белсенді ғылыми-практикалық қызығушылық тудыруда. «Азаматтық алу институты азамат пен мемлекет арасындағы ең маңызды байланыстар мен қатынастарды білдіреді. Кез-келген адамның құқықтары, бостандықтары мен міндеттерінің көлемі азаматтыққа тікелей байланысты» [4].

«Өзбекстан Республикасының азаматтығы туралы» 2020 жылғы 18 ақпанда Заң шығару палатасымен қабылданған заңының 4-бабына сәйкес Өзбекстан Республикасындағы азаматтық адамның мемлекетпен тұрақты саяси-құқықтық қатынасын айқындайды, олардың өзара құқықтарының, міндеттері мен жауапкершілігінің жиынтығында көрініс табады және адамның қадір-қасиетін, негізгі құқықтары мен бостандықтарын тану мен құрметтеуге негізделген. Өзбекстан Республикасында Өзбекстан Республикасының бүкіл аумағында бірыңғай азаматтық белгіленген. Қарақалпақстан Республикасының азаматы бір мезгілде Өзбекстан Республикасының азаматы болып табылады. Өзбекстан Республикасының азаматтығы, оны алу негіздеріне қарамастан, барлығына тең екендігі аталып өтіледі [5].

Қырғыз Республикасының 2007 жылғы 21 мамырдағы №70 «Қырғыз Республикасының азаматтығы туралы Заңында» Қырғыз Республикасының азаматтығы – адамның Қырғыз Республикасымен олардың өзара құқықтары мен міндеттерінің жиынтығында көрінетін тұрақты құқықтық қатынасы ретінде бекітіледі [6].

Бұл аталған елдердің заңнамаларында жалпы азаматтығын алу және тоқтату саласындағы қатынастарды реттеу ерекшеліктері нақтыланған. Алайда әр елдің әр заңы өзіндік бір ерекшеліктерге ие. Сол ерекшеліктердің бірі ретінде азаматтықтан шығу яғни азаматтықтың тоқтауы, оған дейінгі заңмен көзделген талаптар мен міндеттердің салдарлары жайы зерттеуге тұрарлық.

Мысал ретінде зерттеліп отырған үш елдің конституциялары, азаматтық туралы заңдарында осы сұрақтарды аша түссек.

Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 12-бабына сәйкес «кез келген мемлекеттің аумағында заңды түрде жүрген кез келген адам осы аумақтың шекарасында еркін жүріп-тұру құқығы мен тұрғылықты жерін таңдау еркіндігіне ие болады». «Әр адам кез-келген елден, соның ішінде өз елінен кетуге құқылы. Жоғарыда аталған құқықтар заңда көзделген және мемлекеттік қауіпсіздікті, қоғамдық тәртіпті, халықтың денсаулығы мен имандылығын қорғау үшін қажет болып табылатындардан басқа ешқандай шектеулер объектісі бола алмайды... Ешкімді өз еліне кіру құқығынан өз еркімен айыруға болмайды» [7]. Осы баптың мағынасынан азаматтың өз елінің азаматтығынан шығу құқығы түзіліп шығады. Яғни, азаматтықтан шығу – азаматтықты тоқтатудың заңды жолдарының бірі. Азаматтықтан шыққан кезде жеке тұлға мемлекет санкциялаған бірқатар құқықтық шарттарды сақтауға міндетті. Бұл азаматтығы бар мемлекетпен құқықтық байланысты тоқтатқысы келетін жеке тұлға белгілі бір талаптарға сай болуы керек дегенді білдіреді. Әйтпесе, азаматтықтан шығу рәсімі мүмкін емес. Осылайша мемлекет өзін азамат орындамаған міндеттемелерден қорғайды, сондай-ақ құқық бұзушылық жасағаны үшін заңды жауапкершіліктен құтылу мүмкіндігінен айырады.

Қазақстан Республикасының азаматтығынан шығу рәсімі заңнамамен нақты реттелген. Мәселен, «көші-қон қызметі бөлімшелерінде Қазақстан Республикасының азаматтығынан шығу туралы құжаттарды беру кезінде өтініш білдірген адамға аталған рәсімнің құқықтық салдары түсіндіріледі. Сондай-ақ, өтініш берушіге қазақстандық құжаттарды көші-қон қызметі басқармасына өткізу тапсырылды. Сонымен қатар, азаматтықтан шығуға ниет білдірген адамға қатысты уәкілетті органдардан заңнамаға сәйкес қажетті ақпараттың сұратулары бойынша процесс жандандырылады» [8]. Бұл жерде Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық

бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі №235-V ҚРТ Заңының 496 бабына сәйкес Қазақстан Республикасының азаматтығынан айырылған адамның Қазақстан Республикасы азаматының паспортын және (немесе) жеке куәлігін пайдалануы бір жүз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғатыны келтіріледі. Сонымен қатар Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген мерзімдерде шетел азаматтығын алу фактісін хабарламау – екі жүз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға не Қазақстан Республикасының шегінен тыс жерге әкімшілік жолмен шығарып жіберуге әкеп соғатыны айтылады.

Мемлекеттік қызметтегі адамдар, сондай-ақ билік өкілінің функцияларын жүзеге асыратын не мемлекеттік органдарда ұйымдастырушылық-өкімдік немесе әкімшілік-шаруашылық функцияларды орындайтын адамдар жасаған осы баптың бірінші және екінші бөліктерінде көзделген іс-әрекеттер – үш жүз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға не Қазақстан Республикасының шегінен әкімшілік жолмен шығарып жіберу шаралары қолданылатыны айтылған [9]. Өткен жылы қос азаматтық алғаны үшін 841 адам әкімшілік жауапкершілікке тартылса, 138-і сот шешімімен елден шығарылды, қалғандарына айыппұл салынды. Соңғы бес жылда азаматтық заңнаманы бұзғаны үшін 3515 адам қылмыстық жауапкершілікке тартылды, оның ішінде 3000-ға айыппұл салынды, 473-і елден қуылды. Барлығы қазақ азаматтығынан айырылды» [10]. Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы заңды бұзу «Азаматтықтан шығу туралы қорытындыда уәкілетті орган келесі мәліметтерді көрсетеді: өтініш берушінің мемлекет алдындағы орындалмаған міндеттемелерінің немесе азаматтардың, мемлекеттік және басқа ұйымдардың елеулі мүдделеріне байланысты мүліктік міндеттерінің болуы немесе болмауы туралы; оны айыпталушы ретінде тарту туралы жарлық; оның ҚР азаматтығынан шығуы ұлттық қауіпсіздік мүдделеріне қайшы келмейтіні туралы». Яғни, егер бір немесе бір мезгілде бірнеше ақпарат расталса, онда «ҚР азаматтығы туралы» Заңның 20-бабына сәйкес өтініш берушіге азаматтықтан шығудан бас тартылады [4. – 2]. Осылайша, азаматтықтан шығу процесі шеңберінде белгіленген құжаттар топтамасын жинау, талдау және өңдеу оларды Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы ҚР азаматтығы мәселелері жөніндегі комиссияға Жолдаумен аяқталады, онда өтінішті қанағаттандыру немесе бас тарту туралы түпкілікті дәлелді шешім шығарылады.

«Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» Заңның 20-бабы Қазақстан Республикасының азаматына азаматтықтан шығудан бас тартудың мынадай негіздерін көрсетеді:

- «егер шығу туралы өтініш білдірген адамның Қазақстан Республикасы алдында орындалмаған міндеттемелері немесе Қазақстан Республикасының аумағында орналасқан азаматтардың немесе кәсіпорындардың, мекемелер мен ұйымдардың, қоғамдық бірлестіктердің елеулі мүдделеріне байланысты мүліктік міндеттері болса» [4. – 2].

- «егер шығу туралы өтініш білдірген адамға күдіктінің іс-әрекетін саралау туралы қаулы жарияланса не ол заңды күшіне енген сот үкімі бойынша жазасын өтеп жатса немесе адамның Қазақстан Республикасының азаматтығынан шығуы Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігінің мүдделеріне қайшы келсе» [4. – 3].

Халықаралық құқықтық құжаттарда азаматтығын жоғалту және айыру субинституттарына тиісті көңіл бөлінеді. Азаматтықты тоқтатудың белгіленген әдістерінің ерекшелігі – бұл жерде азаматтықты тоқтату рәсімін бастау бастамасы мемлекетке тиесілі. Жеке тұлға азаматтығынан мемлекеттің еркімен ғана емес, оның бастамасымен де айырылады. Әрине, мұндай жағдайлар Халықаралық құқық қорғау ұйымдары тарапынан ерекше бақылауды талап етеді, өйткені адам мен азаматтың жалпыға бірдей танылған құқықтары мен бостандықтарын бұзу жағдайлары орын алуы мүмкін [11]. Сондықтан Халықаралық жария құқықта азаматтықтан айыру және оны жоғалту мәселелерін қозғайтын халықаралық-құқықтық актілер топтамасы жұмыс істейді. 1961 жылғы 30 тамыздағы азаматтығы жоқтықты қысқарту туралы Конвенцияға сәйкес азамат азаматтығынан айырылуы мүмкін жағдайлар айтарлықтай шектеледі: «нәсілдік, этникалық, діни немесе саяси себептер бойынша жеке немесе топтық азаматтықтан айыруға тыйым салу» [12].

Қазіргі халықаралық құқықта халықаралық құжаттардың нормаларын талдауға негізделген азаматтықтан айыру институты құпталмайды. Мысалға, Испан Конституциясының нормаларына сәйкес «бірде-бір испандық өзінің ұлтынан айырылмайды»; сондықтан азаматтықты сырттан келіп алғандар алынып тасталуы мүмкін [13]. Осыған ұқсас ұстаным Германия және Нидерланды заңдарында да бар, бұл әлемдік қауымдастықтың ұлттық немесе нәсілдік негізде жеке тұлғаларды немесе адамдар тобын азаматтығынан айыруы мүмкін фашистік мемлекеттердің заңсыз әрекеттеріне берген жауабымен түсіндіріледі [14], [15]. Тарихта саяси себептермен азаматтықтан айыру фактілері жиі кездеседі. Мысалы, Кеңес Одағында 20 ғасырдың 70-жылдарында Солженицын А., Бродский И. сияқты көрнекті өнер және мәдениет қайраткерлері және шығармашылық зиялы қауымның басқа өкілдері мемлекеттік машинаның жазалау механизміне тап болды, бұл адам құқықтарының ең өрескел бұзылуы еді.

С.А. Авакян атап өткендей, «азаматтықтан айыру – бұл азаматтың өз мемлекетімен құқықтық байланысын ескерусіз өз актісімен тоқтататын өзінің құзыретті органы тұлғасындағы мемлекеттің әрекеті» [16]. Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес: «республика азаматы азаматтығынан, өз азаматтығын өзгерту құқығынан айырыла алмайды, сондай-ақ Қазақстаннан тыс жерлерге шығарыла алмайды. Азаматтықтан айыруға террористік қылмыстар жасағаны үшін, сондай-ақ Қазақстан Республикасының өмірлік маңызы бар мүдделеріне өзге де ауыр зиян келтіргені үшін сот шешімі бойынша ғана жол беріледі» [17]. Осыған байланысты заң шығарушы ҚР Қылмыстық Кодексінің 3-бабында ашылған Террористік қылмыстардың тізбесін көрсетті: «террористік қылмыстар баптарда көзделген әрекеттер 170, 171, 173, 177, 178, 184, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 269 және 270» [18]. Осылайша, 1961 жылғы 30 тамыздағы азаматтығы жоқтықты қысқарту туралы Конвенцияның ережесінде: «мемлекет кез келген адамды ұлттық заңда көзделген негіздер бойынша өз азаматтығынан айыру құқығын сақтай алады, атап айтқанда, егер адам осы мемлекеттің өмірлік мүдделеріне елеулі зиян келтіретіндей әрекет етсе».

«Қазіргі әлемде азаматтығын жоғалтудың ең көп тараған негізі – адамды басқа мемлекетте (Австрия, Андorra, Камерун және т.б.) натурализациялау». Азаматтықты жоғалтудың кең таралған негіздері: «консулдық мекемелерде тіркеусіз шетелде тұру (Аргентина, Болгария және т.б.), адамның шет мемлекетте (Австрия, Андorra және т. б.) әскери қызметке кіруі» [19]. ҚР ұлттық заңнамасына сәйкес Қазақстан Республикасының азаматтығы келесі жағдайларда жоғалуы мүмкін:

- «Қазақстан Республикасының мемлекетаралық шарттарында көзделген жағдайларды қоспағанда, әскери қызметке, қауіпсіздік қызметіне, полицияға, әділет органдарына немесе басқа мемлекеттің өзге де мемлекеттік билік және басқару органдарына қызметке орналасу салдарынан»;

- «Егер Қазақстан Республикасының азаматтығы көрінеу жалған мәліметтер немесе жалған құжаттар ұсыну нәтижесінде алынған болса» [4. – 3].

- «Қазақстан Республикасының мемлекетаралық шарттарында көзделген негіздер бойынша» [4. – 3].

- Егер Қазақстан Республикасынан тыс жерде тұрақты тұратын адам 3 жыл бойы дәлелсіз себептермен консулдық есепке тұрмаса делінген. Сонымен қатар, Өзбекстан Республикасының азаматтығынан айырылу келесі негіздері бойынша орын алады:

- а) адамның әскери қызметке кіруі, шет мемлекеттің қауіпсіздік органдарында, құқық қорғау органдарында, мемлекеттік билік және басқару органдарында қызмет атқаруы нәтижесінде;

- б) егер шетелде тұрақты тұратын адам жеті жыл ішінде дәлелді себептерсіз тұрақты консулдық есепке тұрмаса;

- г) егер адам шет мемлекет пайдасына қызметпен айналысу немесе бейбітшілік пен қауіпсіздікке қарсы қылмыстар жасау арқылы қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне елеулі зиян келтірсе.

Бұл нормалар мемлекеттер әртүрлі болса да, азаматтық сұрақтарына қатысты мәселелерде негізінен ұқсас екенін дәлелдеп отыр. Азаматтығын жоғалтуды тіркеу тәртібі шеңберінде ішкі істер органдары Қазақстан Республикасы азаматының жеке куәлігі немесе паспорты бойынша

тұратын адамның Қазақстан Республикасының азаматы болып табылмайтындығы туралы мәліметтер немесе өтініштер келіп түскен кезде қажетті тексеру жүргізеді. Басқа мемлекеттің әскери қызметіне кіру және көрінеу жалған мәліметтер немесе жалған құжаттар ұсыну нәтижесінде Қазақстан Республикасының азаматтығын алу фактілері анықталған жағдайда, олар азаматтықтың жоғалуын тіркейді.

Консулдық мекемелер де Қазақстан Республикасының азаматтығын жоғалтуды тіркеуге құқылы:

- «егер Қазақстан Республикасының азаматына қатысты оның әскери қызметке, қауіпсіздік қызметіне, полицияға, әділет органдарына немесе басқа мемлекеттің өзге де мемлекеттік органдарына түскенін растайтын құжаттар не басқа да анық мәліметтер болса. Бұл ретте көрсетілген органдармен жұмысшы кәсіптері (жүргізуші, слесарь, электрик және т.б.) бойынша міндеттерді орындауға шарт жасалған жағдайда Қазақстан Республикасының азаматтығы жойылмайды» [4. – 5];

- Егер Қазақстан Республикасының азаматы шетелде тұрақты тұратын 3 жыл ішінде дәлелді себептерсіз консулдық есепке тұрмаса. Үш жылдық мерзім туралы ереже 16 жасқа толмаған адамдарға қолданылмайды. Жағдайларға байланысты консулдық мекеменің басшысы Қазақстан Республикасы азаматының уақытылы консулдық есепке тұрмауының дәлелді себептері болып табылатынын дербес бағалайды;

- «егер Қазақстан Республикасының азаматтығы көрінеу жалған мәліметтер немесе жалған құжаттар ұсыну нәтижесінде алынғаны анықталса» [4. – 6]. Қазақстан Республикасының азаматтығынан айырылуды тіркеу азаматтың өзі Қазақстан Республикасының азаматтығынан айырылу туралы шешім қабылдаудың себептері мен негіздері туралы хабардар етілгеннен кейін ғана жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасының ІІМ және СІМ Қазақстан Республикасы Президенті Әкімшілігінің мемлекеттік-құқықтық бөліміне азаматтығынан айырылған адамдар туралы ақпаратты мерзімді түрде ұсынады.

Қорытынды.

Жоғарыда келтірілгендер негізінде, қазіргі уақытта барлық мемлекеттердегі азаматтық туралы заңдардың, құқықтық құжаттардың халықаралық тұрғыда жалпы қалыптасқан негіздерді қамтып отырғанын айта кету керек. Сонымен қатар, посткеңестік мемлекеттердегі азаматтық алу, азаматтықтан шығу, азаматтықтан айыру сияқты сұрақтар кейбір өзгешеліктермен ерекшеленіп тұрса да, жалпы нормалық тұрғыда ұқсас екені байқалады. Бұған осы мемлекеттердің халықаралық қауымдастық мүшесі ретінде көптеген халықаралық құжаттарға қосылуы, бекітуінен ықпал етуде. Ең бастысы, әр мемлекеттегі маңызды құқықтық мәртебеге ие болатын адамдардың саяси құқықтық байланыстарының мазмұны олардың құқықтары мен бостандықтарының сақталуына, мемлекет тарапынан қорғалауына кепілдік беретіні анық.

Қаржыландыру туралы ақпарат.

Мақала ғылыми жоба (Грант №AP14870745) негізінде жүргізілген зерттеу нәтижесінде және Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің ғылыми және ғылыми-техникалық жобаларды қаржыландыру есебінен қаржыландырылды..

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Что такое безгражданство? [Электронный ресурс] — URL: <https://www.unhcr.org/centralasia/wp-content/uploads/sites/75/2019/09/What-is-Statelessness-Leaflet-EngRus.pdf> (дата обращения: 06.01.2023)
- 2 Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. Декларация Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда №217 А (III) қабылданған [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001> (қаралу уақыты: 04.02.2023)
- 3 Некоторые проблемы гражданства в зарубежных странах [Электронный ресурс] — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-problemy-grazhdanstva-v-zarubezhnyh-stranah> (дата обращения: 16.02.2023)
- 4 Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы Қазақстан Республикасының 1991 жылғы 20 желтоқсандағы №1017-ХІІ Заңы [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z910004800> (қаралу уақыты: 05.02.2023)

- 5 Закон Республики Узбекистан О гражданстве Республики Узбекистан. Принят Законодательной палатой 18 февраля 2020 года. Одобрен Сенатом 28 февраля 2020 года [Электронный ресурс] — URL: <https://lex.uz/docs/4761986> (дата обращения: 15.01.2023)
- 6 Қырғыз Республикасының 2007 жылғы 21 мамырдағы №70 «Қырғыз Республикасының азаматтығы туралы Заңында» (Қырғыз Республикасының 2011.07.13 N94, 2012.02.10 N6, 2012.03.17 N2, 2016.08. No 162, 2023.02.16 N 32 Заңдарының өзгерістерімен) [Электрондық ресурс] — URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru> (қаралу уақыты: 04.02.2023)
- 7 Милованов Н.М. Лишение гражданства: опыт России и зарубежных стран. Научно-практический электронный журнал Аллея Науки. — №4 (20). — 2018. — 89 с.
- 8 Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚР Заңы [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235> (қаралу уақыты: 20.01.2023)
- 9 Сколько человек оштрафовали за двойное гражданство в Казахстане [Электронный ресурс] — URL: <https://www.zakon.kz/6384851-Ckolko-chelovek-oshtrafovali-za-dvoynoe-grazhdanstvo-v-kazakhstane.html> (дата обращения: 01.02.2023)
- 10 Международный пакт о гражданских и политических правах. Принят Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 года [Электронный ресурс] — URL: www.un.org (дата обращения: 22.02.2023)
- 11 Сатыбаева Н. Прекращение гражданства. Казахская — 2017 [Электронный ресурс] — URL: <https://articlekz.com/article/19973> (дата обращения: 12.02.2023)
- 12 Конвенция о сокращении безгражданства от 30 августа 1961 года [Электронный ресурс] — URL: www.un.org (дата обращения: 26.01.2023)
- 13 Вениаминова М.В. Конституционное регулирование института гражданства в Испании. Труды Института государства и права Российской академии наук. — 2014 [Электронный ресурс] — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konstitutsionnoe-regulirovanie-instituta-grazhdanstva-v-ispanii> (дата обращения: 26.01.2023)
- 14 Хорват Э., Рубио-М.Р. Все или ничего? Внешние очертания дискуссии о немецком гражданстве. Сравнительное конституционное обозрение. — №5 (78). — 2020. — С. 51-70
- 15 Прудникова Т.А. Конституционно-правовое регулирование миграционной политики в королевстве Нидерландов. Вестник Московского университета МВД России. — № 2. — 2020. — С. 228-231
- 16 Авакьян С.А. Конституционное право России. Учебник. М. — 2019. — 515 с.
- 17 Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> (қаралу уақыты: 19.12.2022)
- 18 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> (қаралу уақыты: 12.12.2022)
- 19 Кондратович Н.М. Институт гражданства (подданства) в зарубежных странах [Электронный ресурс] — URL: https://law.bsu.by/pub/26/Kondratovich_1.pdf (дата обращения: 22.12.2022)

ПРОБЛЕМА ГРАЖДАНСТВА В НЕКОТОРЫХ ПОСТСОВЕТСКИХ ГОСУДАРСТВАХ

Аннотация.

Предлагаемая статья определяет особенности института гражданства в некоторых постсоветских государствах, в том числе на основе обзора законодательства государств о гражданстве, международных правовых документов на такие актуальные вопросы, как получение гражданства определенного государства, выход из него, прекращение гражданства, утрата гражданства. Эти вопросы стали актуальными и в нашей стране. Следует помнить, что право на получение гражданства не может осуществляться в условиях, изолированных от других гражданских прав и свобод и от выполнения определенных обязанностей. Право на получение гражданства, право на участие в ведении государственных дел, право на избрание и избрание, право на дипломатическую защиту и другие тесно связаны между собой. Вопросы гражданства и безгражданства становятся все более актуальными в связи с проблемой глобализации общественных отношений. В результате проведенного исследования по данному вопросу проводится авторская экспертиза. В настоящее время в правовых актах, принятых государствами, также приводятся сравнительные сведения о вопросах выдачи гражданства и выхода из гражданства, о том, какие обстоятельства приводят к невыполнению требований, связанных с гражданством, указанных в соответствующих законах. Кроме того, выявляются сходства и различия, выявленные в результате проведения сравнительного правового анализа Конституций, законов О гражданстве, административного и уголовного законодательства Республик Казахстан, Кыргызстан и Узбекистан.

Ключевые слова: гражданство, международные документы, получение гражданства, выход из гражданства, прекращение гражданства, потеря гражданства, лишение гражданства.

THE PROBLEM OF CITIZENSHIP IN SOME POST-SOVIET STATES

Abstract.

The proposed article defines the features of the institution of citizenship in some post-Soviet states, including on the basis of a review of the legislation of states on citizenship, international legal documents on such topical issues as obtaining citizenship of a certain state, leaving it, termination of citizenship, loss of citizenship. These issues have become relevant in our country as well. It should be remembered that the right to obtain citizenship cannot be exercised in conditions isolated from other civil rights and freedoms and from the performance of certain duties. The right to obtain citizenship, the right to participate in the conduct of public affairs, the right to be elected and elected, the right to diplomatic protection and others are closely related. The issues of citizenship and statelessness are becoming increasingly relevant in connection with the problem of globalization of public relations. As a result of the conducted research on this issue, the author's expertise is carried out. Currently, the legal acts adopted by the States also provide comparative information on the issues of granting citizenship and renouncing citizenship, about what circumstances lead to non-fulfillment of the requirements related to citizenship specified in the relevant laws. In addition, the similarities and differences identified as a result of a comparative legal analysis of the constitutions, laws on citizenship, administrative and criminal legislation of the Republics of Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan are revealed.

Key words: citizenship, international documents, obtaining citizenship, renunciation of citizenship, termination of citizenship, loss of citizenship, deprivation of citizenship.

REFERENCES

- 1 Chto takoe bezgrazhdanstvo? [What is statelessness?]. Available at: — URL: <https://www.unhcr.org/centralasia/wp-content/uploads/sites/75/2019/09/What-is-Statelessness-Leaflet-EngRus.pdf> [in Russian] (accessed: 06.01.2023)
- 2 Adam qūyqtarynyñ jalpyǵa birdei deklarasiyası. [Universal Declaration of Human Rights]. Deklarasiya Bırıkken Ǫlttar Ǫiymy Bas Asambleiasynyñ rezolǹsiasymen 1948 jylǵy 10 jeltoqsanda №217 A (III) qabyldanǵan. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001> [in Kazakh] (accessed: 04.02.2023)
- 3 Nekotorye problemy grazhdanstva v zarubezhnykh stranakh. [Some problems of citizenship in foreign countries]. Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-problemy-grazhdanstva-v-zarubezhnyh-stranah> [in Russian] (accessed: 16.02.2023)
- 4 Qazaqstan Respublikasynyñ azamattyǵy turaly Qazaqstan Respublikasynyñ 1991 jylǵy 20 jeltoqsandaǵy № 1017-XII Zańy. [Law of the Republic of Kazakhstan dated December 20, 1991 No. 1017-XII on citizenship of the Republic of Kazakhstan]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z910004800> [in Kazakh] (accessed: 05.02.2023)
- 5 Zakon Respubliki Uzbekistan O grazhdanstve Respubliki Uzbekistan. [The Law of the Republic of Uzbekistan On Citizenship of the Republic of Uzbekistan]. Prinyat Zakonodatel'noi palatoi 18 fevralya 2020 goda. Odobren Senatom 28 fevralya 2020 goda. Available at: — URL: <https://lex.uz/docs/4761986> [in Russian] (accessed: 15.01.2023) «In the law of the Kyrgyz Republic on citizenship»
- 6 Qyrǵyz Respublikasynyñ 2007 jylǵy 21 mamyrdaǵy № 70 «Qyrǵyz Respublikasynyñ azamattyǵy turaly Zańynda». [In the law of the Kyrgyz Republic dated May 21, 2007 No. 70 «On citizenship of the Kyrgyz Republic»]. (Qyrǵyz Respublikasynyñ 2011.07.13 N94, 2012.02.10 N6, 2012.03.17 N2, 2016.08. No 162, 2023.02.16 N32 Zańdarynyñ ǵzgeristerimen). Available at: — URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru> [in Kazakh] (accessed: 04.02.2023)
- 7 Milovanov N.M. Lishenie grazhdanstva: opyt Rossii i zarubezhnykh stran. [Deprivation of citizenship: the experience of Russia and foreign countries]. Nauchno-prakticheskii elektronnyi zhurnal Alleya Nauki. №4 (20). 2018. 89 p. [in Russian]
- 8 Ąkımshılık qūyq būzuşylyq turaly Qazaqstan Respublikasynyñ Kodeksi 2014 jylǵy 5 şildedeǵı № 235-V QR Zańy. [Code of the Republic of Kazakhstan on administrative offenses law of the Republic of Kazakhstan dated July 5, 2014 No. 235-V]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235> [in Kazakh] (accessed: 20.01.2023)
- 9 Skol'ko chelovek oshtrafovali za dvoynoe grazhdanstvo v Kazakhstane. [How many people were fined for dual citizenship in Kazakhstan]. Available at: — URL: <https://www.zakon.kz/6384851-Ckolko-chelovek-oshtrafovali-za-dvoynoe-grazhdanstvo-v-kazakhstane.html> [in Russian] (accessed: 01.02.2023)
- 10 Mezhdunarodnyi pakt o grazhdanskikh i politicheskikh pravakh. Prinyat General'noi Assamblei ot 16 dekabrya 1966 goda. [International Covenant on Civil and Political Rights]. Available at: — URL: www.un.org [in Russian] (accessed: 22.02.2023)
- 11 Satybaeva N. Prekrashhenie grazhdanstva. Kazakhstan – 2017. [Termination of citizenship. Kazakhstan - 2017]. Available at: — URL: <https://articlekz.com/article/19973> www.un.org [in Russian] (accessed: 12.02.2023)
- 12 Konventsıya o sokrashhenii bezgrazhdanstva ot 30 avgusta 1961 goda. [Convention on the Reduction of Statelessness of August 30, 1961]. Available at: — URL: www.un.org [in Russian] (accessed: 26.01.2023)

13 Veniaminova M.V. Konstitutsionnoe regulirovanie instituta grazhdanstva v Ispanii. [Constitutional regulation of the institution of citizenship in Spain]. Trudy Instituta gosudarstva i prava Rossiiskoi akademii nauk. – 2014. Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konstitutsionnoe-regulirovanie-instituta-grazhdanstva-v-ispanii> [in Russian] (accessed: 26.01.2023)

14 Horvat E., Rubio-M.R. Vse ili nichego? Vneshnie ochertaniya diskussii o nemetskom grazhdanstve. [All or nothing? External outlines of the German citizenship debate]. Sravnitel'noe konstitutsionnoe obozrenie. №5 (78). 2020. P. 51-70 [in Russian]

15 Prudnikova T.A. Konstitutsionno-pravovoe regulirovanie migratsionnoi politiki v korolevstve Niderlandov. [Constitutional and legal regulation of migration policy in the Kingdom of the Netherlands]. Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii. № 2. 2020. P. 228-231 [in Russian]

16 Avak'yan S.A. Konstitutsionnoe pravo Rossii. [Constitutional Law of Russia]. Uchebnik. M. 2019. 515 p. [in Russian]

17 Qazaqstan Respublikasynyñ Konstitusiasy. Konstitusia 1995 jyly 30 tamyzda respublikalyq referendumda qabyldandy. [The Constitution was adopted in a republican referendum on August 30, 1995]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> [in Russian] (accessed: 19.12.2022)

18 Qazaqstan Respublikasynyñ Qylmystyq kodeksi Qazaqstan Respublikasynyñ Kodeksi 2014 jylǵy 3 şildedegı № 226-V QRZ. [Criminal code of the Republic of Kazakhstan Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 226-V kr]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> [in Kazakh] (accessed: 12.12.2022)

19 Kondratovich N.M. Institut grazhdanstva (poddanstva) v zarubezhnykh stranakh. [Institute of citizenship (citizenship) in foreign countries]. Available at: — URL: https://law.bsu.by/pub/26/Kondratovich_1.pdf [in Russian] (accessed: 22.12.2022)

Information about authors:

Ruslan Botagarin – **corresponding author**, PhD, Head of the department of “Constitutional and international law”, Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9633-8182>

E-mail: botagarin_ruslan@mail.ru

Gulzhan Abikenova – Senior Lecturer of the department of “Constitutional and international law”, Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3550-8627>

E-mail: gulzhana_1980@mail.ru

Информация об авторах:

Руслан Ботагарин – **основной автор**, PhD, заведующий кафедрой «Конституционное и международное право», Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9633-8182>

E-mail: botagarin_ruslan@mail.ru

Гульжан Абикенова – старший преподаватель кафедры «Конституционное и международное право», Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3550-8627>

E-mail: gulzhana_1980@mail.ru

Авторлар туралы ақпарат:

Руслан Ботагарин – **негізгі автор**, PhD, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті «Конституциялық және халықаралық құқық» кафедрасының меңгерушісі, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9633-8182>

E-mail: botagarin_ruslan@mail.ru

Гульжан Абикенова – Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті «Конституциялық және халықаралық құқық» кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3550-8627>

E-mail: gulzhana_1980@mail.ru

А.Е. Мухамедина^{1*} , Г.С. Мухамбетова¹ ¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы*e-mail: a.mukhamedina@asu.edu.kz

МЕДИАЦИЯ – ЖАНЖАЛДАРДЫ ШЕШУДІҢ БАЛАМА ӘДІСІ

Аңдатпа.

Мақалада медиация Қазақстан Республикасындағы дауларды шешудің соттан тыс басым бағыттарының бірі болып табылатын баламалы тәсілдері қарастырылады. Дауларды (жанжалдарды) шешудің балама тәсілі ретінде медиацияны дамыту және енгізу жалпы әлемдік үрдіс болып табылады. «Медиация» ұғымы үшінші бейтарап тарап қатысатын даулар мен қақтығыстарды шешудің балама әдісін білдіреді. Бұл ретте келіссөздер кезінде медиатор (делдал) дауға құқықтық баға бермейді және тараптар арасындағы қорытынды келісімге ешқандай әсер етпейді. Медиация – бұл сот жүйесін оңтайландыру және жетілдіру, оған деген сенімді нығайту, сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендету.

Медиатордың алдында тұрған басты міндет – дауласушыларды келісімге келтіру – екі тарап та шешетін шешім. Әдетте, кейбір жағдайларда медиация дауларды шешудің сот әдістеріне балама болып табылады, сонымен қатар арзанға түседі. Алайда, Медиация маңызды шарты болып – тараптардың келісуге деген ұмтылысы сақталған кезде ғана сәтті болады. Қоғамдық өмір процесінде сөзсіз жанжалды жағдайлар туындайды және олар шешуді талап етеді. Бұл ретте жанжалға қатысушылар не дауды өз бетінше реттеуге тырысады, не тиісті органдарға, атап айтқанда сот билігі органдарына жүгінеді. Алайда, дауды мұндай шешу әрдайым тараптардың мүдделеріне сәйкес келе бермейді, өйткені дауды сот арқылы шешу тараптар арасында консенсусқа қол жеткізуге бағытталмайды, істі жеңіп алған және жеңілген тарап әрқашан болады, бұл сайып келгенде қақтығыстың одан әрі өршуіне әкелуі мүмкін.

Негізгі сөздер: соттан тыс шешім, медиация, дау, жанжал, балама, медиатор, тәуелсіз.

Кіріспе.

Сот төрелігінің ғасырлар бойғы тәжірибесі дәлелдегендей, жанжалдарды (дауларды) сотта шешу барлығының талабын орындай алмайды және оның барлық қатысушылары шешімге қанағаттанбауы мүмкін. Біріншіден, бұл өте қымбат. Екіншіден, ұзақ мерзімді қамтиды, тіпті бірнеше айға созылып кетеді. Үшіншіден, ол ресми түрде жария етіледі, тіпті ақпарат құралдарында жарияланып кетуі мүмкін. Төртіншіден, сот ісін жүргізуде жанжалды «әділеттілікпен» шешу іс жүзінде көп жағдайда мүмкін емес, өйткені сотта әрқашан жеңгендер мен жеңілгендер болады. Сонымен қатар, судьялардың жүктемесі тараптарды толық тыңдауға және мәселенің мәнін түсінуге мүмкіндік бермейді, көбінесе тараптардың шынайы мүдделері белгісіз болып қалады. Бүгінгі таңда дауларды шешудің балама әдістері ең өзекті болып табылады. Дауларды шешудің соттан тыс нысандары әлемнің көптеген елдерінің құқықтық жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады.

2011 жылы елімізде дауларды сотқа дейін шешудің әлемдік тәжірибесін жинақтаған «Медиация туралы» заң қабылданды. Алайда, Қазақстанда медиация институтын дамыту өзінің бірегей жолымен жүріп отырды. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев медиация институтын дамыту қажет екенін бірнеше рет атап өтті, бұл қоғамның құқықтық мәдениетін нығайтатыны сөзсіз.

Медиация рәсімінің нәтижесінде тараптар жаңа мерзімдер туралы өзара келісіп және жауапкершілік туралы келісімге қол қоя алады. Бір тарап борышкерді мазаламауға, оған қоңырау шалмауға міндеттеме алды, егер ол осы міндеттемелерді бұзса, онда қарызды кешіруге тура келеді. Екінші тарап – борышкер қарызды көрсетілген мерзімде қайтаруға міндеттенді, әйтпесе борышкер соттан қарыздың екі еселенген көлемде ақшасын өндіріп алуды сұрауға мәжбүр етеді. Яғни, медиатор міндеттемелерді орындамау жанжалдың екі жағына да өте тиімсіз болатынын ескертеді. «Заңды, тіпті ең күшті келісімге де әрқашан заң бойынша дау айтуға болады, ал медиативті келісімге қол жеткізуге болмайды. Сонымен, адамдар өздері қалай келісіп, өз

шешімдеріне қалай шағымдана алады? Осыған сүйене отырып, медиативтік келісім шағымдануға жатпайды. Келісім шарттарын өзгертуге болады, бірақ бұл үшін келіссөздер үстеліне қайта отыруға және жаңа шарттарды талқылауға тура келеді».

Бүгінгі таңда Қазақстанда азаматтар көбінесе отбасылық – некелік даулар, қаржылық, банктік, еңбек, бизнес-даулар, ауырлығы аз және орташа қылмыстар бойынша қылмыстық қалпығыстар кезінде медиаторлардың көмегіне жүгінеді. Қазір өмірдің барлық салаларында медиаторлардың қызметтері қолданылуда. Медиатор – тәуелсіз жеке тұлға. Медиатор болу үшін қосымша оқу керек. Бірінші кезекте бастаушыға келіссөздер жүргізу дағдылары, жанжалдасушы тараптармен жұмыс істеу қабілеті үйретіледі. Болашақ медиатор бәрін ескеріп, сөйлеу мәнерін қадағалап, психолог та, заңгер де және жан-жақты болуы керек. Медиация — тәуелсіз, бейтарап медиатор маманын тарта отырып, ерікті түрде бастауға негізделген даулар мен жанжалдарды шешудің балама тәсілі. Жанжал – бұл қоғамдағы адамдардың өзара әрекеттесуінің жағымсыз, бірақ, өкінішке орай, сөзсіз «өнімі». Оны болдырмауға болмайды. Бірақ оны өркениетті түрде шешуге әбден болатынын шетел тәжірибесі көрсетеді. Бұл медиацияның әлемдік тәжірибесін негізге алуға болатынын және қоғамда қолдануды кеңейтуге мүмкіндік тудыру керектігін байқаймыз.

Медиатордың қызметіне жүгіну сәнді ғана емес, материалдық жағынан да тиімді болады. Тек материалдық емес. Бірден айта кету керек, медиация елеулі әлеуметтік жүктемені көтереді. Оның міндеті – тұлға аралық қатынастарды түзету ғана емес, сонымен бірге әрбір жеке азамат пен әкімшілік, экономикалық немесе кез-келген басқа субъект арасында «көпір салу» деп қарастырған жөн.

Ғылыми әдебиеттерде дауларды баламалы шешу категориясы туралы біркелкі түсінік жоқ. Құқық қолдану қызметі де проблемалардан босатылмайды, бұл дауларды баламалы шешу тәсілдерінің сәйкес келмеуіне байланысты. Сонымен қатар, дауларды баламалы шешу саласындағы халықтың құқықтық мәдениеті мен құқықтық санасының төмен деңгейі тұтастай алғанда ұйымдар мен азаматтардың дауларды шешудің татуластыру рәсімдерін кеңінен қолдануға сұранысын қалыптастыратын объективті экономикалық алғышарттарға теріс әсер етеді. Әдетте, тараптар сот шешімін дауды шешудің жалғыз құралы деп санай отырып, дауларды шешудің соттан тыс нысандарына жүгіну туралы шешімді сирек қабылдайды. Осының салдарынан баламалы рәсімдер көмегімен реттелген даулардың саны тұрақты төмен деңгейде қалып отыр.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Дауларды реттеу мен азаматтардың бұзылған құқықтарын қорғаудың қолданыстағы тетіктерін жетілдірудің басым бағыттарының бірі татуластыру рәсімдерін, оның ішінде медиацияны дамыту болып табылады. Медиация – тараптардың ерікті келісімі бойынша іске асырылатын, медиатордың өзара қолайлы шешімге қол жеткізу мақсатында олардың көмегімен тараптар арасындағы дауды (жанжалды) реттеудің құпия рәсімі [1]. Бұл жанжалдарды шешудің әдісі ғана емес, бейнелеп айтқанда, ол әр адамның өмірлік принципіне айналуы керек. Медиация негіздерін меңгерген адам қалпығыстарды сәтті шешіп қана қоймай, медиацияны жетілдіре алады, қоғамда ынтымақтастық менталитетін құруға және осындай менталитетті қалыптастыруға ықпал етеді. Медиация принциптері маңызды рөл атқарады, өйткені олар сот процедураларына баламаның осы түрін жетілдіруде заң шығарушы үшін мақсат ретінде медиацияны дамытудың негізін қалады.

Жоғарыда келтірілген мән-жайлар дауларды шешудің сот және соттан тыс нысандарының алуан түрлілігі туралы жан-жақты ғылыми білімнің объективті негізделген қажеттілігін тудырады. Сондай-ақ, қағидаттарды саралау қалпығыстар мен дауларды шешуге бағытталған құқықтық институттар арасында медиацияны саралауға ықпал етеді, бұл медиацияны юрисдикциялық процестің дербес түрі ретінде бөлуге, дауларды шешудің сот әдісімен салыстырғанда өткізу, ұйымдастыру ережелерінің айырмашылықтары мен ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Медиаторлардың өздері медиация тараптарының еріктілігі, тең

құқылығы, медиатордың тәуелсіздігі және өзінің практикалық қызметіндегі өзге де қағидаттар сияқты негізін қалаушы қағидаттарға негізделеді.

Заң шығарушының тараптарды татуластыруға көбірек көңіл бөлуінің себептері: белгіленген нормативтерден асатын судьяларға жүктемені азайту; диспозитивтілік принципіне байланысты дауласушы тараптар өздерінің субъективті құқықтарын, соның ішінде оларды заңда белгіленген тәртіппен қорғау құқығын қалай жақсы басқаратынын өздері анықтай алатындай етіп дауды шешу құралдарын таңдауды кеңейту; дауды тек құқықтың ұстанымы негізінде емес, тараптардың мүдделерін ескере отырып шешу. Медиацияның жұмыс істеп тұрған жүйесі дауларды реттеудің өзге де баламалы (мемлекеттік емес) технологияларымен қатар дамыған азаматтық қоғамның қажетті белгісі, экономикалық айналымның жетілуі мен тұрақтылығының көрсеткіші болып табылады. Дәл осы себепті қазіргі жағдайда әлеуметтік институттың отандық құқықтық жүйесі үшін салыстырмалы түрде жаңа осы қарқынды дамуды күтудің қажеті жоқ.

Сот медиациясы кең таралуда, соттар мен медиаторлардың өзара іс-қимылын ұйымдастырудағы айырмашылықтар, сондай-ақ әртүрлі аймақтардағы дауларды соттан медиацияға ауыстырудың техникалық шешімдері айтарлықтай маңызды. Судья медиацияның істі дайындау сатысында және мәні бойынша қараудың басында заңда тікелей көрсетіліп, түсіндірмесі айқындалған. Екінші жағынан, сот процессі барысында медиация процедурасына жүгінуді ұсыну құқығымен шектелмейді. Бірақ, процедурамен таныс емес адамдар, тіпті Медиация туралы оқыған немесе естіген болса да, стандартты түсініктеме түрінде ауызша ақпаратқа бейім емес. Мұны жеке әңгімелерде және судьялар тараптардың мүлдем жауап бермейтінін немесе күмәнмен қарайтынын түсіндіре отырып растайды. Егер татуласу бөлмесі тікелей сот аумағында жұмыс істесе, жағдай өзгереді.

Қазіргі уақытта медиатордың тікелей сот ғимаратында, тіпті одан да жақсы сот отырысында болуы, судья медиацияны қолдану мүмкіндігін түсіндірген сәтте, сот медиациясын дамытудың осы кезеңінде өте қажет екендігі даусыз болып көрінеді. Медиацияның іс жүргізу нормалары мен қағидаттарын бұзуға жол бермей, медиацияны ілгерілетудің тиімділігі бірнеше есе артады, халықты ақпараттандыру процесі жеделдетіледі, сонымен қатар біз медиаторлардың өзара іс-қимылының практикалық және ыңғайлы тәсілдеріне сүйенеміз.

«Медиация туралы» заң қабылданған сәттен бастап ҚР Тұңғыш Президенті Қазақстанда жалпыұлттық Медиация жүйесін құру бойынша практикалық шаралар жоқ екендігі туралы бірнеше рет сын айтты.

Медиация қағидаттар негізінде жүргізіледі, олар:

- 1) еріктілік;
- 2) медиация тараптарының теңдігі;
- 3) медиатордың тәуелсіздігі мен бейтараптығы;
- 4) медиация рәсіміне араласуға жол бермеу;
- 5) құпиялылық.

Қазіргі уақытта ҚР Азаматтық іс жүргізу кодексіне, ҚР Еңбек кодексіне, ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және Отбасы туралы кодексіне және т.б. тиісті өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Дауласушы тараптардың татуластыру рәсімін белсенді пайдалануы үшін заң шығарушы ҚР АІЖК-нің 115-бабында мынадай қағидаларды көздеді.

- тараптар медиация тәртібімен дауды (жанжалды) реттеу туралы бітімгершілік келісімді немесе келісімді, бірінші, апелляциялық сатыдағы соттар бекіткен партисипативтік рәсім тәртібімен дауды реттеу туралы келісімді жасасқан кезде бюджеттен қайтаруға төленген мемлекеттік баж толық көлемде;

- кассациялық сатыдағы сотта бітімгершілік келісімді, дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы келісімді немесе дауды партисипативтік рәсім тәртібімен реттеу туралы келісімді жасасу кезінде кассациялық сатыдағы сотқа жүгінген кезде төленген соманың елу пайызы мөлшерінде төленген мемлекеттік баж бюджеттен қайтарылуға жатады. Іс жүзінде сот медиациясының келесі мәселелері болуы мүмкін:

- медиация және сот талқылауы – әр түрлі процедуралар, бұл АІЖК мен «Медиация туралы» заңның ережелерін салыстырудан айқын көрінеді;

- судья-медиатор мен медиатор арасында бәсекелестік болуы мүмкін: олардың әр түрлі мерзімдері, өтелуі, татуласу рәсімінің сапасы;

- судья-медиатор медиация бойынша оқудан өтуі тиіс, өйткені медиация – кәсіби білім мен дағдылардың өзге саласы;

- судья құқық мәселелерін шешеді, ал медиатор – тараптардың мүдделерін үйлестіреді [2].

Осылайша, азаматтық қатынастарда медиацияны қолдану кеңінен қолданылады. Азаматтық сот ісін жүргізуде медиацияны қолдану практикасын талдау істерді сот талқылауына дайындау сатысында мынадай санаттар бойынша медиация рәсімін қолдану қажеттігін көрсетеді: отбасылық жанжалдар, оның ішінде мүлікті бөлу және балалардың тұрғылықты жерін айқындау; тұтынушылық даулар; кредиттік қатынастар; коммерциялық даулар; коммуналдық қызметтерді жеткізушілермен даулар; бұқаралық ақпарат құралдарымен даулар – жеке тұлғалар арасындағы соманы өндіріп алу туралы даулар; жеке еңбек даулары бойынша.

Медиация процесінде соттылықты анықтаудың қажеті жоқ. Процедура барысында көп ұзамай құқық пен заң шетке шығады, ал іс бірінші орынға қойылады. Кейде мұра дауында ортақ тіл табу қиын болуы мүмкін, дауласушылар мүлікті бөлу туралы келісе алмайды немесе ажырасу барысында бұрынғы ерлі-зайыптылар сот талқылауынан шаршаған кезде – өзіне сұрақ қоюдың уақыты келуі мүмкін. Мысалы: «мен барлық құқықтарымды білемін бе? Мүмкін менің дау-дамайымды шешудің тағы бір жұмсақ әдісі бар шығар?» Міне, медиация көмекке келеді – үмітсіз болып көрінетін жағдайдан шығудың шын мәнінде кешірімді, өзара қолайлы, ауыртпалықсыз тәсілі. Хорватиядан келген медиатор және судья Сржан Шимац айтқандай: - «адамдар үкіметтен емес, бір-бірінен құқықтар алуы керек» [3].

Шынында да, қоғамда кездесетін көп жағдайда адамдар судьяға көбінесе дауды шешу үшін емес, өз мүдделерін ескере отырып, құқық бұзушыны жазалау мүмкіндігі үшін жүгінеді. Сотта жеке өмірінен ең аз жарнамалағысы келетін барлық нәрсені көпшілік алдында жариялауды талап етуі керек. Медиациямен бәрі басқаша, дауласушыларға оны өздері анықтайтын көлемде құпиялылыққа кепілдік бере алады, көп жағдайда барлық мәліметтер құпия түрде қалады, үшінші жақ білмейді, естімейді. Медиативті процедураның сот процесіне қарағанда артықшылығы сессиялардың ұзақтығы (процедура эпизодтары) қатысушылардың өздері таңдаған уақытта болып табылады. Медиатор сізге барлығына бірдей қолайлы болатын шешімдерді табуға көмектеседі. Медиация – көп салалы рәсім. Оның тәсілі – адам, ұжым, кәсіпорын өмірінің барлық салаларында әмбебап құрал. Бұл құралды қолдану адамды, қоғамды дауларды шешуде конструктивизммен байытады, жанжал алдындағы және жанжалды жағдайларда келіссөздер алаңына шығуға, дауды болдырмауға мүмкіндік береді. Кәсіподақ комитетінің, партия комитетінің, достарының көмегімен көптеген мәселелерді жақында шешкен бұрынғы кеңес азаматтары үшін сот бүгінде қиындықтардың жалғыз жолына айналды. Кеңес кезінде медиацияны түсінбеушілік басым болды, заңның болмауы да септігін тигізді деп ойлаймыз.

Көптеген азаматтық шағымдар сотқа беріледі. Егер бүкіл халықтың саны 16 миллионнан асатынын еске түсіретін болсақ, онда еріксіз сұрақ туындайды: шағымдар тым көп пе? Бұл мәселенің үлкен пайызы бар: материалдық шығындар, соның ішінде мемлекеттік шығындар, ақыл-ой қақтығысына түскен барлық адамдардың уақытын, күшін және денсаулығын ысырап ету және сайып келгенде, тиімділік пен еңбек өнімділігі төмендеген сайын мемлекеттік мүдделер зардап шегеді. Сондықтан медиация әлеуметтік бағытты ұстанады. Иә, медиация жаңа, білетіндер аз, сәтті жүргізілген процедуралардың мысалдары әлі жеткіліксіз. Бірақ олар қазірдің өзінде бар. Ал болғандар жаңа әдістің ерекше тиімділігін, өнімділігін растайды.

Медиативті тәсілге оралу, оның механизмін мұқият зерделеу пайдалы ғана емес, мүмкін бәріне қажет. Ақиқатқа, әділдікке, заңдылыққа ұмтылып, көбінесе шенеунік темірбетонды тесуге тырысып, министрлер кабинеттерінде қайта-қайта жүгінуден аулақ болғандар аз. Алайда, өмір шенеунік әрқашан әмбебап зұлымдықтың синонимі және адамзаттың қатал жауы бола бермейтінін көрсетеді. Кейде шенеуніктің қателесуі, қателеспеуі және іскерлік, сындарлы

әңгімеде оны мойындауға дайын екендігі белгілі болады. Кейде өтініш берушінің өзі қателеседі және мәселені шешу әдетте бір жерде жатыр ма деп-те ойлайсын, мұндай жағдайлардың көпшілігі жақсы кәсіби медиатордың көмегімен сәтті шешіледі.

Сот төрелігінің балама әдістері өте жоғары болды басқа өте қарама-қарсы себептермен танымал. Бір жағынан, бұл құқық бұзушылардың мәмілеге келуге деген ұмтылысы сот төрелігімен, ал екінші жағынан – азаматтық қоғам мен құқықтық қоғамның дамуына байланысты мәдениеттер. Мысалы, Жапонияда даулар бойынша сотқа жүгіну әдеттегідей жауапкер бастапқыда кінәсін мойындайды. Күншығыс елінде өз кінәсін мойындау әлі күнге дейін кінәсінің дәлелі және анықталған жаза дәрежесі болып саналады.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Сот жүйесінің иерархиясындағы мәртебесі бойынша олар сотқа дейінгі және соттан тыс келісу (татуластыру) рәсімдеріне бөлінеді. Әр форма қолданылатын өзіндік әдістерге сәйкес келеді жеке немесе аралас түрінде болады. Баламалы әдістер – бұл мемлекеттік және мемлекеттік емес. Алайда медиацияны анықтауға асықпайық. Терминнің анықтамасы келесідей болуы керек ресми логика ережелері, бірақ медиацияны логикалық талдау қазіргі заманғы келіссөздер теориясына ие емес (және тек қана емес келіссөздер туралы ғылым, сонымен қатар заң тәжірибеде). Уақыт келді деп ойлаймын тұжырымдамалық және логикалық деңгейде «медиация» және «медиатор», «сот төрелігі» және «судья» ұғымдарын, олардың мағыналарын анықтау және айырмашылықтар, келіссөздер арқылы жанжалдарды шешудің барлық делдалдық тәсілдерін біз түсінетін боламыз [4].

Барлық балама әдістердің өзегі медиация болып табылады. Бұл тақырып соңғы уақытта адамдар үшін өте өзекті болып, жанжалдарды (дауларды) шешу теориясы мен практикасымен айналысатындар көбейді. Медиацияны кең мағынада және тар мағынада қарастырған жөн. Кең медиация дегеніміз – бұл есеп айырысу бейтарап делдал арқылы қақтығыс (ресми немесе бейресми), қоғамдық қызметтің барлық салаларында қолданылады, оның ішінде мемлекеттік құқықтық салада. Адвокат (қорғаушы), менеджер қызметкерлермен жұмыс, дипломат, кейбір мемлекет қайраткері, психолог (сертификатталған) жұмыс немесе бейресми жағдайда да өйткені, олар «делдал», яғни барлық деңгейдегі және жанжалдарды (дауларды) практикалық реттеудегі бітімгершілік келісу рәсімдері адам өмірінің салаларында оларды қолданады. Тар мағынада медиация – бұл ерекше әдіс (тіпті стиль делдалдың өмірі мен мінез-құлқы) делдалдық қызметтер тараптарға өзара тиімді келісімді іздеуден және үшіншісінің қатысуымен келіссөздер арқылы білікті консультациялық көмек көрсету (бейтарап) жағы.

Азаматтық құқықтық қатынастардан туындайтын құқықтық дауларды шешу жүйесінің өзегі мемлекеттік сот органындағы дауларды реттеу болып қала береді, өйткені кез келген мемлекеттік сот – сот билігін білдіреді және сот төрелігін жүзеге асырады [5]. Бұл өзгерістер уақыт талабымен белгіленеді және сот төрелігін сақтау және жетілдіру үшін, оның ішінде сот ісін жүргізу мерзімдері, сот актілерін орындау тиімділігі және т.б. бөлігінде қажеттілікті тудырады. Тұтастай алғанда, сот жүйесіне, бір судьяға жүктеме, сондай-ақ сот шешімдерін мәжбүрлеп орындау жүйесіне жүктеме жоғары деңгейде сақталады немесе өседі, бірақ бұл өсім пропорционалды емес әр түрлі соттар үшін және қаралатын істердің түрлерімен ерекшеленеді.

Қазақстанның ювеналды соттарында медиация институтын қолданудың басты проблемаларының бірі оның тараптардың сотта талқылау кезінде аз сұранысты қамтуы болып табылады. Себебі, медиация азаматтардың сеніміне ие емес. Әрине, облыстық білім және денсаулық сақтау басқармаларымен, тікелей оқытушылар құрамымен, студенттермен медиацияны енгізу бойынша белсенді ақпараттық-түсіндіру жұмыстары жүргізілуде, бірақ сенімнің пайда болуы үшін бұл жеткіліксіз. Біздің консервативті қоғамда басқару және сот ісін жүргізу саласындағы барлық жаңалықтар сақтықпен қабылданады және оны жеңу үшін медиация қарапайым нәрсе болуы керек. Дауларды (жанжалдарды) шешудің балама тәсілі ретінде медиацияны дамыту және енгізу жалпы әлемдік үрдіс болып табылады.

Шетелдік статистика мәліметтері бойынша, медиация арқылы экономикалық даулардың 8 пайызы бір күн ішінде шешіледі. Ойланыңыз, бір күн! Сонымен қатар, көбінесе серіктеспен

іскерлік қатынастар сақталады, процедураның құпиялылығына байланысты дауласушылардың беделі зардап шекпейді. Сонымен қатар, медиативтік келісім азаматтық-құқықтық шарт мәртебесіне ие және міндетті түрде орындалады, бұл ретте медиация оның кез келген кезеңінде дауды шешудің басқа әдістеріне, оның ішінде сот әдістеріне қайта оралу мүмкіндігін жоққа шығармайды [6].

Қазіргі уақытта медиация алды халықаралық аренада да, қарапайым тұрмыстық жағдайда келісім іздеуде үшінші тараптың кәсіби көмегі түрінде әлемнің көптеген елдерінде кеңінен таралуда. Әлемдік тәжірибеде медиация қоғамдық өмірдің барлық салаларында белсенді қолданыста: тұрмыстық қатынастардан халықаралық қатынастарға дейін. Әсіресе дамыған мемлекеттерде сотқа жүгінуден медиацияға жүгіну басым, мысалы Сингапур елінде тек 10 пайыз даулар соттан шешімін тауып жатса, 90 пайыз медиация арқылы шешімін табуда.

АҚШ-та және жалпы батыста барлығы медиацияның не екенін біледі, ал егер бір елде медиация болса, онда демократия бар деп ойлауға болады.

Қайрат Төлекеевтің айтуынша, медиацияның дауларды шешудегі артықшылықтары айқын. Медиация процедурасы сотқа қарағанда икемді процесс екендігін білеміз. Бұл ретте міндеттемелердің орындалуын бақылауды мерзімдер мен санкциялар туралы уағдаласа отырып, жанжалдасушы тараптардың өздері өздеріне алады.

Медиацияның мәні неде? Екі саласы бар заң құқығы және сот: бұл мемлекеттік баж, талап арыз, екі ай күту сотта қаралғанша, адвокат немесе адвокат жалдау, мұның бәрі қаржылық шығындар. Тергеу алты айға созылады, осы уақыт ішінде көп қаражат кетеді. Батыста даудамайда адвокатқа жүгіну бір түрлі болып көзқарас тудыратынын батыс баспаларынан байқауға болады. Сонымен қатар, сот құқықтық баға беруге мәжбүр, ал заңды құқық тараптардың біреуінің пайдасына жұмыс істейді. Сот – бұл мемлекет атынан өкілдік ететін мемлекеттік орган және ол заң шеңберінен шыға алмайды, санкциялар, кодекстер және т.б. шектеу қояды деуге болады.

Әлемде сот процестері 20 жылға созылған жағдайлар бар. Сондықтан кез-келген мемлекеттік орган мемлекеттік маңызы бар істермен айналысуы керек, ал соттарға келіп түсетін барлық талап арыздардың шамамен 10 пайызы мемлекеттік маңызы бар істерге жатады. Барлық жанжалдардың 90 пайызын қоғам мемлекеттік органдарды тартпай-ақ өзі шеше алады, бірақ біздің қоғамда басқа дәстүр қалыптасқан. Бүгінде республикада медиаторлар кез келген шарттарды бекіте алады, ал адамдар әдеттегі қолхаттардың орнына уақытпен және басқа шеңбермен шектелмейтін нақты міндеттемелер мен жауапкершілікті білдіретін медиативтік келісім жасайды [7].

Қайрат Төлекеев медиатордың нақты тәжірибесінен мысал келтіреді. «Бір адам екіншісінен қарызға ақша алып, қарызға қолхат жазды. Бірақ есеп айырысу мерзімі келгенде, ол әлі ақша жоқ екенін айтты және ол оны болған кезде қайтаратынын айтады. Бірақ неге екінші тарап зардап шегуі керек? Бірақ қарызға батқан адам ақылды болып, медиатормен кездесті. Борышкерге медиатормен келіссөздер жүргізу және қарыз мерзімін ұзарту ұсынылды. Медиация рәсімінің нәтижесінде тараптар жаңа мерзімдер туралы уағдаласты және жауапкершілік туралы келісімге қол қойды. Бір тарап борышкерді мазаламауға, оған қоңырау шалмауға міндеттеме алды, егер ол осы міндеттемелерді бұзса, онда қарызды кешіруге тура келеді. Екінші тарап-борышкер қарызды көрсетілген мерзімде қайтаруға міндеттенді, әйтпесе борышкер соттан қарыздың екі еселенген сомасын өндіріп алуды сұрауға мәжбүр болады. Яғни, медиатор оларды орындамау жанжалдың екі жағына да өте тиімсіз болатындай жағдайлар жасады» [3. – 62].

Медиативтік келісім әрқашан кез келген заңды құжаттан ерекшеленетінін атап өтуге болады. «Заңды, тіпті ең күшті келісімге де әрқашан заң бойынша дау айтуға болады, ал медиативтік келісімге қол жеткізуге болмайды. Сонымен, адамдар өздері қалай келісіп, өз шешімдеріне қалай шағымдана алады? Осыған сүйене отырып, медиативтік келісім шағымдануға жатпайды. Келісім шарттарын өзгертуге болады, бірақ бұл үшін келіссөздер үстеліне қайта отыруға және жаңа шарттарды талқылауға алып келеді».

Қорытынды.

Медиация – мемлекеттік емес институт болғанымен, көбінесе медиатор – делдалдар ролінде қоғамдық және коммерциялық емес ұйымдар, жеке тұлғалар арасында сұранысқа ие. Медиацияның сот ісін жүргізуден айырмашылығына тоқталсақ, медиация шешімнің шығуын айтарлықтай жылдамдатуға мүмкіндік береді, яғни уақыт үнемдеу басымдылығы. Сомен қатар, даулы мәселелер бойынша іс жүргізуде қомақты қаражатты керек етпейді, яғни қаражат жағынан үнемдеу. Бірінші кезекте отбасылық тұрмыстық, экономикалық (қаржылық) мәселелер бойынша істерде айқын байқалады. Маңызды оң бонусты – медиатордың бейтарап рөлінен байқауға болады. Ол ешқандай нұсқаулар бермейді, судья мен прокурорға қарағанда шешімдер, ұсыныстар, тіпті одан да көп қаулылар жоқ [8].

Медиацияның басты мақсаттары – келіссөздер процесін ұйымдастыру, ыңғайлы эмоционалды-психологиялық атмосфера құру, өткір қақтығыстарды азайту және оларды пайдалы дәлелдерге келтіру, өзара түсіністік пен ынтымақтастық рухын ояту, таңдауға көмектесу балама нұсқалардың ішінен ең жақсысы уақыт үнемдеу, пайдалы ақпаратпен қамтамасыз ету, келіссөздердің барлық қатысушыларының дау мәні бойынша қиылысатын мүдделерді көрсету дауды шешудің дұрыс өлшемдерін көрсете алады деп ойлаймыз. Медиацияның мақсаты – дауды шешудің медиацияның екі тарапын да қанағаттандыратын нұсқасына қол жеткізу және тараптардың дауласушылық деңгейін төмендету.

Медиацияның кемшіліктері, медиацияны жанжалдарды (дауларды) шешудің мемлекеттік (сот) түрлерінен ажыратуға болмайды. Медиация кезінде қабылданған шешімдерді бақылауға алу қиындау, өйткені медиативті келіссөздер ерікті және диспозитивті түрде орын алған.

Медиативтік келіссөздерге қатысушыларды қол жеткізілген шарттарды орындауға ешқандай санкциялармен мәжбүрлеу мүмкін емес. Яғни моральдық және қоғамдық айыптау басым екенін байқаймыз. Медиация моральға жақындау, қоғамдық көзқарастар мен қағидаларға сүйенеді [9]. Сондықтан медиация шешімдерінің түсінікті, қолайлы болғандығы қоғамда қолдау табатындығы деп түсінеміз.

Бүгінде көптеген заңгерлер, әлеуметтанушылар, психологтар медитациямен таныс болғанымен үстірт деңгейде қарайтыны байқалады. Бұл қоғамның әлі де дайын еместігін көрсетеді.

Бұл мақалада біз медиация басым бағыттардың бірі болып табылатын Қазақстан Республикасындағы дауларды шешудің соттан тыс баламалы тәсілдерін қарастырдық. Медиацияны қолданысқа енгізудің кейбір қиындықтарына қарамастан, медиацияның басты артықшылықтарын атап өтуге болады:

- Медиация жанжалға (кім дұрыс, кім кінәлі екенін анықтау) немесе жеңіске емес, өзара тиімді шешімдерді іздеуге бағытталған;
- Медиация көмегімен дауды шешу кезінде қол жеткізілген уағдаластықтар заттардың нақты жағдайына жауап береді, бұл оларды жүзеге асыруды өзара қолайлы етеді және табиғи;
- Медиацияны жүргізу кезінде процестің ахуалы, ұйымдастырылуы, регламенті мен мазмұны жеке айқындалуы мүмкін;
- Тараптардың жеке мүдделері саласы толығымен қорғалады, өйткені медиация процесі құпия болып табылады;
- Медиация дауға қатысушылардың уақытын, ақшасын және эмоционалдық күштерін үнемдеуге көмектеседі.

Қортындылай келгенде, медиация туралы заңға сәйкес, жеке және заңды тұлғалар қатысатын азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де құқықтық қатынастарынан туындайтын, сондай-ақ онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар, сот ісін жүргізу барысында қаралатын даулар медиацияның қолдану саласы болып табылады. Егер медиация рәсіміне қатыспайтын үшінші тұлғаның және сот әрекетке қабілетсіз деп танылған адамдардың мүдделерін қозғаған немесе қозғауы мүмкін болған жағдайда, мұндай дауларға медиация рәсімі қолданылмайды. Сомен қатар, тараптардың бірі мемлекеттік орган болып табылатын кезде, жеке

және заңды тұлғалар қатысатын азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де құқықтық қатынастарынан туындайтын дауларға медиация рәсімі қолданылмайды. Одан басқа, сыбайлас жемқорлық қылмыстар және мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы өзге де қылмыстар туралы қылмыстық істер бойынша медиация рәсімі қолданылмайды. Дау бойынша сотқа жүгіну немесе медиация тәсіліне жүгіну құқығын пайдалану әр адамның өз еркі. Осы мүмкіндікті қолдануымыз керек деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Медиация туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401-IV Заңы [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000401> (қаралу уақыты: 26.01.2023)
- 2 Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ кодексі (өзгерістермен және толықтырулармен) [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377> (қаралу уақыты: 03.12.2022)
- 3 Борисова Е.А., Мырзабеков А.С. Дауларды балама шешу. Оқулық. Алматы. — 2019. — 67 б.
- 4 Бродянский Д.Л. Человек, Культура, Цивилизация. От рождения до порога цивилизаций: курс лекций. Владивосток: Издательство Дальневосточного университета. — 2018. — 143 с.
- 5 Столетова Д.Э. Халықаралық коммерциялық мәмілелердегі қақтығыстар және оларды шешудің балама әдістері. Реферат. дис. канд. заң. ғылымдар. — Алматы. — 2018. — Б. 17-74
- 6 Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. — М.: Наука. — 2019. — 113 с.
- 7 Богатина Ю.Г. Альтернативные способы разрешения споров. Арбитражная практика. — 2019. — 97 с.
- 8 Распопова Н.И. Медиация. Учебное пособие для вузов. — Москва: Издательство Юрайт. — 2023. — 205 с.
- 9 Сералиева А.М., Шаяхметова Ж.Б. Медиация негіздері. Оқу құралы. — Алматы. Альманахъ. — 2020. — 15 б.

МЕДИАЦИЯ-АЛЬТЕРНАТИВНЫЙ МЕТОД РАЗРЕШЕНИЯ КОНФЛИКТОВ

Аннотация.

В данной статье рассматриваются альтернативные подходы к разрешению споров в Республике Казахстан, где медиация является одним из приоритетных внесудебных направлений. Развитие и внедрение медиации как альтернативного способа разрешения споров (конфликтов) является общемировой тенденцией. Понятие «посредничество» относится к альтернативному способу разрешения споров и конфликтов с участием третьей нейтральной стороны. При этом при переговорах медиатор (посредник) не дает правовой оценки спору и никак не влияет на заключительное соглашение между сторонами. Медиация – это оптимизация и совершенствование судебной системы, укрепление доверия к ней, снижение уровня коррупции.

Основная задача, стоящая перед медиатором – привести спорящих к соглашению-решение, которое решают обе стороны. Как правило, в некоторых случаях посредничество является альтернативой судебным методам разрешения споров, а также обходится дешевле. Однако медиация успешна только тогда, когда сохраняется важное условие – желание сторон договориться. В процессе общественной жизни неизбежно возникают конфликтные ситуации, и они требуют разрешения. При этом участники конфликта либо пытаются самостоятельно урегулировать спор, либо обращаются в соответствующие органы, в частности в органы судебной власти. Однако такое разрешение спора не всегда отвечает интересам сторон, поскольку судебное разрешение спора не направлено на достижение консенсуса между сторонами, всегда есть сторона, выигравшая и проигравшая дело, что в конечном итоге может привести к дальнейшему обострению конфликта.

Ключевые слова: внесудебное решение, медиация, спор, конфликт, альтернатива, медиатор, независимый.

MEDIATION IS AN ALTERNATIVE METHOD OF CONFLICT RESOLUTION

Abstract.

This article discusses alternative approaches to dispute resolution in the Republic of Kazakhstan, where mediation is one of the priority non-judicial areas. The development and implementation of mediation as an alternative way of resolving disputes (conflicts) is a global trend. The concept of "mediation" refers to an alternative way of resolving disputes and conflicts involving a third neutral party. At the same time, during negotiations, the mediator (mediator) does not give a legal assessment of the dispute and does not affect the final agreement between the parties in any way. Mediation is the optimization and improvement of the judicial system, strengthening trust in it, reducing the level of corruption.

The main task facing the mediator is to bring the disputants to an agreement-a decision that both sides decide. As a rule, in some cases mediation is an alternative to judicial methods of dispute resolution, and also costs less. However,

Mediation is successful only when an important condition remains – the desire of the parties to agree. Conflict situations inevitably arise in the course of public life, and they require resolution. At the same time, the parties to the conflict either try to settle the dispute on their own, or apply to the relevant authorities, in particular to the judicial authorities. However, such a dispute resolution does not always meet the interests of the parties, since the judicial resolution of the dispute is not aimed at reaching consensus between the parties, there is always a side that has won and lost the case, which ultimately can lead to further aggravation of the conflict.

Key words: out-of-court decision, mediation, dispute, conflict, alternative, mediator, independent.

REFERENCES

- 1 Mediasia tupaly Qazaqstan Respublikacynyn 2011 jylgy 28 qantrapdagy № 401-IV Zańy. [Law of the Republic of Kazakhstan on Mediation dated January 28, 2011 No. 401-IV]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000401> [in Kazakh] (accessed: 26.01.2023)
- 2 Qazaqstan Respublikacynyn Azamattyq prosetik kodekci Qazaqstan Respublikacynyn 2015 jylgy 31 qazandagy № 377-V QPZ kodekci. [Code of Civil Procedure of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2015 No. 377-V code of the Republic of Kazakhstan] (özgepictepmen және tolyqtypulapmen) Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377> [in Kazakh] (accessed: 03.12.2022)
- 3 Bopicova E.A., Myrzabekov A.C. Daulapdy balama şeşu. Oqulyq. [Alternative Dispute Resolution]. Almaty. 2019. 67 p. [in Kazakh]
- 4 Bpodyanckii D.L. Chelovek. Kul'tura. Tsvivilizatsiya. Ot rozhdeniya do poroga tsvivilizatsii: kurz lektsii. [From birth to the threshold of civilizations: a course of lectures]. Vladivostok: Izdatel'stvo Dal'nevostochnogo universiteta. 2018. 143 p. [in Russian]
- 5 Stoletova D.E. Halyqapalyq kommepcialyq mämilelepdegi qaqtyğyctap және olapdy şeşudın balama ädictepi. [Conflicts in international commercial transactions and alternative methods of their resolution]. Pefepat. dic. kand. zañ. ğylymdap. Almaty. 2018. P. 17-74 [in Kazakh]
- 6 Paevckii D.C. Model' mira skifskoi kul'tury. [A model of the world of Scythian culture]. M.: Nauka. 2019. 113 p. [in Russian]
- 7 Bogatina YU.G. Al'tepnativnye sposoby razresheniya sporov. [Alternative dispute resolution methods]. Apbitpazhnaya ppaktika. 2019. 97 p. [in Russian]
- 8 Raspopova N.I. Mediatsiya. [Mediation]. Uchebnoe posobie dlya vuzov. Moskva: Izdatel'stvo Yurajt. 2023. 205 p. [in Russian]
- 9 Seralieva A.M., Şaiahmetova J.B. Mediatsia negızderi. [Basics of mediation]. Oqu quraly. Almaty. Älmanah. 2020. 15 p. [in Kazakh]

Information about authors:

Assel Mukhamedina – **corresponding author**, master of law, senior lecturer of the Department of “Criminal Law Disciplines”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan, Republic of Kazakhstan

Email address: a.mukhamedina@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5826-3565>

Gulsim Mukhambetova – master of law, senior lecturer of the Department of “Criminal Law Disciplines”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan, Republic of Kazakhstan

E-mail: mukhambetova.gulsim@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3741-9505>

Информация об авторах:

Асель Мухамедина – **основной автор**, магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры «Уголовно-правовые дисциплины» Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: a.mukhamedina@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5826-3565>

Гулсим Мухамбетова – магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры «Уголовно-правовые дисциплины» Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: mukhambetova.gulsim@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3741-9505>

Авторлар туралы ақпарат:

Асель Мухамедина – **негізгі автор**, заң ғылымдарының магистрі, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, «Қылмыстық-құқықтық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: a.mukhamedina@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5826-3565>

Гулсим Мухамбетова – заң ғылымдарының магистрі, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
«Қылмыстық-құқықтық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: mukhambetova.gulsim@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3741-9505>

**ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ,
ПУБЛИКУЕМЫМ В
НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ «ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
Х.ДОСМУХАМЕДОВА»**

**Вестник
Атырауского
университета
имени
Х.Досмухамедова**

***УДК, МРНТИ**

***Ф.И.О. автора(-ов), ORCID iD** *Инициалы и фамилия авторов (первый автор текста, затем соавторы и научные руководители);*

***Место работы автора(-ов)** *Наименование учреждения, город, индекс, страна, ORCID;*

***Электронная почта (обязательно);**

***Название статьи должно быть максимально кратким, информативным, без сокращений;**

***Аннотация (не менее 150 слов) на 3-х языках (казахский, русский, английский). Содержание:** *Что сделано. Что обнаружено. Чем важны результаты, область применения.*

***Ключевые слова на 3-х языках – 5-7** *ключевых слов и словосочетания*

Полный текст статьи (Введение, основная часть IMRAD и заключение)

Список литературы должен быть оформлен согласно ГОСТ 7.1-2003, ГОСТ Р. 7.0.100–2018

***Сведения об авторе(-ах) на трех языках.** Пишется в строчку на английском, русском и казахском языках, ФИО, ученая степень, звание (при наличии), должность, название принадлежности к кафедре/ департаменту, а также организации /учреждения, должно быть полным, без сокращений, название страны, адреса всех авторов публикаций, в том числе с указанием основного автора в каждой статье, E-mail, ORCID (каждого автора)

Все статьи проходят процедуру **двойного слепого рецензирования**

Отв. за выпуск,
редактор
Г. Кайргалиева
Технический редактор,
компьютерная верстка
С. Батырғалиева

Подписано в печать
17.03.2023
Формат 60х84/8
Усл.-печ. л. 25,75
Тираж 300 экз.
Заказ 1
Цена договорная

**Издательство
Атырауского
университета
имени Х.Досмухамедова**

060011, г. Атырау,
пр. Студенческий, 1
**Отпечатано
в типографии
университета**

